

**ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
ФАКУЛТЕТИ ФИЛОЛОГИЯ
КАФЕДРАИ ТАЪРИХИ ЗАБОН ВА ТИПОЛОГИЯ**

*Ба 80–солагии забоншиноси варзида, доктори илми филология,
профессор, узви вобасташ Академияи илмии Ҷумҳурии Тоҷикистон,
Арбоби илму техника Мукаррама Набиевна Қосимова баҳшида
мешавад.*

ЗАБОН – РУКНИ ТОАТ

(Маҷмӯаи мақолаҳо)

КИТОБИ ШАШУМ

ДУШАНБЕ – 2013

ББК 83 – 3 точик

X -84

ЗАБОН – РУКНИ ТОАТ (Маҷмӯаи мақолаҳо) КИТОБИ ШАШУМ. – Душанбе, 2013. – 170 с.

Муҳаррири масъул:

доктори илми филология, профессор Д. ХОЧАЕВ

Муҳаррирон:

номзади илми филология, дотсент М. САЛОМОВ,

номзади илми филология, дотсент Ж. ГУЛНАЗАРОВА,

Мураттиб:

номзади илми филология, дотсент Д. ҲОМИДОВ

Муқарризон:

номзади илми филология, дотсент А. АБДУЛАЗИЗОВ

номзади илми филология, дотсент Ш. БОБОМУРОДОВ

Дар маҷмӯаи «Забон – руқни тоат» мақолаҳои конференсияҳои илми ҷумҳуриявий баҳшида ба 20-солагии Ичлоисия XVI-уми Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мавзӯи «Вазни забони адабии тоҷикӣ дар асрҳои XVII ва аввали асри XIX» ва 80 – солагии забоншиносӣ варзида, доктори илми филология, профессор, узви вобастаи Академияи илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, Арбоби илму техника Мукаррама Набиевна Қосимова дар мавзӯи «Профессор М.Н.Қосимова ва забоншиносии муосирӣ тоҷикӣ» гирд оварда шудаанд, ки муҳтавои мақолаҳо фарориги визжагиҳои лугавӣ, савтӣ, сарфӣ, дастурию услубии баязе асарҳои таъриҳӣ ва илмию адабии адабшёти класикиамон мебошад. Дар мақолаҳо мулоҳизаву ақидаҳои муҳакқиқон бо даделҳои ҷолиб манзури хонандагон ва мутахассисон мегардад. Маводи маҷмӯа барои донишҷӯён, муҳакқиқони ҷавон, аспирантон ва унвонҷӯён хеле муғид аст.

ЗАБОН – РУКНИ ТОАТ (Маҷмӯаи мақолаҳо). КИТОБИ ШАШУМ. – 2013. – 300 с.

I. АФКОРИ НАЗАРИИ ЗАБОНШИНОСӢ

АФКОРИ ЗАБОНШИНОСИИ ТОЧИКӢ ДАР АСРҲОИ XVII – XVIII

Д.Хоҷаев, профессор

Дар асрҳои XVII-XVIII афкори забоншиносии тоҷикӣ, ҳарчанд ки идомаи асосан ҳамон афкори забоншиносии асримиёна бошад ҳам, аз баъзе ҷиҳатҳо то андозае пеш рафт. Албатта, дар ин асрҳо низ равиши ин афкор як рангу як навоҳт набудааст.

Дар аспи XVII дар боби забоншиносии тоҷикӣ ягон асару дастури алоҳидае, ки асосҳои сарфу наҳви забони тоҷикиро фаро гирад, таълиф нашудааст. Донишҳои забоншиносӣ феълан дар лугатномаю фарҳангҳои тафсирӣ инъикос ёфтаанд. Дар ин давра якчанд лугатномаи муътабар таълиф шудааст, ки дар муқаддима, ҳошия ва шарҳи вожаҳо аз асосҳои дастури забони форсии тоҷикӣ тавзехоте оварда шудааст.

Муаллифони фарҳангҳои тафсирӣ гузашта дар баробари шарҳу тавзехи маъноҳои калима ба масъалаҳои дастури забон низ то андозае машғул шудаанд ва онҳо, воқеан, забоншиносони замони худ маҳсуб мейғтанд.

Аз ин нуқтаи назар, вақте ки мо дар бораи вазъи забоншиносӣ дар ин ё он аср ва ё умуман таърихи афкори забоншиносии тоҷикӣ сухан меронем, ин ҷабҳаи фаолияти мураттибони фарҳангномаҳои тафсириро бояд дар назар дошта бошем. Мураттибони фарҳангҳои тафсирӣ вабаста ба шарҳи калимаҳо бисёр ҳодисаҳои марбути грамматикаро мушоҳида намуда ва тавзех додаанд. Албатта, ин ё он ҳодисаҳои грамматикиро онҳо мутобиқ ба низому усули таълими ҳамон давр ва бештар аз мавқеи низоми грамматикаи забони арабӣ тавзех кардаанд. Аммо дар ҳар сурат он шарҳу тавзехот аз манфиат ҳолӣ набуда, инъикоси вазъи донишҳои забоншиносии ҳамон замон мебошад.

Дар асри XVII ду лугати комилу мұғтабар мураттаб шудааст: яке “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ”—и Ҷалолиддин Ҳусайнни Инчу (1608), дигаре “Бурҳони Қотеъ”—и Муҳаммад Ҳусайн ибни Ҳалаф ат Табрезӣ (1652). Ин лугатқо арзиши баланди лингвистій доранд.

“Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ”, ки дар ибтидои асри XVII таълиф шудааст, яке аз муҳимтарин манбаъхои шинохти вазъи афкори забоншиносӣ дар ин аср маҳсуб меёбад. Дар ин фарҳанг дар шарҳи тобишҳои маънӣ, муштақоту муродифоти вожаҳо, муайян кардани этимологияи баъзе калимаҳо муаллиф ба сифати як муҳаққики лексиколог ва донандаи илми сарфу нахъв муносибат кардааст, ки дар натиҷа бисёр муносибатҳои грамматикии калимаҳо ошкор ва саҳми воситаҳои калимасоз равшан гардидааст. “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ” бо дастури Акбаршоҳ навишта шудааст. Вай пас аз воқиф шудан аз дониши Ҳусайнни Инчу ба ў мегӯяд: “Аз он замон, ки арабонро бар билоди Аҷам истило даст дода забони порсӣ бо қаломи арабӣ омезиш пазируфта, аксар луготи порсӣ ва дарӣ ва паҳлавӣ матрук, бал нобуд гашта, бинобар ин шарҳи қадим-ул-айём порсизабонон пардохтанд ва маонии ашъоре, ки шуарои бостон ба зевари назм оростаанд, дар пардаи хафо ва сарҳичоби муҳаффо мастур монда. Лиҳозо қабл аз ин чанде аз бандаҳои даргоҳи афозилпаноҳро китобе муштамил бар ҷамеи луготи порсӣ ва бостонӣ ва мусталаҳот амр фармуда будем, ҳеч қадом камоянбағӣ аз ўҳдаи он берун натавонистанд омад. Бояд, ки ту дар ин фанни шариф китобе ба номи номӣ ва исми сомии мо мураттаб созӣ, то аз натоҷи давлати абадмақруни мо бар сафаҳоти рӯзгор ва авроқи лайлу наҳор асаре бокӣ монад (муқаддимаи фарҳанг)”

Дар муқаддимаи “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ” бо исми “Ойин” якчанд фасле ҷо дода шудааст, ки муҳимтарин қоида ва қонунҳои асосҳои дастури забони форсии

точикиро фаро мегиранд. Аз ин хотир мо метавонем бигүем, ки “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ” пас аз “Алмӯҷчам”- и Шамси Қайси Розӣ ва “Ҷаҳоргулзор”- и Ҳоча Ҳасани Нисорӣ як навъ дастур аз асосҳои забони форсии тоҳикӣ буда, вазъи афкори забоншиносии форсу тоҷикро дар асри XVII нишон медиҳад. “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ” яке аз паҳншудатарин ва муътабартарин фарҳангҳост.

Дар фонди дастхатҳои АИ ҷумҳурий як нусхаи дастнависи ин фарҳанг таҳти №153 маҳфуз аст, ки аз 1293 саҳифа иборат мебошад.

Муқаддимаи фарҳанг аз 12 ойин иборат аст, ки сайри лексикию грамматикиро фаро мегиранд ва мисли очеркҳои лексикӣ-грамматикӣ иншо шудаанд.

Як ҷиҳати муҳимми усули мураттабсозии муаллифи фарҳанг ин аст, ки ё дар муқаддима ба унвони “ойин” чанд фаслеро меорад, ки дар онҳо бисёр масоили марбути асосҳои дастури забони форсии тоҷикиро шарҳ додааст. Масалан, ойини дуюм “Дар баёни чигунагии забони порсӣ” ном дошта, муаллифи фарҳанг ин тавр гуфтааст. “Бидон, ки қалима мураттаб бувад аз хуруфи таҳаҷҷӣ, ки гӯянда ва шунаванда аз он маъюнӣ идрок намоянд ва ақали қалима дуҳарфӣ бошад нахустин мутаҳаррик то бад-он ибтидо тавон кард, дуюмин сокин то бад-он тавакқуф тавон намуд ва хомӯш тавон шуд” (“Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ”).

Дар оини нӯҳуми муқаддимаи “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ” мисли “Алмӯҷчам”- и Шамси Қайси Розӣ ва “Ҷаҳоргулзор”-и Ҳоча Ҳасани Нисорӣ ба масъалаҳои қалимасозии забони тоҷикӣ диққати маҳсус дода шудааст, ки аз диди забоншиносии имрӯз ҳам арзиши баланд доранд. Масалан, унсурҳое, ки бо қалима маъюнӣ соҳибиятро мебахшанд: **-манд:** хирадманд, донишманд; **-ванд:** худованд; **-гор:** хидматгор, омӯзгор, созгор; **-вар:** тоҷвар, ҳунарвар; **-ур:** ганҷур, музdur, ранҷур, дастур; унсурҳое, ки бисёрӣ ва анбӯҳиро ифода мекунанд: **-лоҳ:**

санглох, девлох, рудлох; **-сор**: намаксор, шохсор, кӯҳсор; **-зор**: гулзор, сабзазор; **-бор**: дарёбор, ҳиндбор, рӯдбор; **-стон** (истон): гулистон, бӯстон, сангистон...

Ба ҳамин усул муаллифи “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ” доур ба пасванду пешванд ва миёнвандҳои забони тоҷикӣ маълумоти хуби дастурӣ овардааст, ҷунонҷи: унсурҳое, ки ба қалима маъни шабеҳ ва монандӣ: **-дес** (хонадес), **-осо** (шаробосо), **-вор** (турквор), **-сон** (шерсон), **-сор** (хоксор), **-ваш** (маҳваш) мебошанд; унсурҳое, ки ба қалима маъни фоилият медиҳанд: **-гар** (косагар), **-он**: (хандон), **-ор** (харидор); унсурҳое, ки ба қалима маъни тасгури дӯҳанд: **-ча** (богча), **-ак** (писарак); маъни лаёқат: **-вор** (шоҳвор); **-она** (шоҳона); ба қалима маъни муҳофиз: **-дор** (зардор, молдор); **-лон** (филлон) – **лон** (уштиурвон); маъни тавсиф: **-нок** (гамнок); **-гин** (шармгин); маъни нисбат: **-ӣ** (Ҳиравӣ); **-ин** (симин); **-а** (якӯза); маъни ранг ва лави: **-ғом** (амбарғом), **-гун** (гандумгун); маъни масдар: **-ор** (рафтор), **-ии** (донии); маъни зарфият: **-лон** (қаламдон) мебошанд.

Фарҳанги “Бурҳони қотеъ” соли 1652 дар Ҳиндустон мураттаб шудааст. Муаллифи лугат Муҳаммад Ҳусайн ибни Ҳалаф ат Табрезӣ мутахаллис ба Бурҳон дар назди худ магсад мегузорад, ки тамоми қалимоти форсӣ, паҳлавӣ, дарӣ, юнонӣ, сирӣ, румӣ, баъзе қалимаҳои арабӣ, авестоӣ (занд ва позанд), вожаҳои нодир, ифодаҳои идеоматикӣ ва метафорӣ, ки дар омӯзиш бо вожаҳои арабӣ дар забони форсӣ мустаъмаланд, ҷамъ оварад. Ҳалли ин ҳадаф муаллифро аз истифодаи усули анъанавии мураттабсозии фарҳанг бозмедорад ва дар натиҷа аз осори классикон намунаҳо намеорад.

Мақсади асосии муаллиф шарҳи муҳтасари маънои лугавии қалимаҳо ва тарзи дурусти талаффузи онҳо будааст.

Дар муқадимаи лугат муаллиф бо унвони “фоида” 9 мақола овардааст, ки дар онҳо пайдоиши забони форсӣ ва масъалаҳои гуногуни забоншиносӣ, аз ҷумла лексика ва грамматика ба таври муҳтасар шарҳ дода шудаанд. Масалан, муаллиф дар мақолаи якум мегӯяд, ки забони форсӣ аз ҳафт хел ё гуна иборат аст, ки чаҳортони он матruk аст. Ва он забони ҳиравӣ, сакӣ,

зобулистонӣ ва сүғдӣ бошад ва се забони дигар мутадовил ва он дарӣ, паҳлавӣ, порсӣ бувад. Ва дарӣ он аст, ки дар он нуқсоне набувад, ҳамчу абрешум ва испед ва ишкам ва уштур ва бирав ва бигӯ ва бишнав ва амсоли онҳо. Пас бирешум ва сапед ва шикам ва шутур ва рав ва дав ва гӯ ва шунав дарӣ набошад...

Ва паҳлавӣ мансуб аст ба Паҳлав, ки падари порс ва писари Сом ибни Нӯҳ бошад ва ин лугат аз забони ӯ мустафиз гашта. Ва баъзе гӯянд, ки мансуб аст ба Паҳла, ки он вилояти Рай ва Исфаҳон ва Динавар бошад, яъне забони мардуми он вилоят аст. Ва ҷамъе бар онанд, ки паҳлавӣ забони шаҳрӣ аст, ки паҳлав бар маънои шаҳр низ омадааст. Ва порсӣ забонеро гӯянд, ки дар вилояти Порс, ки дорулмулки Истаҳр аст, мардумон бад-он сухан кунанд. Ва баъд аз арабӣ забоне беҳтар аз порсӣ нест. Чи дар аҳодис низ мазкур аст, ки ҳазрати рисолатпаноҳ ва амиралмуъминин ва аиммаи маъсумин салавотуллоҳи алайҳим аҷмаъин ба порсӣ мутакаллим шуданд “(Муҳаммадхусайнӣ Бурҳон. “Бурҳони қотеъ.”- Душанбе, 1993, с. 20-21) ”

Чунон ки аз мӯҳтавои фоидai якуми лугат бар меояд, муаллиф дар шарҳи масъалаи пайдоиши забони дарӣ, паҳлавӣ ва форсӣ бештар ба наклу ривоятҳо такя кардааст, вале муҳим ин аст, ки лугатнигор ба ин масъалаи муҳим таваҷҷӯҳ зоҳир кардааст.

Фоидai дуюм низ идомаи мавзӯи баҳси фоидai якум буда, дар бораи чигунагии забони форсӣ баҳс мекунад.

Муаллиф дар бораи хусусиятҳои забони форсӣ андеша ронданӣ шуда, минҷумла таъкидро аз он шурӯй кардааст, ки охири тамоми қалимоти форсӣ сокин мебошад. Ӯ дуруст шарҳ додааст, ки қалимаҳо аз овозҳои ҳичкосоз ташкил мешаванд.

Гӯянда ва шунаванда қалимаро барои ифодаи маънӣ таркиб медиҳад. Қалима,-мегӯяд Муҳаммад

хусайни Бурхон, ақаллан аз ду овоз (ҳарф) иборат аст. Ташкили он, ба андешаи муаллиф, ин тариқ аст: ҳарфи аввал мутаҳарриқ, то ки бо он ибтидо карда шавад ва дуюмин сокин, то ин ки тавакқуф карда шавад. Масалан, дар калимаҳои дил, сар, по овозҳои (ҳарфҳои) д, с, п мутаҳарриқ ва овозҳои л, р, о сокинанд. Як ҳарф калима буда наметавонад, чаро ки маъниро намефаҳмонад. Муаллиф таъкид менамояд, ки ҳарфҳои ҳастанд, ки ба калима васл гардида, маъниро тагир медиҳанд. Аз нигоҳи забоншиносии мусоир ин гуна ҳарфро суффиксү префикс мегӯянд.

Дар фоидаи сеюм муаллифи лугат дар бораи микдори ҳарфҳои хичкосоз (таҳаҷҷӣ) ва сигаҳои феъли форсӣ маълумот медиҳад.

Дар шарҳи алифбо ва анвоъи ҳарфҳо (овозҳо) муаллиф асосан ҳамон маълумотҳоеро зикр кардааст, ки донишмандони пешин иброз доштаанд. Масалан, ў мегӯяд: “Бибояд донист, ки бинои каломи араб бар бисту ҳашт ҳарф аст ва онро ба се қисм сохтаанд: қисми аввалро **масрурӣ** гӯянда ва ду ҳарфӣ бувад ва дувоздаҳ ҳарф аст, ки **бо, то, со, xo, xo, po, zo, to, zo, fo, xo**, ё бошад. Ва қисми дуввумро малфузӣ хонанд ва он се ҳарфӣ бувад ва охираш ҳарфи аввал набошад ва он 13 ҳарф аст, ки **алиф, чим, дол, зол, син, шин, сод, зод,айн, fain, коф, коф, лом** бошад. Ва қисми саввумро малбуби гӯяанд ва он ҳам сехарфӣ бувад ва охираш ҳарфи аввал бошад ва он се ҳарф аст: **мим, нун, вовва** инҳоро мактубӣ низ гӯянд.

Ва бинои каломи форсӣ бар бистучажор ҳарф аст. Чи ҳашт ҳарф, ки сақил буда тарк додаанд. Ва он: **со, x, сод, зод, то, zo, ъайн, коф**. Ва ҷаҳор ҳарфи дигар, ки хоссаи ачамон аст, дохил намудаанд ва он **пе, че, же, ге** бошад. Ва аз ҳусни иттифоқ бинои каломи форсӣ бар бистучажор ҳарф аст ва соъати шабонарӯзӣ низ бистучажор аст.” (**Бурхони қотеъ, саҳ 21-22**)

Пас аз ин дар бораи сигаҳои феълӣ сухан ронда, аз ҷумла мегӯяд: “Ва бибояд донист, ки ҷаҳордаҳ сига аз мозӣ ва музореъ назди арабон мутадовил аст ва аҷамон ба шаш сига овардаанд ва шаш сигаи муанинса ваду сигаи тасниро тарк додаанд.” (Бурҳони қотеъ, сах. 22).

Муаллифи лугат ба чунин сурат ихтисор шудани сигаҳои феълӣ, ҳуруфи таҳаҷҷиро аз эъҷозу кутоҳбаёни забони форсӣ дониста, инро аз ҳусусиятҳои барҷастаи забони ноби форсии тоҷикӣ меҳисобад, ки комилан дуруст аст. Дар ин бобат мегӯяд: “Ва аз дувоздаҳ сигаи музаккар ва муанинса ба ҷаҳор ихтисор карданд ва ду сигаи мутакаллим ва маъалгайрро ба ҳоли ҳуд гузоштанд. Пас, дар сурате ки ҳуруфи таҳаҷҷӣ аз сию ду ба бистучаҳор ихтисор ёфта бошад ва ҷаҳордаҳ сига ба шаш сига, далели возех аст бар эъҷоз ва ихтисори ин забон, ҷунон ки фармудаанд: “Хайралкаломи моқилун ва даллун” (Бурҳони қотеъ, с. 22)”

Пас аз ин тавзех дар ҳамин ғасли ғоидай сеюм ба шарҳи сигаҳои феъл мепардозад. Шарҳи Муҳаммад - ҳусайнӣ Бурҳон аз донишмандони пешинаш аз он ҷиҳат фарқ дорад, ки ў шарҳи феълро на аз масдар, балки аз шакли замони гузаштаи наздик (мутлақ) шурӯъ кардааст. Ҷунончи: “Ва ҳар як аз сигаҳои мазкурро аломате бошад. Аммо аломати мозии муфрад “то”-и қарашат ва “дол”-и абҷад бошад, ки дар охири қалимот ояд, ҳамчӯ **рафт** ва **гуфт** ва **шунид** ва **омад** ва амсоли инҳо. Ва аломати музореъ “дол”-и абҷад бошад, ҳамчӯ **меояд** ва **меравад** ва **мегӯяд** ва **мешунавад**.” (Бурҳони қотеъ, сах. 23).

Ба ҳамин тартиб оид ба сигаҳои амр, шакли инкории феъл, сифати феълӣ, феъли ҳол, зарфҳои макону замон низ маълумоти мухтаср меорад.

Дар ғасли ғоидай ҷаҳорум муаллифи лугат дар бораи табдили ҳарфҳои форсӣ сӯҳбат мекунад.

Фоидаи панҷум дар замоир ном дошта, аз шарҳу тавзехи бандакҷонишинҳои шахсӣ – соҳибӣ шурӯъ мешавад. Муаллифи лугат вобаста ба ифодаи маънни дастурии ин бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ онҳоро шарҳ додааст: ба маъни замири воҳиди гоиб – ў: аспаш, гуломаш; ба маъни ўро (мағъули бе восита) мегӯяндаш ва меорандаш ва мебарандаш; ба маъни замири воҳиди ҳозир (ту): аспат, гуломат; ба маъни туро (мағъули бевосита Д. X.): мегӯядат, меорадат ва мебарадат; ба маъни замири мутакаллими воҳид (– ман): зарам, гавҳарам, олимам, фозилам, омадам, рафтам. Агар аз феъл пеш ояд, маъни маро медиҳад, - мегӯяд муаллиф, мисли: зарам дод, аспам баҳшид.

Ва “нун” ва “дол”-и абҷад дар охири исмҳо ва феълҳо ва сифатҳо омада, маъни: замири гоиби чамъ диҳад: мардонанд, тавонгаронанд, омаданд, рафтанд. Ва “ё”-и ҳуттӣ ва “дол” дар охири исмҳо, сифатҳо ва феълҳо ифодаи замири чамъи ҳозир маъалгайр баҳшад: инсонед, тавонгаред, рафтед. Ва “ё” ва “мим” дар охири исмҳо, сифатҳо ва феълҳо ифодаи маъни замири чамъи мутакаллим маъалгайр кунад: мардонем, фозилем, омадем.

Як нуктаро бояд таъкид биқунем, ки муаллиф бандакҳои феълию ҳабариро ҳам бо унвони замоир шарҳ бастааст. Ҳушбахтона, бо овардани ду вожа бандаки ҳабарӣ ва феъли модалиро таъкид кардааст. Чунончи: “Пӯшида намонад, ки қазия холӣ аз робита намебошад ва таъбир аз он ба **аст** ва **булад** ва амсоли он мекунад, ҳамчӯ: Худо раҳмон аст ва раҳим бувад” (Бурҳони қотеъ, сах. 26)

Дар фоидаи шашум оид ба ҳуруфи муфрода (суффиксу префиксҳо), ки дар аввал, мобайн ва охири қалимот меоянд, маълумот оварда шудааст. Шарҳу тавзехоте, ки муаллиф дар ин фасл овардааст, хеле муфассал, пурмӯҳтаво буда, аксар аз диди забоншиносии

мусир чавобгў ва гоҳе пурманфиату нодиранд, ҳарчанд ки бинобар ба асоси графикаи арабӣ будани муҳокимарониҳо, баъзе қоидаю хулосаҳо ба диди забоншиносии имрӯз номувофиқанд.

Фоидаи ҳафтум “Дар зикри ҳуруф ва калимоте, ки ба ҷиҳати ҳусн ва зинати қалом меоваранд ва дар маънӣ дахле надорад” унвон дошта, муаллиф оид ба он калимаҳо изҳори назар кардааст, ки баъзе префикси шаклсозанд, ба мисли **би**, **бар**, **дар**, **фар**, (фаро), **ҳаме**. Чунончи: барҳон, баргуфт, баррафт, яъне ҳонд, гуфт, рафт; бигуфт, бирафт, бинагуфт, бинарафт, бинашнид, яъне гуфт, рафт, нағуфт, нарафт, нашнид.

Дар банди фоидаи ҳаштум ҳусусияту маънои як даста калимаҳое шарҳ дода мешавад, ки ҷиҳати вожасозӣ ва ҳосили маънои нави калимот хизмат мекунанд. Аз ин нуктаи назар он калимотро вобаста ба маъно ба чунин гурӯҳҳо ҷудо кардааст:

1. Калимоте, ки ифодаи маънои ҳудовандӣ ва соҳибӣ намоянд: ҳамчу: хирадманд, донишманд;
2. Калимоте, ки фоидаи бисёрий ва анбӯҳӣ диҳад: дарёбор, рӯдбор; гулзор, лолазор; қӯҳсор; гулистон, бӯстон; санглоҳ, девлоҳ;
3. Калимоте, ки маънои шабех ва монанд бахшад.
4. Калимоте, ки ифодаи фоилияят кунад: шамшергар, коргар; ҳаридор, падидор;
5. Калимоте, ки ифодаи маъни тасфир намояд: писарак, духтарак; боғча, тоқча;
6. Калимоте, ки муфиди маъни нисбат бошад. яқсола, яқмоҳа, яқрӯза, заррина, симина, абрешумина, пашмина; заррин, симин, оҳанин;
7. Калимоте, ки ифодаи маъни иллат ва далел кунад: чи: ҷизе наметавонад ҳонд, **чи** овозаш гирифтааст; **ки**: ба ҷиҳати онаш задам, ки намоз намекард;

8. Калимоте, ки маънии лаёқат бахшад: шоҳвор, гӯшвор, чомавор, номавор; шоҳона, бузургона¹;
9. Калимоте, ки ифодай маънии муҳофизат қунад: роҳдор, кафшдор ва ба маънии доранда ҳам ҳаст: зардор, молдор; боғбон, дарбон; астарвон, уштурвон.
10. Калимоте, ки фоидай маънии иттисоф ба чизе диҳад: ғамнок, ҳашмнок; шармгин, ҳашмгин.
- 11. Калимоте, ки аз он ранг ва лавн фаҳмид:** мушкпом;
- акбарфом; гулвом; гандумгун; гулгуна; **(чарда):** сияҳчарта, сиёҳчарда.
12. Калимоте, ки маънии ҳосили масдар диҳад: рафтор, гуфтор, кирдор; хонандагӣ, созандагӣ, бахшандагӣ.
13. Калимоте, ки маънии зарфият диҳад: **-дон:** қаҳвадон.

Фоидай нуҳум дар бораи тавсифи масоили имло буда, аз таърифи фаҳмиши имло шурӯъ мешавад. Муаллифи фарҳанг дар бораи имло мегӯяд: “Ва имло дар урфи арбоби китобат иборат аст аз навиштани хуруфи муфрада ва мураккаба ба нахҷе, ки асҳоби ин фан таъин кардаанд.” (Бурҳони қотеъ, сах. 32).

Имло дар ҳар забоне мувофиқ ба хусусиятҳои дастурӣ ва хату алифбои он таҳия ва муайян карда мешавад. Масалан, муаллифи лугат

1. Дар чунин вожаҳо ҳарфи (пасванди) калимасоз ҳиссаи “на” набуда, балки ҳиссаи вожасоз пасванди “а” аслӣ ва таркиби ин калимот чунин аст: Шоҳ+он+а; бузург+он+а мегӯяд: “... Дар форсӣ баъд аз замма “вов” навиштан ва баъд аз касра “ё”-и ҳуттӣ марқум гардонидан дар баъзе аз маҳал ва мавозеъ аст.” (Бурҳони қотеъ, сах. 32).

Муаллифи “Бурҳони қотеъ” мегӯяд, ки ҳар гоҳ мавсуф (муайяншаванда) муқаддам бар сифат бошад, охири онро мақсур хонанд, ҳамчӯ: ҷашми сиёҳ, қомати

баланд. Ва ҳар гоҳ сифат бар мавсуф муқаддам ояд, охири сифатро сокин гардонанд, ҳамчу: сиёхчашм, баландқомат.

Аз назари муаллиф дар калимоти биафроҳт “би” “бо”-и зоид аст ва дар калимаи биафroz “би” “бо”-и амр аст, дар калимаи маафroz “ма” “мим”-и наҳӣ буда, дар калимаи наафроҳт “на” “нун”-и нафӣ аст.

Дар калимаи “осиёб,” бинобар ақидаи муаллиф, ду калима аст, ки ҳарду бо “алиф”-и мамдуда шурӯъ шудаанд, бинобар ин як алиф ба “ё”-и ҳуттӣ табдил дода шудааст: особ – ос + об = осиёб.

Калимаҳои рамманда ва шарманда як “мим” бинобар аз як чинс будан ихтизор шудааст. Дар асл ин калимаҳо рамманда ва шармманда, яъне соҳиби рам ва соҳиби шарм аст. Ҳамчунин аз назари муаллиф асли калимаи **паҳно** низ паҳно буда, “но” ба маънии маҳал аст, яъне маҳалли паҳнӣ. Калимаҳои ниман, бодомағз низ дар асл: нимман ва бодоммағз будааст. Дар калимаҳои сипедев ва гирдаҳан ҳам як “дол”-ро ҳазф кардаанд: гирддаҳан ва сипедев.

Дигар аз тавзехи ҷолиби муаллифи луғат дар бораи ҷонишиҳо ҳаст. Ӯ мегӯяд: “Бидон, ки лафзи “ӯ” ва лафзи “вай” ишора ба инсон ва одамист. Ва лафзи “он” ва “ин” ба гайри инсон ва одамӣ.” (Бурҳони қотеъ, сах. 33). Вале, мегӯяд ӯ, гоҳе дар қаломи мавзун ин меъёр риоя намешавад. Аммо дар наср ин ҳодиса ҷоиз нест, - ақида дорад муаллиф.

Дигар аз тавзехи муҳимми муаллиф дар мавриди ҷамъбандии исмҳост. Муаллиф ин қоидai куллияро пешниҳод мекунад, ки зирӯҳро ба “алиф”-у “нун” ҷамъ кунанд, ҳамчу: мардумон, аспон, мурғон ва гайри зирӯҳро ба “ҳо”-ву “алиф” ҳамчу зарҳо, гавҳарҳо ва гоҳе бар хилофи ин ҳам кунанд ва дараҳтҳо ва мурғҳо низ гӯянд. Муаллиф таъкид мекунад, ки агар калимаҳои “ки,” “ман,” “ту” ҳарфи “ро” гиранд чунин навишта

мешаванд: киро, маро, туро. “Ҳои”-и малфуз дар қалимаҳои гиреҳҳо ва зиреҳҳо нигоҳ дошта мешаванд. Дар зирӯҳ “ҳо” -ро ба кофи форсӣ бадал бояд кард, ҳамчу: зиндагон ва мурдагон. Аҷзои зирӯҳро ба “ҳо” ву “алиф” ҷамъ кунанд, ҳамчу: дастҳо ва пойҳо ва аз сару гардан мурод аъзо бошад, сарҳо ва гарданҳо; ва агар мурод меҳтар ва бузургии қавм бувад, сарон ва гарданон гӯянд, яъне сардорон ва соҳибқудратон.

Гоҳо бошад, ки як лафз ба маъни муфрад ва ҷамъ низ ояд, ҳамчу мардум, ки ҷамъаш мардумон аст. Гоҳо, - мегӯяд муаллиф, шахси воҳидро низ ҷиҳти таъзим ба лафзи ҷамъ оваранд, ҳамчу: шумо ва рафтед ва омадед ва гуфтед ва шунидед ва кардед ва фармудед, чи ин алфоз ҳама ҷамъанд. Ва ҳамчунин ҷизи бузургчусса ва қавитаркибро низ ба лафзи ҷамъ оваранд, ҳамчу: мори бузургро аҷдаҳо гӯянд ва муфради он аждар аст (Бурҳони қотеъ, саҳ. 33).

Тавре ки аз бозгӯйи ин лугат маълум аст, лугати “Бурҳони қотеъ”-и Муҳаммадхусайнӣ Бурҳон яке аз манбаҳои мӯътамади нигаҳдошти афкори забоншиносии форсӯ тоҷик дар асри XVII маҳсуб меёбад.

Муаллифи лугат як даста мавзӯъҳои марбути алифбо, имло, лугат, иштиқоқ, сарфу наҳви форсии тоҷикиро шарҳу эзоҳ додааст, ки дар маҷмӯъ асосҳои дастури забони форсии тоҷикро фаро гирифтааст.

Афкори забоншиносии тоҷик дар асри XVIII натанҳо пеш нарафт, балки дар илми забоншиносӣ ягон асари муҳиме ҳам пайдо нашуд. Донишманди таърихи ҳалқи тоҷик, академик Б. Фафуров дар иртибот бо ин мавзӯъ мегӯяд: “Омӯҳтани адабиёти бадеъ, илми баён, ҳаттотӣ, риёзиёт, ҳайат дар программаи мадрасаҳо аслан ба назар гирифта намешуд, хостгорон метавонистанд бо ин соҳаҳо ба тарики худомӯзӣ машғул шаванд” (Б. Фафуров. Тоҷикон, - Душанбе, 1998, с. 157). Яке аз манбаҳои мӯътамад боз ҳамон лугату

фарҳангҳои тафсирӣ мебошад. Фарҳангҳои тафсирӣ нафақат манбаъи нигоҳдошти инкишофи таърихи лексикаи забони адабӣ, балки инъикоскунандай афкору назари забоншиносӣ низ мебошанд. Сатҳи биниш ва салиқаи забондонию забонфаҳмии аҳли назар, соҳти дастурии забон бештару беҳтар дар ҳамин фарҳангномаю лугатҳо таҷассум ёфтаанд.

Хушбахтона, дар асри XVIII, бо вуҷуди муҳити бисёр ноорому сатҳи пасти иҷтимоию иқтисодӣ як чанд фарҳангномаҳои тафсирӣ таҳия шудаанд, ки то андозае манзараи илми забоншиносии тоҷикро равшан месозанд. Яке аз лугатҳои машҳуртарине, ки дар ин аср таълиф шудааст, фарҳанг “Чароги ҳидоят” мебошад. Фарҳанг “Чароги ҳидоят” соли 1734 мелодӣ таълиф шудааст, ки ба қалами донишманди мумтоз Сироҷиддин Алихони Орзу тааллук дорад. Фарҳанг заҳираи лугавии калимаю ибора ва истилоҳоти забони форсии тоҷикӣ, дарӣ, паҳлавӣ, суриёни, лотинӣ, ҳиндӣ ва арабиро дарбар мегирад. Муаллиф аз 37 сарҷашмай илмию лексикографӣ, осори мансуру манзум истифода кардааст. Дар фарҳанг дар маҷмӯʻ аз осори 186 шоиru нависандай форсизабони Ҳиндӯстону Эрон, Мовароуннаҳру Хуро-сон, Озорбойҷону Туркия истифода кардааст. Фарҳанг “Чароги ҳидоят” аз дигар фарҳангҳои тафсирӣ бо ҳусусияти фразиологияш фарқ меқунад. “Чароги ҳидоят” мантиқан идомаи фарҳанг “Сироҷ-ул - лугот” мебошад. Ин фарҳанг низ аз эҳтиёҷоти мардуми форсизабони Ҳиндустон пайдо шуда, муаллиф асосан калимаю ибораҳои душворфаҳми осори шуарои ҳамзамони худро шарҳ додааст.

Дар бораи сабаби таълифи фарҳанг мӯҳтаво ва моҳияту аҳамияти он худи Сироҷиддини Алихони Орзу дар муқаддимаи фарҳанг чунин гуфтааст: “Маҳфӣ намонад, ки луготи мундариҷаи ин китоб ду қисм аст: қисми аввал алфозест, ки маънии он мушкил бувад ва

аксари аҳли Ҳинд бар он иттилоъ надоштанд; қисми дуюм луготе, ки маъни он агарчи маъруф ва маълум бувад, лекин дар сахех будани он аз рӯзмарраи фусаҳои аҳли забон баъзера тарааддуд ба ҳам расида, пас мустанадот аз ашъори асотиза дароварда шуд, ки сахех аст. Чун бархе аз форсигӯёни Ҳиндро тасарруфи гунае дар забони форсӣ ба сабаби ихтилоти забони хиндӣ даст дода, овардани баъзе аз алфози казоӣ бар соҳиби таҳқиқ зарур аст. Пас ин нусха муфид аст мар форсигӯёни Ҳиндро, на забондонони Эрон ва Туронро. Ба хилоғи луготи қадима, ки дар аксари он забондон ва ғайри забондон мусовист, балки дар ин нусха баъзе аз алфоз аст, ки аз чанд каси забондон таҳқиқ карда шуд ва онҳо дар ҷавоб очиз шуданд, охири кор аз ҷои дигар ба таҳқиқ пайваст.” (Сироҷиддини Алиҳони Орзу. Ҷароғи ҳидоят. – Душанбе, 1992, саҳ. 9).

Намунае аз фарҳанги “Ҷароғи ҳидоят”, ки ин аст: чунон// чинон – қалимаест, ки дар мақоми ишорати баъид мустаъмал шавад ва маъни қадр ва миқдор аз он ҳосил гардад. Ва то “коф” баъд аз он наёранд, ба маъни ташбех мустағифид нагардад, балки ба маъни ишорот бошад, танҳо агарчи ин маъни аслаш нест. Ва дар қаломи аксари қудамо ва баъзе мутааххирин мисли Зулолӣ, чунон (چونان); ба вови маъруф ва ду нун дида шуда. Ва ин далолати сарҳ дорад, ки аввал мазмум аст, на максур. Лекин ғоҳе тафовут дар лаҳҷа афтад, мисли лафзи ҷароғ, ки мувоғики қиёс ва лаҳҷаи баъзе максур (яъне чиро) аст ва ба ғатҳ лаҳҷаи дигарон аст. Бидон, ки лафзи **чунон** дар қаломи баъзе бидуни коф, ба маъни ташбех омада ва ин холӣ аз гаробат нест. Таъсир гӯяд, байт:

Гул чунон бесамариҳои чаман мепӯшад,
Ончунон айби туро ҳалқу ҳасан мепӯшад.

Низ Ҷоиз гӯяд, байт:

Ба об сабза, ба ҷон тан чи сон бувад муҳтоҷ,
Ба дарди шиҳ бувад дил сад ончунон.

Гул дар об афкандан-фитнаву ҳангома барпо кардан. Салим гүяд, байт:

*Шаб зи масть шур дар базми шароб андохтам,
Боданӯшон гул дар обу мо кабоб андохтам.*

Ба ҳамин тарик, дар асрҳои XVII -XVIII ягона манбаъи нигоҳдошт ва бозгӯяндаи вазъи афкори забоншиносии тоҷикӣ ҳамон фарҳангҳои тафсире ҳастанд, ки феълан дар хиндӯстон вобаста ба ниёзи аҳли назар пайдо шудаанд. Албатта ин манбаъҳо барои рушди афкори забоншиносӣ дар асри XIX замина гардианд.

ЗАБОНИ ТО҆ЦИКӢ ВА РАВАНДИ ҶАҲОНИГАРОЙ **Назарзода С., профессори ДМТ**

Забон бузургтарин сармояи фарҳангӣ ва муҳимтарин омили нигаҳдорӣ, ҳимоя ва интиқолдиҳандай фарҳангу тамаддун ва суннату анъанаҳои ҳар миллат буда, дар ҳифозати асолати миллӣ ва ба ояндагон мерос гузоштани ҳувияти миллӣ нақши ҳалкунанда дорад. Забон оинаи тамомнамои шуuri иҷтимоӣ ва рангу бӯи арзишҳои миллии ҳар қавму миллат аст. Забони модарӣ нахустин ва пойдортарин нишони безаволии миллат аст. Забони модарӣ аз овони қӯдакӣ ҳамроҳ бо шири модар дар хонавода ба тору пуди ҳар як инсон мепечад ва ҳар шахс якҷоя ба забони модарии худ ба камол мерасад. Забони модарӣ решай ҳувияти миллии ҳар шахс гардида, меросу ирсияти чандин наслро дар ҳувияти инсон побарҷо мегузорад. Яъне забони модарӣ ба воситаи модар ва хешовандони наздик ба қӯдак мегузарад ва асоси ҳувияти ў дар аз худ кардани арзишҳо, боварҳо ва суннатҳои миллӣ мегардад. Забони модарӣ бо сухани ноб пайванди ногусастаний дорад, зеро ҳар гоҳ сухан аз асолати миллӣ ва баргашт ба решоҳои миллӣ ба миён меояд, ҳифз, нигаҳдорӣ ва густариши забони модарӣ ба ҷойгоҳи аввал мебарояд.

Дар ҷаҳон аз рӯйи таҳқиқи забоншиносон шаш ҳазор забон вучуд дорад, ки таҳминан бо сесад забон ба таври умум 96 дарсади мардуми ҷаҳон сухбат мекунанд. Бештар аз 100 забони дунё ба ҳайси забони давлатӣ ва расмӣ пазирафта шудаанд, ки дар байни ин забонҳо забони модарии мо - забони тоҷикӣ забони давлатии Ҷумҳурии соҳибиستиколи Тоҷикистон аст.

Дар даврони ҷаҳонигарӣ ё ҷаҳонишавӣ (глобализатсия) ҳамин забонҳои расмиву давлатӣ ҳам зери нуфуз ва таъсири забонҳои пуркудраттарини ҷаҳон, аз қабили англисӣ, русӣ, франсавӣ, олмонӣ, чинӣ ва ғайра қарор гирифта, дар бисёр ҳолат дар сатҳҳои гуногуни истифодаи забон ҷои худро ба ин забонҳо дода истоданд ва аз ин лиҳоз дар зери ҳавфи аз даст додани ҳувияти забонӣ қарор доранд. Агар ба омори ҷаҳонӣ нигарем, дар соли 2000-ум 62 дарсади китобҳои чопшудаи ҷаҳон ба Иёлоти Муттаҳидай Амрико рост омада, 80 дарсади тамоми ҳабарҳои ҷаҳонӣ ба воситаи Ню Йорк, Париж ва Лондон паҳн мегардад. Дар соли 1996 Иёлоти Муттаҳидай Америка 75 дарсади тамоми нармафзорҳои компьютерии ҷаҳонро содир кардааст. Нобудшавии забонҳои маҳаллӣ низ яке аз ҳусусиятҳои хоси замони имрӯз аст. Танҳо дар Иттиҳоди Шӯравии собиқ зиёда аз 90 забони маҳаллӣ аз байн рафтааст^{*1}. Ин рақаму далелҳо сабит месозанд, ки имрӯз масъалаи ҳифзу нигаҳдории забони модарӣ дар аксари кишварҳои ҷаҳон ба яке аз масъалаҳои бунёдии нигаҳдории асолат ва ҳувияти миллӣ мубаддал гардидааст. Албатта, ҳар як миллату кишвар барои нигаҳдории асолати миллӣ ва ҳифзу густариши забони миллии худ аз раванду усулҳои гуногун истифода мекунад ва таҳқиқу пажӯҳиши ҳатто муҳтасари ин масъала аз доираи ин мақола ҳам берун аст. Вале имкон дорад, ки дар робита ба масъалаҳои

---

¹ * Ин рақаму далелҳо аз расонаҳои гуруҳӣ гирифта шудааст.

хифзу нигаҳдории он як назари ичмолӣ ба сарнавишти забони модарии худ андозем. Забони модарии мо, тавре ки ба ҳамагон маълум аст, дар нимаи дуюми ҳазорсолаи аввали мелодӣ, яъне дар асрҳои V-VII мелодӣ тадриҷаи ҷои забонҳои ба ҳам наздики минтақаи Эронзамини таърихиран (забонҳои форсии миёна, бохтарӣ, портӣ, суғдӣ ва гайра) гирифт. Дар ибтидои истилои араб бо забони тавони динӣ, давлатӣ ва илмии ҷаҳони ислом-забони арабӣ дар набарди ҷонсӯз пирӯз гардида, аз садаи IX мелодӣ ба забони расмӣ ва минбаъд забони илмии ин минтақа табдил ёфт. Аз давраи Сомониён то аз байн рафтани сулолаи Темуриёни Ҳинд ва забони расмӣ эълон гардидани забони англисӣ дар Ҳиндустон (ибтидои асри XIX) забони модарии мо дар минтақаи васеъ аз Осиёи Хурд то нимҷазираи Ҳиндустон забони расмии давлатдориҳои ҳурду бузурги ин минтақаи паҳновар буда, дар рушду густариши фарҳангута маддуни башарӣ нақши бузурге доштааст. Ҳамагон гумон меқунанд, ки забони модарии мо ба тамоми ин минтақаҳо ба воситаи истилогарон, ки бештар туркнажод буданд, паҳн шудааст ва омили аслии ин густариши забонӣ гӯё таҳочуми низомӣ ба ин минтақаҳо будааст. Вале як нуктаи муҳим ва сарнавиштсози таъриҳӣ ба назар гирифта намешавад. Бояд гуфт, ки агар ба ҳаритаи густариши забони модарии мо назар афканем, мебинем, ки аксари ин минтақаву сарзамиҳо таъриҳан ба Эронзамини бостонӣ иртибот дошта, дар ин минтақаҳо аз замонҳои қадим қавмҳо ва ҳалқиятҳои ориёиву эронӣ сукунат доштаанд ва онҳо ба таври кулли ҳомилони фарҳангута маддун ва суннату анъанаҳои умумӣ ва муштарак буданд. Ин омил ва ҷавҳари асосӣ заминай муносибе барои рушду густариши забони модарии мо дар ин минтақаҳо фароҳам овардааст. Ин забонҳо ва гӯишҳои эронӣ дорои алоқаҳо ва иртибототи густурда буда, дар дарозои чандҳазорсолаи таъриҳӣ бо ҳам дар

паҳнои васеъ додугирифти фарҳангиву забонӣ дошта, дар бисёр мавридҳо дар баробари доштани лаҳҷаву гӯишҳои муҳталиф ягонагии забони умумӣ ва ваҳдати фарҳангиву иҷтимоии худро нигоҳ доштанд. Вақте гунаи нави забонӣ- забони тоҷикӣ ба ин минтақаҳо ворид шуд, дар ин ҷойҳо тазоди забониву фарҳангӣ ба вучуд наовард ва баръакс онҳоро бо ҳам муттаҳид кард. Аз нуқтаи назари фарҳангӣ тамоми ин қавму миллатҳо дар масири таъриҳ мероси фарҳангӣ ва риштаи ҳувияти миллии ягонаро дар хотира ва зехни ирсии худ нигоҳ доштанд, ки минбаъд дар густариши забони ягонаи расмӣ ва пуштибонии ин ақвому миллатҳо аз ин ҷараёни ваҳдатсози миллӣ ба таври возеху бармalo маълум мешаванд. Мо исботи ин воқеяи тро дар густариши забону фарҳанги тоҷикӣ дар нимҷазираи Ҳиндустон, маҳсусан дар минтақаҳои шимолӣ ва марказии он ба хубӣ дида метавонем.

Робитаҳои таъриҳӣ - фарҳангии Осиёи Миёна бо Ҳинд аз тариқи ҳавзаи фарҳангии Балхи бостон ё Бохтари қадим, ки дар асрҳои миёна бар асари ба ин сарзамин ворид шудани қабилаҳои таҳорӣ Тахористон ном гирифта буд, сурат мегирифт. Нишонаҳои равобити фарҳангии ҳалқҳои Осиёи Миёнаро бо ин минтақа дар бозёфтҳои бостоншиносии нохияҳои ҷанубии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷумҳурии Туркманистон ва Ҷумҳурии Ӯзбекистон, ки дар он замон ҷузви Бохтар ё Тахористони бостонӣ буд, метавон ба хубӣ дарёфт.

Нуқтаи баланди тараққӣ ва рушди равобити иқтисодиву фарҳангии ҳалқҳои Ҳиндустон бо Осиёи Миёнаро дар даврони қадим, замони дар ҳайати шоҳаншоҳии Кушониён будани онҳо бояд ҳисобем. Дар ин даврони таъриҳӣ ҳалқҳои ин сарзaminҳо фарҳанги ягона, давлати муқтадири ягона доштанд, ки дар ҳамон рӯзгор бо империяҳои хонии Ҳитой ва Рим сар ба сар мешуданд. Такрибан як аср ин кишварҳо дар ҳайати

давлати Ҳайтолиҳо буданд, ки омезиши қавмии ҳинду эронӣ дар ин давра густариши бештаре ёфта, қабоили сакоии Осиёи Миёна дар баъзе аз қисматҳои Ҳиндустон сокин гардида, мазҳаби буддой дар сарзаминҳои Эрони шарқӣ ба хусус Бохтару Суғд интишор ёфт.

Дар рӯзгори давлатдории Саффориён, ба хусус Яъкуб ва бародараш Амру Лайс сарзаминҳои мусулмоннишини Ҳинд таҳти тасаллuti онҳо буд ва ҳамзамон дар рӯзгори Сомониён, ки пойтахташон шаҳри Бухоро буд, забони тоҷикӣ дар ҳоли тавссаёбӣ ва мутобиқи навиштаҳои таъриҳнигорон ба вижа «Аҳсан-ут-такосим» ин забон забони гуфтугӯи аҳли Синҷ ҳам будааст. Дар чунин муҳити адабиву фарҳангӣ Робиа бинти Каъби Қаздорӣ (ё Қасдорӣ) аввал дар Ҳамоноҳик ном минтақаи Синҷ ва баъдан дар Балху Фазна ба сурудани ашъори тоҷикӣ- форсӣ оғоз намуд².

Ғазнавиён, ки ҷараёни гасби Ҳиндустонро тавсса бахшиданд, турк буданд, vale забони дарбори онҳо ва забони расмии давлати онҳо тоҷикӣ-форсӣ буд. Бо омадани хонадони тоҷикии Ғуриҳо бар сари қудрати Фазна дар соли 1173 мелодӣ, тасарруф ва фатҳи Ҳинд ба дasti ин сулола ба охир расид, ки баъд аз он тасаллuti фарҳангии тоҷикии 800-сола то омадани англисҳо идома дошт. Бо ба сари қудрат омадани Темуриёни Ҳинд, ба хусус Ақбар (1556-1605) сатҳи корбурди забони тоҷикӣ дар ин минтақа боз ҳам васеътар гардид. Аҳди Ақбарро даврони заррини густариши забон ва адабиёти тоҷик дар Ҳинд мешуморанд. Ӯ дар соли 990/1582 фармоне ба тасвиб расонид, ки мувофиқи он дар саросари қишвар забони расмӣ забони тоҷикӣ эълом гардид ва омӯзиши он барои ҳамаи шаҳрвандони қишвар ҳатмӣ шуд. Фармони мазкур дар қишвар ягон норозигӣ ё аксуламал

---

² Муфассал нигаред: Абулҳусайнӣ Навоӣ, Эрон ва ҷаҳон, Техрон, 1366 /1988, с.479-482.

ба вучуд наовард, балки ба фоидаи ҳиндувон буда, онҳо дар корҳои давлатӣ бештар ҷалб мегардианд.

Нимҷазираи Ҳиндустон инҷунин дар нашру чопи осори адабиёти бузурги классикии мо нақши бузурге дорад. Баробари пайдо шудани дастгоҳҳои чопи сангӣ асарҳои адабиёти классикии мо дар тамоми мавзӯъҳо дар шаҳрҳои бузурги ин кишвар борҳо ва такроран ба табъ расидаанд, ки онҳо маълум ва мавҷуданд. Ҳидмати дигари ин сарзамин дар рушди рӯзноманигорӣ ба забони модарии мо мебошад. Нахустин рӯзномаҳои ҷаҳони форсигӯён дар ин ҷо ба ҷоп расидаанд. Ҳамчунин, адабиёти форсӣ-тоҷикии Ҳиндӯ Покистон мамлӯ аз асарҳои бадеӣ, ашъор, достонҳо, асарҳои доиратулмаорифӣ, осори ҷуғрофӣ, дастурномаҳо, нақди адабӣ, руқоат ва гайра мебошанд, ки омӯхттану таҳқики онҳо сайри таърихии забони моро дар минтақаи паҳноваре берун аз маҳдудаи имрӯзаи истеъмоли он нишон дода, ҳисси ифтиҳори гӯяндагону меросбарони ин фарҳанги азими маънавиро бармеангезад.

Забони тоҷикии роиҷ дар Ҳиндустон бо вучуди ҳосили тамаркузи аҳолии тамоми манотики форсигӯ дар он ҷо будан, ҳусусиятҳои ҳосро доро мебошад. Бинобар навиштаи муҳакқикон ба вижа пажӯҳишгарони ҳиндӣ, бештар ба забони тоҷикии Мовароуннаҳр монанду наздик аст³. Бори нахуст Амир Ҳусрави Дехлавӣ дар «Дебоча»- и девони «Фурратулкамол»- и хеш аз тафовути форсии Эрон аз форсии Ҳинд сухан ронда, онро наздик ба «форсии Мовароуннаҳр» медонад. Ҳиндушиноси рус Зограф Г. А. дар тадқиқоти хеш «Иранские и арабские элементы в урду» менависад: «Ҳокимияти ҷандинасраи бегонагони кишварситон дар таърихи Ҳиндустон беасар

---

³ Borah M.L. The nature of the Persian language written and spoken in India during the 14 centuries // Bulletin of BSOS, vol. VII, part 2, London, pp. 325-327

намондааст. Ин таъсир дар забони халқҳои ин сарзамин ба хусус дар забони ҳиндустонӣ бештар намоён аст. Забони адабии асосии ҳокимони нави Ҳиндустон форсии нав буд. Дар ваҳлаи аввал ба забони халқҳои Ҳиндустон забони сипохиёни артиши голиб таъсири асосӣ дошт, ки натиҷатан забони урду маҳсули таъсири забони адабии ахли лашкар будааст. Дар ин ҷо ба маврид аст зикр намоем, ки таҳти мағҳуми забони адабии классикии форсии нав мо забони форсии зиндаи имрӯз роиҷ дар кишвари Эронро дар назар надорем, ба ҷуз он ки забони адабии форсии асрҳои 11-16-ро, ки охирӣ аз аввалий фарқ мекунад. Аз рӯи маҳсусиятҳои овой (фонетикий) форсии роиҷ дар Ҳиндустони он замон, бештар ба забони тоҷикӣ наздиқ аст, то ба забони форсии роиҷ дар Эрон.»⁴

Бояд гуфт, ки кишвари Ҳиндустон ганҷинаи дастхатҳои забони мо буда, дар муддати беш аз 800 сол забони тоҷикӣ дар қаламрави ин кишвар вазифаи забони расмӣ ва давлатиро иҷро кардааст. Аз ин давраи дуру дарози таъриҳӣ садҳо ва ҳазорҳо нусха дастхатҳо, ки бештар осори адабону нависандагон, шоирону донишмандони ҳавзаи Осиёи Марказиро, яъне тоҷиконро дар бар гирифтааст, бокӣ мондааст. Инчунин, маҷмӯаи фармону мукотибаҳои шоҳону сultonҳои ин сарзамин, ки аз асри XI ин тараф ба забони тоҷикӣ навишта шудаанд, дар китобхонаву осорхонаҳои гуногуни ин кишвар нигоҳдорӣ мешаванд. Таҳқику барқарорсозии ин асноду дастхатҳо ва тарзи нигоҳдории онҳо имрӯз вазифаи ворисони онҳост. Бинобар ин дар ш. Дехлӣ ҳанӯз дар давраи шоҳони паҳлавии Эрон, беш аз панҷоҳ сол қабл маркази таҳқиқи дастхатҳо таъсис ёфт, ки то имрӯз ба кори худ идома

---

⁴ Зограф Г.А. Иранские и арабские элементы в урду// Сб. Хинди и урду. Вопросы лексикологии и словообразования, М., 1960, с. 177

медиҳад ва аз тарафи давлати Ҷумҳурии Исломии Эрон низ барои фаъолияти ин марказ шароити мусоиде фароҳам шудааст.

Вақте фаро расидааст, ки мавзӯи чамъоварӣ ва таҳқики ин дастхатҳо дар Тоҷикистон низ аз сар гирифта шавад ва таҷрибаву анъанае, ки дар ибтидои солҳои 50 асри гузашта устод Бобоҷон Ғафуров бо гузаронидани як силсила иқдому ҷорабиниҳо, аз қабили баргузории конференсияи «Тамаддуни Кӯшониён», ба роҳ мондани ҳамкориҳои илмиву фарҳангӣ бо кишвари Ҳиндустон, таъсиси баҳши ҳиндшиносӣ дар Институти шарқшиносӣ ва факултети шарқшиносӣ дар Доғишгоҳи миллии Тоҷикистон асос гузашта буд, боз ҳам бештар тавсее дода шавад. Имрӯз таъсиси як маркази илмиву фарҳангии Тоҷикистон дар ин кишвар бо кушодани баҳшҳои омӯзиши илмии дастхатҳо, таъриҳ ва ҳатти тоҷикии ин кишвар, таҳқики густариши забони мо дар давраҳои гуногуни таъриҳӣ зарурати таъриҳӣ шудааст. Зоро ҳам бойгониҳои гуногуни шаҳсиву давлатӣ, ки дар онҳо санадҳову ҳучҷатҳои муҳталифи ба забони тоҷикӣ таҳияшуда бидуни таҳқиқ ҳобидаанд, ҳам дастхатҳои гуногуне, ки ба забони тоҷикӣ таҳия шуда, ба асрҳои гуногуни (асрҳои XI-XIX) таъсирӣ фарҳангу забони мо тааллук ва қисме аз онҳо дар ҳоли парешонӣ қарор доранд, интизори пажӯҳишгарону муҳакқионанд ва агар заррае таъхир шавад, бисёре аз онҳо ба таври бебозгашт аз байн ҳоҳад рафт. Таъсиси чунин як марказ ва ба роҳ мондани таҳқиқу чамъоварӣ ва феҳристсозии ин осори бебаҳои ниёғони мо хидмати бесобиқаи давлат ва миллати мо дар назди гузаштагону ояндагони мо ҳоҳад буд.

Замоне, ки дар нимҷазираи Ҳиндустон забони тоҷикии мо бӯйи «ҳиндӣ» гирифта, давраи шукуфоиву боландагиро аз сар мегузаронд, ватани аслии он

сарзамини Бохтару Сугд ба майдони кашмакашиву турктозӣ табдил ёфт. Ҳучуми Шайбонихон ба Осиёи Миёна як ҳучуми одии қабилаҳои туркиву муғулӣ набуд, балки як ишғоли саросарии минтақа бо ба таври хонахез ворид шудани қабилаҳои туркиву муғулӣ ба минтақаи Самарқанду Бухоро буд. Аз рӯи маълумоти сарчашмаҳои таъриҳӣ ҳудуди 240-360 ҳазор кучманҷӣ ба ин минтақа сарозер шуданд⁵. Аз рӯйи гуфтаи муаллифи «Аҳсан –ат-таворих» баъд аз ҳучуми Чингизхон дувумин ҳамлаи қабилаҳои туркиву муғулӣ ба чунин лашкари сершумор буд, ки руди Ҷайхунро гузаштанд⁶. Бар асари ҳучуми Шайбониҳо ва задухурди мазҳабии шиаву суннӣ байни Сафавиёну Шайбониён ва тоҳтузҳои гоҳ-гоҳии Темуриёни Ҳинд ба ин сарзамин ба хотири аз дasti туркҳои Шайбонӣ озод кардани ватани аздастраftai хеш шаҳру деҳоти Мовароуннаҳру Ҳурросон ба ҳаробазору валангор табдил ёфт ва бештари аҳолии бумии ин минтақаҳо тақрибан саросар ватани аслии худро гузошта, ба Ҳиндустон куч баст. Дар Осиёи Миёна се хонигарии турктабор дар Қуқанду Ҳеваву Бухоро пайдо шуд ва онҳо байни худ доимо дар ҷангу ҷидол қарор доштанд. Ҳатто аз рӯи иттилои сарчашмаҳои таъриҳӣ шаҳри Самарқанд дар ин давра тамоман беаҳолӣ монд. Бо андаке фазои орому мусоид фароҳам шудан дар дарборҳои ин хонигарихо маҳфилҳои адабие пайдо шуданд, vale акнун ин маҳфилҳои адабии дарборӣ буйи дигар доштанд. Дар ин дарборҳо ҳарчанд ки забони модарии мо то ҷое мақоми худро нигоҳ медошт, акнун сухан дар бораи ашъори дузабона мерафт ва ҳар ки дар баробари забони

---

⁵ Дар ин бора муфассал нигаред: История таджикского народа, Под общей редакцией академика АИ РТ Р.М. Масова, Душанбе, Т. IV, 2010, с.30-35

⁶ Ҳамин асар, с.32;

точикӣ забони узбекиро медонист ва бо он шеър эҷод мекард, мавриди таҳсину дастгирии дарбориён ва худи амирон қарор мегирифт.⁷

Ҳатто кор ба дараҷае расида буд, ки хонҳои Хева ва Қуқанд амири Бухороро «хони точик» меномиданд, чунки бахши аксари аҳолии Бухороро точикон ташкил мекарданд. Махсусан, баъд аз солҳои 70-уми асри XIX вақте ба дастгирии шоҳони Русия қисмати Кулоб, Фарм, Дарвоз ва минтақаҳои дигари точикнишин аз тарафи аморати Бухоро ишғол гардид, нақши точикон дар умури идории давлати Бухоро, махсусан дар корҳои ҳарбӣ, интизомӣ ва додситониву додгоҳӣ ва умури шариатӣ зиёд гардид. Ин ҷараён ба оташи газаби туркпастон равған рехт ва тавре ки аз асарҳои дар ин давра ҷопшуда мебинем, тарафдорони ба ном «Элотияи Ӯзбак» аз зиёд шудани саҳми точикони кӯҳистон ва эрониҳои навомад дар идораи давлатӣ изҳори норизоият менамуданд. Ин муборизаи туркпастон махсусан баъд аз пирӯзии инқилоби Бухоро ва бо ёрии Ҳукумати Шӯравӣ ба сари ҳокимијат омадани ҷадидҳои пантуркист дар Бухоро шиддат гирифт ва аз соли 1920 то соли 1924 дар Ҷумҳурии Ҳалқии Бухоро забони точикӣ аз мақоми расмиву давлатӣ маҳрум карда шуд. Ба тангнои ин ҷараёни точикбадбинӣ ҳатто бархе аз олимону донишмандони точиктабор низ гирифтор шуданд. Ин сиёсати туркигароӣ минбаъд дар Ҷумҳурии Ҳалқии Бухоро (иддои машҳури Фитрат, нозири маорифи Ҷумҳурии Ҳалқии Бухоро дар бораи ҷарима кардани шаҳсоне, ки дар ҳузури ӯ ба забони точикӣ сӯҳбат мекарданд) идома ёфт ва минбаъд таҳақкуки пардапӯшонаи ин туркпастиро дар солҳои 30-уми асри XX аз тарафи як идда равшанфикрон бо роҳи аз забони

---

⁷ Муфассал нигаред: Носирҷон Маъсумӣ. Асарҳои мунтаҳаб, ҷилди аввал, Душанбе, 2005, с-19-104

точикӣ баровардани архаизмҳо, арабизмҳо ва эронизмҳо мебинем. Махсусан, дар сиёсати навсозии забон, ки аз оғози солҳои 30-юми садаи XX дар Тоҷикистон амалӣ гардид, ба таври пардапӯшона амали гардидани сиёсати пантуркистонаи маҳдуд сохтани забони тоҷикӣ хеле равшан инъикос ёфт. Солҳои 30-уми садаи XX ба хотири гӯё забони нави адабӣ сохтан шиори озод кардани забон аз «арабизмҳо» ва «эронизмҳо»-ро баланд бардошта, ба ҷойи вожаҳои ноби тоҷикии «сарнишин», «туршизо», «шоҳроҳ» ва арабиҳои «сиёсат», «иқтисод», «шӯро» ва ғ. вижаҳои ба ном «советизмҳо» ва вожаҳои байналмилалии ба воситаи забони русӣ воридшудаи экипаж, кислота, шоссе, политика, экономика, совет ҷорӣ мекарданд.

Дар ин бора ҳатто Фармони маҳсуси Комиссириати Ҳалқии маорифи РСС Тоҷикистон (Фармони № 1 «Дар бораи баъзе масъалаҳои забони тоҷикӣ» Комиссириати Ҳалқии Маорифи РСС Тоҷикистон аз 2-юми январи соли 1939) нашр шудааст, ки дар моддаи якуми он аз ҷумла гуфта мешавад: «Совещанияҳое, ки дар бобати масъалаҳои соҳти забон дар моҳи феврал ва дар моҳи ноябри соли 1938 аз тарафи КМ ПК (б) Тоҷикистон ҷеф зада шуда буданд, дар соҳаи ба тартиб даровардани масъалаҳои грамматика, терминология ва орфографияи забони тоҷикӣ як қатор ҷорабинҳои конкретӣ муайян карданд. Ин ҷорабинҳо ба барҳам додани **архаизмҳо** ва **эронизмҳо** дар забони тоҷикӣ, ба барҳам додани ҷудоии сунъии байни забони адабӣ ва забони зиндаи гуфтугӯй, ба дар забони тоҷикӣ ҷорӣ кардани шаклҳои зиндаи забон ва **советизмҳо** равона карда шудаанд». Тасаввур кунед, ки аз забони тоҷикӣ вожаҳои арабӣ ва тоҷикии форсӣ (ҳандаовар ва аз тарафи дигар фоҷиабор аст) бароварда шавад. Дар ин забон ба ғайр аз қалимаҳои лаҳҷавӣ, туркӣ дигар чизе намемонад ва дар солҳои 40-уми садаи XX қариб ҳамин тавр шуда буд.

Мутаассифона, имрӯзҳо ин ҷараёни бадҳоҳона, ки садди роҳи инкишофи солими забони тоҷикӣ ва ба асолати худ баргаштани он ҳоҳад шуд, аз нав ҷоннок шуда, қувват гирифта истодааст. Имрӯзҳо дар Тоҷикистон шаҳсоне пайдо шудаанд, ки меҳоҳанд ин ҷараён идома пайдо қунад. Онҳо иддао доранд, ки забони тоҷикӣ ҳоси фақат ҳамин минтақа ва маҳсусан маҳдудаи аморати Бухоро буда, тоҷикони аз дарёи Аму он тараф буда ба забони тоҷикӣ алоқае надоранд ва вожаву таркибҳои дар минтақаҳои васеи форсизабонҳо истифодашаванд, ҳаққи ворид шудан ба фарҳангҳои забони тоҷикиро надоранд. Ҳатто онҳо даъво мекунанд, ки ба фарҳангҳо фақат қалимаҳои решагии забон, ба монанди дил, даст ва ғ. дохил шуда метавонанду ҳалос. Таркибпазирӣ ва ишиқоқпазирӣ, ки ҳоси забони тоҷикӣ аст ва аз қалимаҳои решагӣ ба воситаи пайванди қалимаҳо ва таркибҳое, ки аз асосҳои феъл ва бо истифода аз вандҳо соҳта мешаванд, набояд дар фарҳангҳо чой дода шаванд. Ҳатто имрӯз кор ба дараҷае расидааст, ки онҳо пешниҳод доранд, ки вожаи «андеша» ба маънои тафаккур набояд ба фарҳангҳои забони тоҷикӣ роҳ ёбад. Ин қалима бояд дар фарҳангҳои забони тоҷикӣ фақат ба маънои тарс, бим истифода шавад. Онҳо ҳатто даъво мекунанд, ки вожаи «зоидан» ба одамон иртибот надошта, ҳоси ҳайвонот мебошад ва истилоҳоти ноби тоҷикӣ «зоишгоҳ ва зоднома»-ро ба маъноҳои таваллудҳона ва ҳатти таваллуд қабул надоранд. Вожаҳои «гаштор», «навгаро», «навгарой» ва гайраро тоҷикӣ ҳисоб намекунанд. Ин намунаҳо фақат мушти аз хирвор мебошад. Бо ин роҳ онҳо ҷарҳи таъриҳро ақиб гардонданӣ шуда, забони тоҷикиро ба ҳамон вазъи солҳои сиому чилуми садаи XX баргардонданӣ мешаванд.

Вале онҳо фаромӯш кардаанд, ки имрӯз дар замони Истиқлол забони тоҷикӣ дар паноҳи давлати

мустақили Тоҷикистон қарор дорад ва Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳомӣ ва пуштибони забони модарии мо буда, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» асоси қонунии хифзу нигаҳдории асолату покизагии он мебошад.

Адабиёт

1. Абулхусайн Навоӣ, Эрон ва ҷаҳон, Техрон, 1366 /1988.
2. Borah M.L. The nature of the Persian language written and spoken in India during the 14 centuries // Bulletin of BSOS, vol. VII, part 2, London, pp. 325-327
3. Зограф Г.А. Иранские и арабские элементы в урду// Сб. Хинди и урду. Вопросы лексикологии и словообразования, М., 1960.
4. История таджикского народа, Под общей редакцией академике АИ РТ Р.М. Масова, Т-IV? Душанбе, 2010.
5. Носирҷон Маъсумӣ. Асаҷрои мунтаҳаб, ҷилди аввал, Душанбе, 2005.

ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИКӢ ДАР ҲИНДУСТОН

Сайд Ҳалимов, дотсент

Ибтидои сар даровардани забони тоҷикӣ ба Ҳиндустон аз юришҳои Маҳмуди Фазнавӣ ба (998 - 1030) ба шимоли Ҳинд шурӯъ мешавад. Соли 1000 ҳучуми якуми вай ба Ҳинд буд ва хоки зиёди шимоли Ҳинд ба империяи ӯ ҳамроҳ шуд.

Забони давлатии Фазнавиён - забони тоҷикӣ баъди ин асрҳои зиёд дар Ҳиндустон боқӣ монд. Забони тоҷикӣ муддати тӯлонӣ дар ин сарзамин ҳамчун забони давлатӣ, забони илму фарҳанг ва шеър рушд кард. Дар Ҳиндустон адабиёти хосае ба вучуд омад ва инкишиф ёфт, ки бо номи адабиёти форсизабон ё тоҷикзабони Ҳинд машҳур аст. Аз тарафи дигар мавзӯи Ҳинд ба осори шоирони Фазна роҳ ёфт. «Қасидаи Сумнот»-и Фарруҳӣ (1025-1026), ки дар он бисёр қалимаҳои ҳиндӣ ба кор бурда мешавад. Таъсири ҳиндӣ дар луғат, сюжет аз осори Рӯдакӣ «Калила ва Димна», «Синбоднома» ва гунаҳои мансури онҳо шурӯъ мешавад (1, 266).

Аз тарафи дигар дар ҳар ҹангу ҹидолҳо мухочирони зиёде ба Ҳинд фирор мекарданд. Аксари мухочироне, ки дар ниҳоят сарзамини Ҳиндро ба ҳайси ватани худ ихтиёр карданد аз ахли Мовароуннаҳр буданд. Мовароуннаҳр дар он вақт төйдоди зиёди уламо, фузало, фуқаҳо дошт. Аз замони пайғамбари ислом то он дам ҳеч кишваре назири Мовароуннаҳр уламову фузалову донишмандон тавлид накарда буд. Ин пешомад нуфузу таъсири зиёде дар соири кишварҳои исломӣ андохт. Дар замони Искандари Лодӣ (1485) забони тоҷикӣ дар Ҳинд дар дастгоҳи давлатӣ омӯхта мешуд ва одамони форсидон ба хизмати давлатӣ гирифта мешуданд. Аз ҳамин давра калимаҳои тоҷикӣ дар ҳиндӣ зиёд мешавад. Дар замони ҳукмронии Ақбар ҳама санадҳои давлатӣ ба тоҷикӣ - форсӣ навишта мешавад. Ҳиндухое, ки дар хизмати давлат буданд, ба омӯхтани тоҷикӣ-форсӣ сар мекунанд (6, 161).

Забони тоҷикӣ дар замони ҳукмронии хонадонҳои турк, тоҷик ва афғонӣ дар Дехлӣ – Фазнавиён, Гуломон, (1206-1290), Хилчиён (дар асри XIII дар Дехлӣ салтанати хилчиҳо барқарор мегардад, ки сулолаи тоҷикӣ буд (1296-1316), Туғлукиён (1329-1413), Темуриён ва сулолаи афғонӣ Лудиён (1451-1517) забони давлатӣ буд. Баъди забт шудани Ҳиндустан аз тарафи Темуриён мавқеи забони тоҷикӣ дар Ҳинд мустаҳкам шуд.

Таъсири дутарафаи маданияти хинду тоҷик, аз он ҷумла забонҳои тоҷикӣ ва ҳиндӣ мушоҳида мешавад. Пайдоиш ва инкишофи забони урду зуҳороти ба ҳам оmezish ёфтани ин ду маданият буд (5, 35-36).

Зиндагии якҷояи ҳиндуҳо, тоҷикон ва форсҳо ба забони тоҷикӣ бе таъсир намонд. Бисёр калимаҳои ҳиндӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил мешавад. Вожаҳои ҳиндӣ бештар дар осори форсие, ки дар Ҳиндустан ба вучуд омадааст, дохил шудааст, вале бо вучуди ин баъзеи он ба забони тоҷикону форсҳо роҳ

ёфта, саҳт реша медавонад. Файр аз ин дар шароити Ҳиндустон воҳидҳои нави лугавӣ ва фразеологӣ бо омехтаи ҳиндӣ ба вуҷуд омад.

Ба забони адабиёти тоҷикзабони Ҳинд инҳо таъсир гузаштаанд: 1. Онҳое, ки дар асрҳои XI-XII аз Осиёи Миёна ба Ҳинд рафта буданд; 2. Шоирону нависандагони форсидони мусулмони ҳинду; 3. Шоирону нависандагони муҳочир аз Эрону Осиёи Миёна.

Гуфтан мумкин аст, ки то миёнаи асри XVI таъсири Осиёи Миёна ба забони форсии Ҳинд буд, чунки сели муҳочирон асосан аз ин ҷо буд. Дар асоси таъсири ҳамдигар дар миёнаи асри XVI навъи форсии Ҳинд ба вуҷуд омад, ки дорои хусусиятҳои зерин аст: 1. Мавҷудияти миқдори зиёди калимаҳои ҳиндӣ дар осори ҳаттии дар Ҳинд ба тоҷикӣ навишташуда; 2. Тағйироти овозии калимаҳо: рикеб (рикоб), ҳисеб (ҳисоб), обод (обед), озер (озор), чела (жола). Ин шаклҳо дар лугатҳои «Бурҳони қотеъ», «Баҳори аҷам» «Кашф-ул-лугот» ва оварда шудаанд; 3. Истифодаи шакли қӯҳнаи калимаҳо дар шеър: сухун (сухан), ситодан (истодан), фароштан (афроштан), сутхон (устухон). Ин баъзан вобаста ба вазну қофияи шеър буд; 4. Тағйироти маъноии калимаҳои тоҷикӣ. Ш. Нақавӣ дар асараш 150 калимаэро меорад, ки дар Эрон ба ҷояш арабӣ аст. Дигар, 287 - 322 калимаэро меорад, ки дар Ҳинд маънои форсию арабиашон мондааст, вале дар Эрон маънояшон дигар шудааст (ниг.: 4); 5. Тағйирот дар наҳв, дар конструксияҳои муайянкунанда пеш аз муайяншавандай беизофа; 6. Мавҷудияти калимаҳои маҳсуси тоҷикӣ (Осиёи Миёна ва туркӣ); 7. Пайдоиши воҳидҳои нави лугавӣ ва фразеологӣ дар асоси калимаҳои тоҷикӣ.

Ҳамаи ин хусусиятҳоро дар адабиёти асри XVI дар назму наср дидан мумкин аст. Намунаи беҳтарини форсии ҳиндӣ асари энсиклопедии вазири Ҳинд Ақбар-

шоҳ Абулфазли Муборак «Оини Акбарӣ»-ро ном бурдан мумкин аст.

Аз асри XVI сар карда ба Ҳинд одамони соҳиб-маълумот аз Эрон омадан мегиранд ва ба доираҳои адабии Ҳинд таъсир мерасонанд. Онҳо дар он ҷо ба забони форсие вомехӯранд, ки аз забони онҳо то андозае фарқ дошт. Баъзе олимону шоирони омад ва маҳаллӣ асарҳои лексикографӣ, грамматикий ва лугат навиштаанд, то ки шаклу маънои калима ва ибораҳоро ба тартиб дароранд.

Ҳиндушиносоне, ки таъсири забони форсиро ба забони ҳиндӣ ва урду тадқиқ кардаанд, тасдиқ мекунанд, ки форсии Ҳинд маҳсусан аз ҷиҳати фонетикий ба забони тоҷикий нисбат ба форсӣ наздиктар аст (2, 155).

Ғайр аз ин дар давоми асрҳои XVI-XVII ва баъдҳо аз Осиёи Миёна бисёр шоирон ба Ҳинд рафтанд ва ба осори он ҷо шинос шуданд ва забону услуби форсии Ҳинд ба онҳо бетаъсир намонд. Ин ҳодисаи қонунӣ буд, ки Бедил шоири тоҷик ҳам шуморида мешавад. Дар тазкираҳои форсии Ҳиндустон аз замони Аврангзеб ва баъд калимоти урду ва ҳиндӣ ба ҷашм мерасад ва иллати асосии он ин буд, ки таълифи ин тазкираҳо ба дасти қасоне аст, ки забони модарии онҳо голибан урду ё ҳиндӣ буда, бинобар ин дар мавқеи навиштани форсӣ ғоҳе калимаҳои забони модариашонро дар осорашон ба кор мебурданд (ниг. :4). Чунон ки доктор Мумин Муҳиддин дар мақолаи худ «Сабки ҳиндӣ дар насри форсӣ» менависад: «Аксари муҳоҷироне, ки сарзамини Ҳиндро ватани худ қарор доданд, аз аҳли Мовароуннаҳр буданд. Аз тарафи дигар Мовароуннаҳр то ин дам тезъоди зиёди уламову фузало ва фуқаҳо тавлид карда, ба дигар кишварҳои исломӣ нуғузу таъсири зиёд дошт. Ба зери химояти тӯрониҳо, - менависад Мӯмин Муҳиддин, - таъриху адабиёти форсӣ дар Ҳинд ба тарақ қиёти зиёд ноил шуд» (3, 51). Аз тарафи дигар, забони

точикиро дар Ҳинд аз сокинони канори Ҳинд то соҳили дарёи Шўр дар вусъати 40 ҳазор фарсанг дар сар то сари ин ҳудуд медонистанд ва аз чиҳати гуфтугӯ дорои ваҳдати куллӣ буд.

Адабиёт:

- 1.Брагинский И. С. Из истории таджикской народной поэзии. – М., 1956.
- 2.Зограф Г. А. Иранские и азиатские элементы в урду//Хинди и урду, вопросы лексикологии и словообразования. - М.: -1960.
- 3.Мумин Муҳиддин. Сабки хиндӣ дар насри форсӣ// Мачаллаи адаб.- Кобул, №1-2, 1346.
- 4.Тазкира. Насри форсӣ дар Ҳинду Покистон. Ниғориши доктор Сайд Алии Нақавӣ. – Техрон, 1967.
- 5.Чалышев Е. П. Литература Хинди. – М., 1968.
- 6.Rajdopal. Linguistic affairs of urdia. – Bombay, 1968.

ЧЕҲРАИ ШИНОТАИ МАКТАБИ ШАРҚШИНОСИИ ҚАЗОН

Муртазо Зайниддинов, дотсенти ДМТ

Мактаби забоншиносии Қазон ба таъсиси Донишгоҳи императории Қазон иртиботи қавӣ дошта, таърихи зиёда аз 200 сола дорад. 5 ноябри соли 1804 император Александр I Оинномаи Донишгоҳи Қазонро имзо гузашт, ки дар банди 1-уми он мақсади таъсиси ин муассиса ба таври зайл зикр ёфтааст: «Донишгоҳи императории Қазон ҷамъияти олии илмӣ буда, барои таълими фанҳои низомномавӣ пешбинӣ шудааст. Дар он барои ворид гардидан ба зинаҳои гуногуни хизмати давлатӣ мутахассис омода карда мешавад». Ҳамин тавр, Донишгоҳ чун муассисаи олии давлатӣ арзи ҳастӣ намуда, барои амалӣ намудани маром ва мақсадҳои давлатӣ ба фаъолият оғоз кард ва устодони он низ ба сифати корманди давлатӣ пазируфта шуда, музди корашон аз хисоби хазинаи давлат муайян карда шуд.

Таваҷҷӯҳ ба забон, адабиёт, фалсафа, таърих, этнография ва дар маҷмӯ‘ фарҳанги Шарқ, ҳанӯз аз замони муайян намудани самтҳои асосии тадрис ва фанҳои барномавии Донишгоҳ ба таври равшан зохир гардид.

Дар шумули чор самти асосӣ: улуми маънавию сиёсӣ, улуми физикиву математикӣ, улуми тиббӣ бо иловави кафедраи ҳайвонпизишкӣ, тадрис ва таҳқиқӣ улуми адабӣ бо таъсиси кафедраи забонҳои Шарқ низ ба роҳ монда шуд.

Ҳамин таваҷҷӯҳ ва эътибори вижана дар зинаи аввали фаъолият ба омӯзиши забонҳои шарқӣ, ба ин васила мавриди пажуҳиш қарор гирифтани адабиёту фарҳанг ва дину оини шарқиён, дарҳури ниёзҳои ҳокимияти замон гардидани натиҷаҳои аввалини ин пажуҳиш боиси болоравии нуфуз ва обрӯйи ин донишгоҳи навтаъсис гардида, тадриҷан боби асосиву муҳимми таърихи илми донишгоҳиро дар нимаи аввали асри XIX ташкил дод.

Тарзе ишора гардид, зарурияти омӯхтани Шарқ ва таълими забонҳои шарқӣ ба сифати амалкарди зарурии қонеъ намудани манофеии сиёсӣ ҳанӯз дар Оинномаи соли 1804-уми Донишгоҳ зикр гардида буд ва мусаллам аст, ки нахустин забони шарқӣ, ки ба барномаи таълимӣ ворид карда шуд, забони тоторӣ буд. Ин амал ба ҷонибии вижана бастагӣ дорад. Аввалан, императории рус ба тоторҳо собиқаи ҷашнраси барҳурд - доду ситод, бурду боҳт ва созишу ҳамкорӣ дошта онҳо дар дарозои таърихи шевайи умумии ҳамкорӣ пайдо кардаанд. Сониян, дар марзи таърихии онҳо - Қазон таъсис додани Донишгоҳи императорӣ низ ба он водор менамуд, ки забон ва анъаноти ин ҳалқ омӯхта шавад, солисан, тадриси забони тоторӣ қабл аз таъсиси Донишгоҳ, дар гимназияи шаҳри Қазон ба роҳ монда шуда буд. Ҳарчанд тадриси забонҳои шарқӣ дар Донишгоҳи Қазон ба номи ҷеҳраи шинохтаи илми ховаршиносӣ Христиан Данилович Френ (1782-1821) бастагӣ дорад, аммо то даъвати ў ба шаҳри Қазон бо қӯшиши забоншиноси варзидаи маҳаллӣ Иброҳим Исҳоқовиҷ Ҳалфин (1778-1829) заминаҳои асосии омӯзиши забонҳои арабӣ ва тоҷикии форсӣ дар Донишгоҳ мустақар гардида буд.

Иброҳим Ҳалфин ба сифати донандай хуби забонҳои арабиву форсӣ, таърих, ва фарҳанги мардуми Шарқ ба

иловаи дар сатҳи баланди илмӣ донистани забони русӣ аз профессорон-шарқшиносони ҳориҷӣ, ки дар ибтидо метавонистанд андешаашонро танҳо ба забони лотинӣ баён намоянд, ба таври ҳайратангез бартирий дошт.

Дар оғоз омӯзиши забонҳои шарқӣ бо роҳбарии Христиан Френ дар як кафедра ба роҳ монда шуд ва соли 1828 дар заминаи ҳамин кафедраи умумӣ кафедраи мустақили забонҳои туркӣ-тоторӣ ва арабӣ-форсӣ таъсис ёфт, ки роҳбарии он ба зиммаи И.И. Ҳалфин вогузор гардиid. Баъди вафоти И.И. Ҳалфин соли 1829 дар заминаи ин кафедра боз ду кафедраи мустақил ташкил карда шуд. Роҳбарии кафедраи забонҳои туркиву тоториро А.К. (Мирзо Мухаммад) Козимбек (1802-1870) ва кафедраи забонҳои арабӣ-форсиро Федор (Франс) Иванович Эрдман (1793-1863), ки бо пешниҳоди X. Френ аз Олмон даъват шуда буд, ба ӯҳда доштанд.

Ҳамин тавр, дар Донишгоҳи императории Қазон дар шумули омӯзиши забонҳои зиёди шарқӣ тадрису таҳқиқи забонҳои арабиву форсӣ ба роҳ монда шуд ва тавассути идомаи ин равиш дар давраҳои баъдина теъдоди зиёди донандагон ва муҳаққиқони забони арабиву форсии тоҷикӣ ба камол расида, ба ин забонҳо гузоришу ёддошт ва асарҳои зиёди илмиву таълимӣ ва динӣ навишта шуданд, усулу равишиҳои суфтаи таълим ба миён омад, нозукиву қавонини ин забонҳо таҳқиқ шуд, тарҷумонҳои варзидаи ин забонҳо ба камол расида ба манфиати давлат (Россия) ва илми забоншиносӣ хидмат карданд.

Омӯзиши забонҳои шарқӣ дар Донишгоҳи Қазон вижагии худро дошта, аз чунин амалии кишварҳои ҳориҷӣ фарқ мекард ва ҳокимияти вакт низ аз таъсиси кафедраҳои омӯзишу тадриси забонҳои арабиву форсӣ ҳамин маҳсусиятро тақозо менамуд. Бо пайгирӣ аз омода намудани тарҷумонҳои забондон роҳбарияти Донишгоҳ ва кафедраҳои марбута ба омӯзиши амалии забонҳо, суфтағии нутқи шифоҳии тарҷумонҳо ва сифати тарҷумаи асноди расмӣ таваҷҷӯҳи бештар зоҳир намудаанд. Дар муқаррароти расмии ҳукumatӣ зикр гардидааст, ки: «Нужно в России обучение языкком восточным не то, которому учат ориенталисты Германии и Франции, кои не выходя никогда из своих кабинетов, не

умеют ни говорить, ни писать на своих языках. Нам нужно обучение не умозрительное, а практическое».⁸

Миёни арбобони барчастай ховаршиносӣ, ки дар ташаккул ва рушди мактаби забоншиносии Қазон саҳм гузоштаанд забоншиносӣ тавоно, таърихшиносӣ ва яке аз поягузорони илми ховаршиносӣ А. К. Козимбек мақоми маҳсус дорад. Ин донишманди эронинажод воқеан дар рушди илми шарқшиносӣ ва шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо намудани мактаби шарқшиносии Қазону Санкт-Петербург, ки забоншиносӣ низ як шоҳай бороварди он маҳсуб меёбад, хидмати арзанда кардааст. Шарқшиносӣ ва археологи шинохта Николай Иванович Веселовский (1848-1918) барҳақ таъкид намудааст, ки: «Омӯзиши Шарқро ҳориҷиён роҳандозӣ накардаанд, агар омӯзиши он решা давонда бошад, мо барои ин амал бояд аввалқадам аз Сенковский дар Петербург ва аз Козимбек дар Қазон сипосгузор бошем, зоро онҳо аз зумраи шогирдони худ дастаи комили ховаршиносонро омода карданд».⁹

Зиндагиномаи ин забоншиносӣ эътирофгардида басо ҷолиб ва ҳайратовар буда, таваҷҷӯҳи донишмандони зиёди ватаниву ҳориҷиро ба худ ҷалб намудааст, зоро ихтилоф ва печидагиву гардишҳо дар ҷаҳонбинии ў нодиру асрорангез аст. Бозгӯи муҳтасари ин паҳлӯи рӯзгори ў, ки ба афкору андешаи минбаъдааш таъсири назаррас расонидааст, метавонад барои шинохти ҷаҳонӣ ва шахсияти ў мусоидат намояд.

Падари ў Шайх-ул-Ислом Ҳочӣ Қосим-Бек аз шахсиятҳои маъруфи Дарбанди Догистон буда, шаҳараи ў ба князҳои Кучинск иртибот дорад. Падар ва модари ў Шарафнисо, ки духтари волии Рашии Эрон буд, соли 1801 бо ҳам издивоҷ намудаанд ва соли 1802 фарзанди аввали онҳо Мирзо Муҳаммад Алӣ ҷашм ба дунёи ҳастӣ кушод. Зиндагии ин хонадон то соли 1810 дар Рашии Эрон ва баъди анҷоми муноқишаҳои қабилавӣ дар Дарбанд гузаштааст.

---

⁸ РГИА, ф.733, оп.40, д.179, л.1 об., 2.

⁹ Веселовский Н.И. Сведения об официальном преподавании восточных языков. СПб., 1879. С.14.

Падари донишманди ў ҳамаи имкону шароитро барои таълими фарзанд мухайё намуд ва Козим-Бек хеле бармаҳал забонҳои маҳаллӣ ва асосҳои исломро аз бар намуда, ба пажуҳиши илмӣ мароқ зоҳир кард. Ҳанӯз соли 1819, дар синни 17-солагиаш аввалин пажуҳиши илмии худ «Омӯзиши граматикаи забони арабӣ»-ро ба забони арабӣ таълиф намуд. Баъди як сол (1820) луғзу муаммо ва наклу ривоятҳоро бо забонҳои арабӣ ва форсӣ чамъоварӣ намуда, дар колаби маҷмӯаи мукаммал омодаи чоп кард. Вале ин самти фаъолияти ў дер давом накард ва дар рӯзгори ў гардиши куллие рӯй дод, ки ба нуфузи падари ў, Шайх-ул-Ислом Ҳочӣ Қосим-Бек бастагӣ дорад. Падари ўро ба тумони алоқа доштанаш ба Шайх Али-Хони гуреза ҳамроҳи 14 нафар ҳамақидаҳояш ба фармони ҳокими Қавқоз А.П. Ермолов ба шаҳри Астраҳан бадарга намуданд. Моҳи октябрь соли 1821 Козим-Бек бо даъвати падараш ҷиҳати мулоқот ба Астраҳан расид ва чун огоҳӣ ёфт, ки миссионерони шотландӣ бо падари ў роҷеъ ба асосҳои ислом сӯҳбати пайваста доштаанд, аз сафар ба кишвари Форс ҳуддорӣ намуда, ба баҳси илмӣ, вале маншай сиёсӣ доштаи онҳо ҳамроҳ гардид. Чун маншай баҳсҳои ҷонибҳо эътирофу инкори бартарии динҳо буд, Козим-Бек таъкид намудааст, ки: «Ман маҷбур будам, ки бо онҳо ба баҳс дароям ва боз алайҳи дини христианий қалам ба даст бигирам». Ба эътибори гуфтаҳои Козим-Бек ў ҳануз дар Дарбанд борҳо бо миссионерони шотландӣ ҳамсӯҳбат шуда «аз мақсад ва қӯшиши» онҳо огоҳ гардида, чун мусалмони «мутаассиб» қӯшидааст, ки ба онҳо «ҳақиқати исломро фаҳмонад ва онҳоро аз иштибоҳу гумроҳӣ бираҳонад».

Дар навбати худ, барои фаҳм ва дарки моҳияти аслии дини христианий ба омӯзиши забонҳои аврупой шурӯъ намуд, вале дар натиҷаи муборизаҳои тадриции ботинӣ аз ислом дурӣ ҷуста, ба дини христианий таваҷҷӯҳ пайдо кард, ки ин боиси чудоиву ихтилоф бо падар ва ҳамдинҳои ў гардид.¹⁰

---

¹⁰ Ниг.: Боратынская О.А. А.К. Козим-Бек, к его биографии // Русский архив. 1983. Кн.3, №10. - С.222.

Козим-Бек замони дар Астрахан будан, ба иқоматгоҳи миссионерҳои шотландӣ Глен ва Макферсон роҳ пайдо намуд, ки бо онҳо дар Дарбанд шиносӯҳбат шуда буд.

Ӯ ба онҳо забонҳои арабиву форсӣ ва туркиро таълим медоду аз онҳо забонҳои англisisиву немисӣ меомӯҳт. Тавучҷӯҳи ўро миссионерон бо қиссапардозӣ ва пешниҳоди намунаҳои шавқангези адабиёти аврупой ва... комилан ба худ кашида буданд. Ҳайратовар аст, ки дар ин баҳси тадриции пурмуаммо мусулмонзодаи дар оғоз барои ҳимояи эътиқоди диниаш устувор мағлуб шуд ва оқибат 11 июля соли 1823 бо шоҳидии мардони форсу тотор, арманиву рус ва хинду, дар ҳузури миссионерҳои шотландӣ бори аввал ба рӯи худ салиб кашид ва аз ин лаҳза Мирзо Муҳаммад Алӣ Александр номида шуд.

Ҳамзамон аз рӯзҳои аввали вориди Астрахан гардиданӣ Козим-Бек, намояндагони вижай ҳукумати маҳаллӣ фаъолияти ҳамарӯзai ўро ба назорат гирифта, аз он дар изтироб буданд, ки ин донандай хуби забонҳои шарқӣ, шариати ислом ва ҳуқуқдони закӣ шояд барои амалӣ намудани мақсадҳои сиёсии миссионерҳои хориҷӣ ҷалб карда шавад. Бинобар ин, ҳомии Қавқоз А.П. Ермолов 28 октябри соли 1824 дар ин бора ба Вазири корҳои хориҷии Россия К.В. Несельрод нома нивишта пешниҳод намуд, ки аз ин эронӣ (оный персиянин), ки дар зодгоҳаш чун намояндаи хонадони мӯътабар ва шаҳараи машҳур эътибор ва нуфузи баланд дорад, барои амалӣ намудани сиёсати давлатӣ дар кишвари Догистон истифода бурдан ба мақсад мувофиқ аст. 7 ноября соли 1826 аз волии шаҳрвандони Астрахан зери рақами №7374 ба Вазорати умури доҳилий номаи ҷавобӣ расид, ки дар он омадааст: «... Мувофиқи дастури сарфармондех Ермолов 3-имзо гирифта шуд: аз Мирзо ҷиҳати аз Астрахан берун набаромадан, аз миссионерони шотландӣ оид ба истифода набурдани ў барои амалҳои миссионерӣ ва аризай шахсии Мирзо оид ба ризояти ў барои истифода дар мушовараи корҳои хориҷӣ».¹¹

---

¹¹ Валеев Р. М., Темирбеков М.-Н.А. Александр Касимович Казим-Бек. Казань: Изд-во Казанск. ун-та. - 2005. - С.8.

Моҳи сентябрь соли 1825 Вазорати корҳои хориҷии Россия мувоғики аризай Козим-Бек ўро муаллими забони тотории омӯзишгоҳи осиёии Омск ва тарҷумони Саридораи вазорат таъин намуд ва ў моҳи ноябр ҳамон сол аз Астрахан озими сафар ба Омск гардид, аввали соли 1826 ба Қазон расида аз таъсири сармои шадид муддате дар Қазон монд ва ҳамин таваққуфи муваққатӣ тақдири ўро ба ин маркази илму фарҳанг ва ҷавлонгоҳи андешаҳои солими илмӣ абадан пайванд намуд.

Аз мушоҳидаи фаъолияти соли аввали Козим-Бек дар Донишгоҳи Қазон, шӯъбаи улуми адабӣ, ректори Донишгоҳ, Васии округи таълимии Қазон Н.М. Мусин-Пушкин натиҷагирий намудаанд, ки воқеан Донишгоҳ дар шахси Козим-Бек нафари забондону забоншиноси варзида, педагоги бомаҳорат, донандай адабиёти классикии тоҷику форсӯ араб, адабиёту забонҳои Аврупоро низ пайдо кардааст. Козим-Бек дар ҳисоботи соли аввали фаъолияти кориаш дар Донишгоҳи Қазон (12 майи соли 1828) нивишта буд: «1) Ман хрестоматияи форсиро меомузондам, ки Г. Больдиров мурратаб карда буд, талафузро ёд медодам, 2) Дастхатҳоро тасниф мекардам, ба воситай он роҳҳои гуногуни навиштанро нишон медодам, 3) Ба тарҷумаи «Тазкират-ул-шуаро»-и Давлатшоҳ машғул будам; қоидаҳои граматикро шарҳ медодам, 4) Ба тарҷумаи Алқуръон машғул шудам, решаво-жаҳоро эзоҳ медодам, аҳамияти қоидаҳои граматикӣ ва ҷойҳои мушкилфахмро бо истифода аз тафсирҳои беҳтарин шаҳр медодам, 5) «Вафият-ул-билиян»-и Ибни Ҳалқанро ба забони арабӣ хондаву тарҷума намудам, 6) Таърихи Қарамзинро аз русӣ ба форсӣ тарҷума кардам».¹²

Ин ҳисоботи муҳтасари фаъолияти яқсола, ки аз 6 ҷузъ иборат аст, шаҳодат аз он медиҳад, ки Козим-Бек воқеан дорои қобилияти фитрӣ буда, дар навҷавонӣ тавассути дониши андӯхтааш дар яке аз муассисаҳои маъруфи илмӣ ва таълими эътибор пайдо кард ва дар ташаккули илми шарқшиносӣ саҳм гузошта, тавассути он нуфуз ва эътибори Россияро дар арсаи байналмилалӣ баланд бардошт.

---

¹² НАРТ, ф. «Исфилфак», оп 1, д.48, л.30.

Дар мавриди тарики рушди илми ховаршиносӣ на танҳо дар паҳнои кишвар, балки дар Аврупо шӯҳрат пайдо намудани миллати рус ва ба самти хубӣ дигаргун гардидани нигоҳ ва назари кишварҳои аврупой ба ин миллат бонуфузтарин мачаллаҳои ҷаҳонӣ ҳабар додаанд. Дар боби вокуниши илмии мактаби шарқшиносии Қазон ва болорафти шӯҳрати русҳо аз суханони профессор Козим-Бек, ки соли 1836 бо ифтихор ба забон меорад, натиҷагирий намудан мумкин аст: «В Европе гремит слава русских. Журналы образованнейших стран, недавно почитавших их варварами и полудикими, ныне хвалят их деятельность и таланты, и восточная славесность скоро станет наряду с прочими науками, так успешно процветающими в России».¹³ Ҳамин андешаро барҷастатарин арбобони илми ховаршиносии ҷаҳонӣ ба монанди Йозеф Гаммар-Пургшталь ва Т.Сенкер низ иброз доштанд.¹⁴

Ректори Донишгоҳи Қазон Николай Иванович Лобачевский (1792-1856) баъди санчиши расмии қобилияти забондонии Козим-Бек ба шахсияти ўэҳтиром қоил шуд ва аз Вазорати корҳои хориҷӣ расман дарҳост намуд, ки ўро аз хизмат дар омӯзишгоҳи осиёии Омск озод намуда, ҷиҳати интиқолаш ба Донишгоҳи Қазон иҷозат диҳад. Ба эътибори чунин таваҷҷӯҳи ректори Донишгоҳ, 28 майи соли 1828 Шӯрои Донишгоҳи Қазон бо 11 овози тарафдор ва 3 овози муқобил Козим-Бекро адюнкти (ходими илмӣ) адаби шарқӣ интиҳоб намуд. Вале, Вазорати маорифи ҳалқ қарори Шӯроро тасдиқ накард ва ба Козим-Бек пешниҳод шуд, ки роҷеъ ба риштаи илмиву таълимиаш ба яке аз забонҳои шарқӣ рисола нависад. Ў забони форсиро интиҳоб кард ва бо ин забон ба унвони «Назаре ба таърихи забон ва адабиёти араб» рисола навишта ба Шӯрои Донишгоҳ манзур намуд. Дар мактуби эзоҳии рисола зикр гардид, ки «ман дар бораи адабиёти араб бо забони фасехи форсӣ ва рӯҳи шарқӣ рисола

---

¹³ Журнал Министерства народного просвещения. 1836. - №8. - С.248.

¹⁴ Ниг.:История Казанского университета. Издательство Казанского университета. 2004. - С.113.

навиштам, бинобар ин, наметавонистам қоидаҳои ин забонро, ки аз чониби эҷодкорони Шарқ ба ҳукми анъана даромадааст, риоя нанамоям». Ҳамин рисолаи ба забони фасехи форсӣ навишта иртиботи ўро ба Донишгоҳи Қазон тақвият баҳшид ва ў 10 апрели соли 1831 бо фармони Вазири маорифи ҳалқ чун адюнкти забонҳои шарқи Донишгоҳ пазишуфта шуд.

Худи ҳамон сол Козим-Бек дар Қазон асари бунёдии худ «Ассеb-ус-сай-яр» ё «Ҳафт сайёра»-ро, ки ба таърихи ҳонҳои Қрим мансуб буд, ба табъ расонид. Ба таъбири префессор И.Н. Березин ин асар «...доставило Козим-Беку почётную иззвенность между ориенталистами».¹⁵

Фаъолияти илмиву таълимиӣ ва ташкилотчиғии Козим-Бек дар Донишгоҳи Қазон тавъам ҷараён гирифтааст. Ў ҷонибдори таълими амалии забонҳо буда, дар ташкили экспидитсияҳои забономӯйӣ, ҷамоварии дастхатҳо, таълими забон бо истифодаи матнҳои адабӣ, тарҷума ва аҳамияти он барои сайқли забондонӣ эътибори маҳсус додааст. Соли 1836 бо ҳамроҳии профессор Эрдман феҳристи асарҳои муҳимтарини мусулмониро барои ворид намудан ба ганҷинаи китобҳои нодири китобхонаи Донишгоҳи Қазон омода намуданд ва бо пешниҳоди Козим-Бек 32 номгӯй асарҳои зарурӣ ба феҳрист илова гардид, ки миёни онҳо «Таърихи ҳукамо»-и Табарӣ, «Забти мамлакат»-и ал-Балазурӣ, «Таърихи Табарӣ»-и Муҳаммад ибни Ҷарир, «Таърихи Хоразм»-и Қозӣ Аҳмад ва дигар асарҳои нодир буданд.

Он тарз ки зирк гардид, Козим-Бек дар ҷараёни тадриси забонҳои шарқӣ ба тарҷумайи матнҳои гуногун эътибор дода, дар омода намудани тарҷумонҳои забондон низ саҳм гузоштааст ва дар шумули корҳои дигар асарҳои заруриро аз арабиву форсию туркӣ ба русӣ ва, баракс, аз русӣ ба ин забонҳо тарҷума кардааст.

---

¹⁵ Березин И.Н. А.К. Козим-Бек // Протоколы заседаний Совета Имп. С-Петербурген. Ун-та. 1872. №4. С.105.

Дар шумули асарҳои зиёди тарчумакардаи ў «Гулистан»-и Шайх Саъдӣ низ зикр меёбад, ки соли 1830 аз асл ба забони русӣ тарҷума намудааст.¹⁶

Аз забони асл, форсии тоҷикӣ ба забони русӣ тарҷума намудани «Гулистан» ифодагари сатҳи баланди забондонӣ ва иштиёқи том доштани Козим-Бек ба забон ва адаби мардуми эронинажод аст.

Ногуфта намонад, ки рӯйи ниёз овардан ба андарзҳои Саъдии Шерозӣ, тарҷумай «Гулистан» ва нашри пайвастаи ин асари арзишманди ахлоқӣ, дар муҳити илмӣ, таълимӣ ва фарҳангии Қазон собиқа дорад ва гувоҳи ин ҳанӯз дар асри XIV аз ҷониби Сайфи Саройӣ, дар асри XIX бо ташаббуси маорифпарвари бузург Қайном Носирӣ, баъдтар бо кӯшиши Исмоил Гаспаринский аз асл ба тоторӣ тарҷума гардидаани «Гулистан» ва соли 1865 аз ҷониби ҳатмкунандай факултети шарқшиносии Донишгоҳи Қазон И. Ҳолмагоров таълиф шудани асари пурқимати «Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ ва мақоми ў дар таърихи адабиёти форс» мебошад.

Донишмандоне, ки дар боби саҳми Козим-Бек дар рушди мактаби забоншиносии Қазон андеша баён намудаанд, аз қабили И.Ю. Крачковский, М.В. Иванов, В.В. Бартолд, Н.И. Веселовский, И.Н. Березин, Е.И. Козубский, Б. Дарн, А.Н. Кононов, В. В. Григорев, Р.М. Валиев, М.Н. Темирбеков ва ... 6 забони шарқӣ ва якчанд забонҳои аврупоиро (англисӣ, немисӣ ва фаронсавӣ) ба таври шоиста донистани ў изҳори андеша намудаанд.

Баёнгари ин соли 1839 ба табъ расидани «Грамматикаи забони тоторӣ» ва коркарди дубораи он (соли 1846) бо номи «Грамматикаи умумии забонҳои тоторӣ - туркӣ», соли 1842 таҷдиди назар намудани «Грамматикаи муҳтасари забони форсӣ», ки аз ҷониби Аббос Қули-оғо Бокихонов мураттиб шудааст, «Мифологияи форсҳо аз назари Фирдавсӣ», «Таълифоти библиографӣ оид ба донишмандони Шарқ», «Таърихи ислом», «Муҳтасар-ул-виқоят» ва мақолаву асарҳои дигар ў мебошанд, ки сазовори баҳои баланди донишмандон гардидааст.

---

¹⁶ НАРТ, ф.977, оп. «Правление», д.5791, л.18.

Давраи дигари фаъолияти таълимӣ ва илмии ў (солҳои 1849-1870) ба Донишгоҳи Петербург алоқаманд мебошад. Дар Донишгоҳи Петербург низ ба сифати мудири кафедраи филологияи форс, декани факултети шарқшиносӣ (ду давр) дар рушди афкори забоншиносӣ ва мактаби комили шарқшиносӣ сахми арзанда гузаштааст.

В.В. Бартолд барҳақ навиштааст, ки: «Сенковский ва Козимбек бо лексияҳои худ шарқшиносии русро ба вучуд оварданд. Караб тамоми ховаршиноси насли бадинаи рус шогирдони онҳо мебошанд».¹⁷

Яке аз шогирдони профессор Козим-Бек, ки чун пешвои маънавиаш дар рушди илми шарқшиносӣ ва афкори забоншиносии ватанӣ сахми назаррас гузаштааст И.Н. Березин буда, бо риояи адолату инсоф ва фармони дил зикр намудааст, ки: «До тех пор, пока будут разрабатываться сведения о Востоке, а это никогда не прекратится, - имя Козим-Бека будет произноситься с уважением».¹⁸

Мактаби пуркуввати забоншиносӣ (лингвистӣ), ки шурӯъ аз соли 1875-1883 дар Донишгоҳи Қазон Boduen de Kourtane Иван Александрович (Ян Игнацы Непислав) (1845-1929) ва шогирдони ў А.И. Александров (1861-1894) ва В.А. Богородитский (1857-1941) ба вучуд овардаву машҳури ҷаҳон гардонданд, такя ба пояти ҳамон мактаби забоншиносие дорад, ки асоси онро профессор Козим-Бек бо ҳидояти машҳуртарин ҷаҳонии илму адаб ва фазилати фитриаш гузашта буд.

---

¹⁷ Бартольд В.В. Изучение Востока в Европе и России. Л., 1925. С.283.

¹⁸ Березин И.Н., А.К.Козим-Бек. Протоколи заседаний Савета Петербургского университета. СПб., 1872. № 4. С. 117.

**ШИНОХТИ ШАМСИ ҚАЙСИ РОЗӢ АЗ НИГОҲИ
МАҲИНБОНУИ САНЕЪ**
Курбонов Н., аспиранти ДМТ

Афкори забоншиносии тоҷик дар асри XIX асосан идомаи ҳамон афкори забоншиносии асрҳои миёна мебошад. Аз солҳои 30-юми асри XIX, хусусан пас аз ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Русия, тадриҷан дар тамоми соҳаҳои илму фарҳанг тағйирот ба амал омад. Ин тағйирот ба афкори забоншиносии тоҷик низ бетаъсир намондааст. Алалхусус дар фаҳмиши ҳодисаҳои забонӣ, усули таълиму омӯзиши забон муҳаққикон ба таъсири афкори забоншиносии русу Аврупо гирифтор мешаванд.

Дар ин давра андешаҳои науву тоза дар аксари улум пайдо мешавад ва рӯҳи таҷаддуҳоҳиу ислоҳ-талабӣ дар таълим бештар гардида, қабули тамаддуни Ғарб низ қувват мегирад. Ҳушбахтона, донишмандони алоҳида дар риштai забоншиносию таълими асосҳои дастури забони форсии тоҷикӣ аз анъанаҳои гузаштагони худ баҳра бардошта, онҳоро идома медиҳанд. Ба сифати намуна метавонем баъзе лугатномаҳою дастурҳои таълимиро аз асосҳои дастури забони тоҷикӣ мисол биёрем. Масалан, яке аз аввалин дастурҳои забони форсии тоҷикӣ, ки ҳанӯз соли 1839 таълиф шудааст, «Рисолае дар сарфу нахв ва имло» ном асари Ҳочӣ Муҳаммад Каримхони Кирмонӣ мебошад, ки муаллифи китоби «Сайре дар дастури забони форсӣ» Маҳинбону Санеъ онро нахустин дастур дар забони форсӣ медонад.

Ҳочӣ Муҳаммад Каримхони Кирмонӣ 18-уми моҳи мухаррами соли 1255 ҳичрӣ – қамарӣ дар Кирмон таваллуд шудааст. Дар хурдсолӣ тамоми китобҳои дастраси форсиро мутолиа намуда, ба омӯзиши улуми арабӣ мепардозад. Баъдтар ба шогирдии Сайид Козими Раштӣ, ки шогирди Сайид Аҳмади Эҳсонӣ буд, дастёб мегардад ва пас аз муддате ба дараҷаи устод мерасад ва дар

риштаҳои гуногуни илм таълифоти арзишманде ба анҷом мерасонад. Яке аз таълифоти бисёр судманди Ҳочӣ Муҳаммади Кирмонӣ «Рисолае дар сарфу нахӯ ва имло» мебошад, ки онро монанди як устоди муҳаққики забоншиносу забондони беҳамто ба риштаи нигориш кашидааст.

Дар воқеъ, рисолаи Ҳочӣ Муҳаммад Каримхон аввалин дастури хоссаю ихтисосӣ аз асосҳои дастури забони форсӣ маҳсуб мешавад ва муаллиф онро мушаххасан барои аз бар намудани умдатарину мушаххасоти асосҳои дастури забон ва ба ин васила фарогирии низоми грамматикаи забони арабӣ таълиф намудааст. Бо вуҷуди ин набояд фаромӯш ҳам кард, ки он дар чойи хушку холие пайдо нашудааст.

Ҳанӯз дар асри X донишмандони ҳамадон мисли Абӯнаси Форобӣ дар «Эҳсоулулум», Абӯалӣ Сино дар «Донишнома» ба таври парокандау хеле муҳтасар оид ба қисматҳои алоҳидаи илми забоншиносӣ ва масоили марбути ин илм мулоҳизаҳо рондаанд.

Дар «Меъёр-ул-ашъор» ва «Асос-ул-иктибос»-и Ҳоча Насруддини Тусӣ оид ба бисёр масъалаҳои фонетика, лексика, калимасозӣ, сарфу нахви форсии тоҷикӣ қайду тавзехоти мушаххас дида мешаванд. Донишманди асри XVI Ҳоча Ҳасани Нисорӣ низ дар «Чаҳор гулзор» муҳимтарин масъалаҳои дастури забони тоҷикиро нишон додааст.

Бояд маҳсус таъкид кард, ки ба масъалаҳои асосҳои дастури забони форсии тоҷикӣ маҳсусан донишманди мумтози улуми адабӣ Шамси Қайси Розӣ дар «Алмӯъҷам» бештар таваҷҷӯҳ зохир кардааст.

Ин донишманди тавоно вобаста ба ҳуруфи қофия тамоми пасвандҳои калимасози забони форсии тоҷикиро шарҳ додааст, ки дар маҷмуъ анқариб 35 адад пасвандҳои калимасозро фаро гирифтааст.

Ба назари мо, ҳамчунон ки аз мӯҳтавои рисолаи Ҳочӣ Каримхони Кирмонӣ маълум мешавад, ё аз маъмулоти дастурии «Алмӯъҷам» -и Шамси Қайси Розӣ огоҳии комил доштааст ва ин матлаб аз муҳокимаҳои Махинбону Санеъ низ бар меояд, чунончи ё мегӯяд: «Гарчи Шамси Қайси Розӣ ва Ҷаҳонгирӣ ва ду-се тан аз шогирдони мактаби онҳо дар баёни дастури забони форсӣ пояҳое ниҳодаанд ва бархе аз матолиби дастуриро ба муносибатҳое ба риштаи таҳrir кашидаанд, вале қасдашон таҳияи дастури забон набудааст. Пас метавон гуфт, шурӯъи сабқатро дар ин майдон Ҳочӣ Муҳаммад каримхон рабудааст ва нишони ифтиҳори таҳияи дастури забон шоистаи шаъни ўст» (2, 55).

Ин хулосаи Махинбону комилан саҳҳ нест, чаро ки Шамси Қайси Розӣ дар муқаддимаи «Алмӯъҷам» чунин гуфтааст:

“Ва ба ҳукми он ки қавонини луғати дариро миқёсе (андозае) дуруст нест, ки маърифати саҳҳ ва фосиди он аз ё талабанд ва дар шарҳи хато ва савоби қаломи порсӣ асле мӯътамад алайҳе не, ки ба вақти ҳоҷат бад-он муроҷиат кунанд, пас савоб он аст, ки дар ин фасл аз ҳуруфи таҳаҷҷӣ (ҳарфҳои ҳичсосоз) бар тартиби “алиф”, “бо”, “то”, “пе” ҳар он чи дар луғати дарӣ мустаъмал аст, баршуморем ва завоиди (бартарии) муфраду (танҳо) мураккаби онро, ки ба авоҳири (оҳирҳои) қалимот лоҳиқ (пайваст) гардад ва дар ин луғат ба манзалати (мақоми) ҳуруфи тасриф ва қалимоти адавот (восита) бошад, баён кунем ва маънию иллати илҳоқи (ҳамроҳ кардани) ҳар як ба мавзеи (ҷои) хеш шарҳ дихем, то аҳли табъро он чи аз он ҳуруфи равиро шояд, маълум гардад ва иштибоҳ намонад” (8, 168).

Аз ин нуқтаи назар ҳақ бар ҷониби профессор Д. Хоҷаев аст, ки ё Шамси Қайси Розиро нахустин поягузори дастурнависии забони форсии тоҷикӣ медонад. Дар воқеъ, қисме аз матолиби дастури забони

форсии точикӣ дар “Алмӯчаъм”-и Шамси Қайси Розӣ ба ҳаде ба риштаи таҳрир қашида шудаанд, ки дар пояи фаҳмиши имрӯзai илми забоншиносии точикӣ қарор доранд. Махсусан, дар боби қалимасозӣ қайду ишораҳои Шамси Қайси Розӣ аз нигоштаҳои муаллифи дастури “Рисолае дар сарфу наҳв ва имло”-и Ҳочӣ Муҳаммад Каримхони Кирмонӣ кам нестанд. Ба сурати намуна як мисол меорем. Масалан, дар мавриди пасванҷҳои қалимасоз чунин қайде дорад: Навъи сеюм ҳуруфе аст, ки мулҳақ ба қалима шавад ба як ҷиҳати тамомияти маънни он: бархе ифодаи анбӯҳӣ кунад: **бор, зор, сор, истон, лоҳ, дон ва шан**: дарёбор, гулзор, шоҳсор, гулистон, санглоҳ, рӯдлоҳ, намакдон ва гулшан”. Аз ҷумла дар мавриди вожасозии пасванди-**лоҳ**, ки дар фасли ҳарфи “ҳе” оварда шудааст, Шамси Қайси Розӣ чунин таъкид мекунад: “Аз ин ҳарф илло ҳарфи мавзез (чой) наёфтам, чунон ки “санглоҳ” ба маънои сангистон ва “девлоҳ”, яъне чойи девон ва он хонаҳои ҳаробу ҷойҳои назехи (тозаю бо сафои) бисёробу гиёҳро гӯянд, ки дар шаоби (дараҳою тангноҳои) кӯҳҳо ва мавозеи (ҷойҳои) гайри маҳул бошад” (8,178).

Чунон ки мебинем, тавзехоти Шамси Қайси Розӣ дар бобати пасванди –лоҳ аз маълумоте, ки дар қитобҳои дарсии забони тоҷикии имрӯз оварда мешаванд, арзиши камтар надорад ва аз шарҳи дастури “Рисолае дар сарфу наҳв ва имло” – и Ҳочӣ Каримхони Кирмонӣ бештар аст.

Ҳочӣ Каримхони Кирмонӣ дар фасли “Соири ақсоми феъл” оид ба масдар маълумот дода, аз ҷумла мегӯяд: “Аз афъол ҳосиле ба даст биояд, ки онро масдар гӯянд ва аломати он ин аст, ки дар охири қалимаи **он дол ва нун ва ё то ва нун** бошад, мисли задан, ки вақте гӯянд: **Рустамро зад задан ҳосил шуд**” (2, 94).

Муаллифи “Сайре дар дастурнависии забони форсӣ” Махинбону Санеъ ба Ҳочӣ Каримхони Кирмонӣ

эрод гирифта таъкид менамояд, ки нишонаи масдар **дан** ё **тан** дар поёни калима аст. Дар идомаи суханаш Маҳинбону Санеъ ёдовар мешавад, ки аз аломати масдар нахустин бор Шамси Қайси Розӣ сухан рондааст. Дар воқеъ, Шамси Қайси Розӣ ҳарфи масдар “**нун**”-ро медонад ва ин тавр мегӯяд: Ва он “**нун**”-е аст муфрад, ки дар авоҳири (охирҳои) афъоли мозӣ маъни масдар орад, чунон ки **омадан ва рафтан** (8, 190).

Тавре ки маълум шуд, назари Ҳочӣ Каримхони Кирмонӣ ба фаҳмиши Шамси Қайси Розӣ дар мавриди масдар мувофиқ аст ва дар воқеъ мантиқан ҳарфи масдар **нун** аст ва бо “ҳо”-и муҳтафӣ дар шакли **-ан**, на ба сурати **дан** ва **тан**, чуноне ки Маҳинбону Санеъ гуфтааст.

Агар аз нуқтаи назари Маҳинбону Санеъ аломати масдар **-дан** ва **-тан**ро донем, он гоҳ дар масдарҳои **рафтан**, **гуфтан**, **нишастан** ва гайра таркиби масдар чунин сурат мегирад: *рафт+тан*, *гуфт+тан*, *нишас+тан*, ки ҷузъи асосӣ бидуни ҳиссай дан ва **тан** маънӣ надорад. Аз ин нуқтаи назар ҳақ ба ҷониби Шамси Қайси Розӣ аст, ки ин навъи масдарҳоро аз нигоҳи соҳтор чунин тарҳрезӣ кардааст: **рафт+ан**, **гуфт+ан**, **нишаст+ан**. Назари Шамси Қайси Розӣ ба фаҳмиши имрӯзаи масдар мувофиқ аст.

Эроди дигаре, ки Маҳинбону ба Ҳочӣ Каримхон гирифтааст ва онро такори иштибоҳи Шамси Қайси Розӣ номидааст, дар мавриди сифати феълӣ мебошад.

Ба назари мо, андешаҳои Шамси Қайси Розӣ дар бобати сифати феълӣ дар «Алмӯҷам» бидуни иштибоҳ буда, ба фаҳмиши дастурии ин категорияи калимаҳо мувофиқ аст. Чунончи, ӯ менинорад: «Ва он «ҳо»-е аст, ки дар авоҳири сигаи мозӣ ғоифаи (маъни) иттисоф (сифат) дихад, бад-он феъл чунон ки «омада» ва «карда», «гуфта» ва наздик ба ҳамин маънӣ «якруз» ва «яксола» ва «зинда» ва «мурда» ва «кушта» ва «афтода»» (8,190).

Ҳочӣ Каримхон таъкид мекунад, ки исми фоъили муфрад ду шакл дорад: танҳо ва ҷамъ мисли **раванд** ва **равандагон** ва аломати ҷамъ “алиф” ва “нун”, яъне **он** аст, аммо барои равонии талаффуз ҳарфи **“гоф”** ворид гашта, баъди садоноки **-а** дар шакли **-гон** меояд. Назари Шамси Қайси Розӣ низ дар ин бора ҷунин аст: «Ва он **“ҳо”** ва **“алиф”**-ест, ки дар авоҳири баъзе асомӣ ҷамъро бошад, ҷунонки **“зарҳо”**, **“гавҳарҳо”**» (8, 170). «Ва аммо ҳарфи ҷамъ ҷунонки **“зарҳо”** ва **“гавҳарҳо”** бештари шуаро раво надоранд, ки онро ҳарфи равӣ созанд, ҳамчунон ки **“нун”**-и **“мардон”**-у **“ занон”** ва аммо асомии (исмҳо) **“ё”**- и ҷун **“пой”** ва **“ҷой”** ва афъоли (фөълҳо) амрӣ ҷун: **“дарой”**- ю **“бикиой”** раво бошад...» (8, 172). Аммо Маҳинбону дар асари худ дар ин бобат назари хешро мушаххасан баён накардааст.

Ҳочӣ Каримхони Кирмонӣ пасвандҳои **-ак** ва **-ча-**ро ҳарфи тасғир номида, қалимаҳои **дуҳтарақ** ва **боғчаро** мисол овардааст, аммо Маҳинбону Санеъ ба ин андешаи Ҳочӣ Каримхони Кирмонӣ эрод гирифта, бо чӣ асосе онро иштибоҳи Шамси Қайси Розӣ номидааст, мутаассифона, ба мо равшан нашуд.

Тавре ки аз баррасии афкори забоншиносии Шамси Қайси Розӣ аз нигоҳи Маҳинбону Санеъ дар “Сайре дар дастурнависии забони форсӣ”- бармеояд, Шамси Қайси Розӣ на танҳо як донишманди беҳамтои нақди шеър, балки беҳтарин донандаи илми забоншиносӣ низ будааст. Он эродҳое, ки забоншинос Маҳинбону Санеъ дар “Сайре дар дастурнависии забони форсӣ” гирифтааст, андешаҳои ҳолибу бунёдӣ набуда, ба фаҳмиши забоншиносии мусоир низ мувоғиг нестанд.

Баррасии ҳамаҷонибаи афкори забонштносии донишманди мумтози улуми адабӣ Шамси Қайси Розӣ ба хуби собит менамояд, ки ў бар ҳақ нахустин аз бунёдгузорони дастурнависӣ дар забони форсии тоҷикӣ маҳсуб мейбад.

Рӯйхати адабиёт

- 1.Қосимова М.Н.Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ.-Душанбе: Деваштич, 2007.-172 с.
- 2.Махинбону Санеъ. Сайре дар дастурнависии забони форсӣ. - Техрон, 1993. -320 с.
- 3.Муҳаммад Ғиёсуддин.Ғиёсуллугот. Ҷ. 1. -Душанбе, 1987. 480с.
- 4.Хоҷаев Д. Қайси Розӣ ва лафзи шевои дарӣ // Илм ва ҳаёт, 1993 № 9-12. - С. 15-16.
- 5.Хоҷаев Д. Хоча Ҳасани Нисорӣ ва афкори забоншиносии ӯ. – Душанбе, 2004.-108с.
6. Хоҷаев Д. Гуфтори накӯ кӯхан нагардад. – Душанбе, 2011. – 240 с.
- 7.Хоҷаев Д. Шамси Қайси Розӣ ва асосҳои дастури забони тоҷикӣ // Мачмӯаи мақолоти ҳамоиши байнал- милалӣ «Ҷойгоҳи Рӯдакӣ ва забони тоҷикӣ дар муколамаи фарҳангҳо» (28 - 29 майи соли 2008. Ҳуҷанд). –Ҳуҷанд, 2008. - С. 332-339.
- 8.Шамси Қайси Розӣ. Ал-мӯъзам. – Душанбе, 1990. – 463с.

П. ВОЖАШИНОСЙ
БАЪЗЕ ХУСУСИЯТХОИ ВОЖАҲОИ ИҚТИБОСИИ
АРАБӢ ДАР АШҖОРИ ТУҒРАЛ
C. Расулов, дотсенти ДДОТ

Мусаллам аст, ки забони адабии ҳар як ҳалқ (миллат) аз қабатҳои муҳталифи луғавӣ иборат буда, яке аз он қабатҳои луғавиро вожаҳои иқтибосӣ фаро мегиранд. Калимаҳои иқтибосӣ чунин вожаҳоеанд, ки ин ё он мағҳуми ҳаётан муҳимро ифода карда, бе ягон мушкилий ҷойи холиро дар забони дигар пур мекунанд. Инкишофи маъноии калимаҳои иқтибосшуда баъдтар аз хисоби имкониятҳои дохилии луғавӣ идома мейбад. Дар ин замина иқтибосҳои луғавиро ба ду навъ: а) қабули калимаҳои бегона. б) тарҷумаи таҳтуллафзии калимаву маъноҳои бегона (калкаҳо) чудо кардаанд. Ҳамчунин иқтибосҳои луғавӣ ба гурӯҳҳои **бевосита** ва **бавосита** чудо карда шудаанд (ниг.ба: 1; 2; 4; 6;)

Аз ҳамин нигоҳ, агар ба ашъори Накибхони Туғрал мутаваҷҷех шавем, як гурӯҳи муайяни вожаҳои ашъори ўро калимаҳои иқтибосӣ фаро мегиранд. Бинобар он, мо тасмим гирифтем, ки дар доираи ин гузориши илмӣ андешаву мулоҳизаҳои хешро роҷеъ ба дараҷаи корбасти вожаҳои иқтибосии арабӣ дар осори Туғрал ва мазмуни мӯҳтавои онҳо баён созем.

Дар ашъори шоир вожаҳои иқтибосии арабӣ нисбат ба ўзбекӣ, русию урупой бештар мавриди корбаст қарор гирифтаанд. Бояд гуфт, ки дар таърихи инкишофи забонҳои олам кам забонеро пайдо кардан мумкин аст, ки ба забонҳои дигар дар муддати беш аз ҳазор сол пайваста тазиик оварда, ба онҳо беист калима дода бошад. Яке аз ҳамин гуна забонҳо, ки ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ таъсири назаррас расонидааст, забони арабӣ мебошад.

Дар ин бобат забоншинос Т. Бердиева чунин изҳори ақида мекунад: «Сабабҳое, ки аз табииати забон

бармеоянду ба ворид шудани унсурхой бегоназабон замина мегузоранд, пеш аз ҳама эҳтиёчи номдиҳии (номинатсияи) ҳодисоти сершумори ҳаёти рӯзмарра аст...» (1,8).

Калимаҳои иқтибосии арабиеро, ки дар ашъори Накибхони Туғрал мавриди истифода қарор гирифтаанд, ба гурӯҳҳои зерини маънӣ метавон тасниф кард:

а) Калимаҳои арабии ифодагари мағхумҳои муҷаррад: **адоват, ақл, ваҳм, ирода, ирфон, ишқ, қайфият, муҳабbat, нафрят**. Бояд гуфт, ки доираи корбурди калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ғазалиёти Туғрал яксон нест. Яъне дар ғазалиёти шоир вожаҳои арабие дида мешаванд, ки хеле серистеъмолу оммафаҳм мебошанд; ба мисли ақл, ишқ, китоб, қонун, миллат, муҳабbat, ҳалқ шоир... Ин гурӯҳи калимаҳо дар осори Туғрал хеле фаровон корбаст гардида, барои ҷозибу дилкаш ва баландмазмун гардидани осори шоир мусоидат намудаанд:

*Яке саргаштаам дар водии ишқи париҷӯе,
Ки ҷуз андуҳӯ қулфат нест дигар ёри ғамхорам. (1)*

Чи шавад хиромӣ, Ҷӯгул, сӯи гулишани муҳабbat

*Аз тири ақл ҷустам соли тамоми девон,
То шаҳди маъниро резад ба коми Туғрал. (295)*

Дар мисоли аввал дар қолаби ибораорои забони тоҷикӣ бо иштироки ду вожаи арабӣ (водӣ, ишқ) ибораи **водии ишқ** ташаккул ёфтааст, ки ифодаи маҷозӣ аст. Вожаи **водӣ** сермаъно буда, маъноҳои **дара, сарзамин, дашт, саҳро, биёбонро** ифода мекунад. Вожаи **ишқ** ба маънои маҷозии ошиқ омада, якҷоя ифодаи тасвири **мавзеи ошиқонро** ифода мекунад. Дар забони адабиёти классикӣ дар ҳамин қолаб чандин ибораҳо: чун, **водии айман** (аз руи афсонаҳои дини исроилий сарзамини муқаддаси Канъон - ФЗТ) **водии маҳшар,** (саҳрои

киёмат) **водии пуралам**, (дунё) **водии хомӯшон** (гӯристон, кабристон) ва монанди инҳо дар ашъори ин ё он шоир дучор мегардад. Вале, ба назари мо, эҷодгари ибораи маҷозии **водии ишқ** Туғрал аст, ки дар қолаби маъмули ибораоройи вожаи арабӣ як мағҳуми дилписанд ба маънои **ошиқ** падид омадаст. Дар ҳамин қолаб баён ёфтани ифодаҳоро забоншиносон Б. Камолидинов, М. Саломов ва чанде дигарон **ифодаҳои маҷозӣ** меноманд, ки эҷодкунандаи ин қабил ибораҳо танҳо шоирони хушсалиқа маҳсуб меёбанд (ниг.: 3; 4; 11). Ҳамчунин аз мисолҳои дигар низ пай бурдан мумкин аст, ки дар ашъори Туғрал вожаҳои арабии ифодагари мағҳумҳои муҷаррад барои ташаккули ифодаҳои маҷозӣ омадаанд ва барои ҷолибияту ҳонданбоб гардидани ғазалиёти шоир нақш доранд: **гулшани муҳаббат** (с.198), **тири ақл** (с.295), **қонуни ишқ** (с.204), **субҳи ишрат** (с.125), **ҷайби саҳар** (с.85) ва монанди инҳо. Ифодаҳои маҷозие, ки дар ашъори Туғрал дида мешаванд, бо вожаҳои иқтибосии арабӣ, чун **ишқ**, **водӣ**, **китоб**, **ақл**, **ишрат**, **субҳ**, **саҳар** ва монанди инҳо ифода ёфтаанд. Ин далели он аст, ки бархе аз вожаҳои иқтибосӣ арабӣ дар таркиби лӯғавии забони тоҷикӣ чунон мавқеъ гирифтаанд, ки бегона будани онҳоро на ҳар кас пай мебарад. Ҳамчунин, дар таркиби мисолҳои оварда муродифи ҷуғистеъмоли андӯҳу кулфат низ ифода гардидааст, ки яке аз ин ҷузъҳо арабӣ (кулфат) ва ҷузъи андӯҳ тоҷикӣ аст; б) Вожаҳои арабии ифодагари истилоҳоти дини исломро метавон ба ҷунун зергурӯҳҳо ҷудо намуд:

1. калимаҳои мансуби шаҳс: **зоҳид**, **набӣ**, **Хизр** ...
2. Калимаҳои мансуби макон: **қиблა**, **сұчуд**...
3. Калимаҳои мансуби мағҳуми муҷарrad ва шаъӣ: Қуръон, дуо, қиёмат ва монанди инҳо:

Биё, соқиё, соз айи ифтитоҳ,
Намо бикри разро ба шодӣ **никоҳ!**
Хатиби суроҳӣ бикун **хутба** сар,

Ба оҳанги қул-қул ,ба сад шўру шар. (309)

*Ба даври лаъли ту сад **Хизр** раҳнамо бошад,
Қабули кас нашавад ин сухан, Худо бошад. (279)*

*Баски зоҳид оварад бо тоқи абрӯят суғурд,
Зўҳра аз тоби ҷамолат нағмаю афғон суруд. (240)
Ҳилоли абрӯи тоқи ту **қиблла** медонам,
Ҳамеши номи ту чойи намоз меҳонам. (279)*

*Шўру ғавғои қиёмат аз **қиёмат** меқунӣ,
Сулсулу дурроҷро акнун гуломат меқунӣ. (262)*

Аз мисолҳои оварда пай бурдан мумкин аст, ки вожаҳои арабии ифодагари истилоҳоти динӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ хеле мавкеъ дошта, аз гурӯҳҳои вожаҳои фаъоли оммафаҳм маҳсуб меёбанд ва шоир Туғрал низ дар оғаридани тасвири бадеӣ ва таҳайюлоти эҷодии лаҳзвӣ аз онҳо устодона истифода кардааст. Ба вожаҳои ифодагари маҳфуми динии **никоҳ**, **хатиб**, **хутба** тасвиру манзараи дилхушӣ, хурсандиро инъикос кардааст ва **никоҳ** ба маънои маҷозии пайвастани майю шодӣ ва **хатиби суроҳӣ** ба маънои маҷозии соқӣ ва зарфи гардандарози **шароб** далолат намудааст. Ибораи «**хатиби суроҳӣ**» ифодаи маҷозӣ буда, ба қавли забоншинос М. Саломов, инкишофи маъноии калима ва муносибати он бо калимаҳои дигар ба сабқу услугуб ва маҳорати эҷодии ҳар як адиб саҳт марбут аст. Вобаста ба талаботи фикр ва мундариҷаи матни калимаҳо дар асари бадеӣ тобишҳои нав пайдо карда, сермаъно мешаванд ё баръакс, доираи маънояшон маҳдуд мегарданд (ниг.: 11,68). Ин тасвир ба хонанда завқи хушҳолӣ мебахшад. Ҳамчунин мисолҳои боқимонда низ дар аёти дигар, ки дар таркибашон вожаҳои ифодагари динии **зоҳид**, **сұчуд**, **қиблла** ва **қиёмат** дида мешаванд, ба маънои маҷозӣ омада, бадеияти ашъори Туғралро хеле ҷозибу ҳонданибоб гардондаанд.

Умуман, дар ашъори Туғрал мавриди истифода қарор гирифтани мағхумхой динӣ талаботи давру замон буда, шоирон барои ҷустуру пайдо кардани адлу инсоф ва раҳнамун сохтани дигарон аз вожаҳои ифодагари динии арабӣ истифода намудаанд. Шоирони мо бештар ҷиҳати ахлоқиву тарбиявии динро ба мардум таблиғ менамуданд ва худ намунаи ибрати дигарон дар ҷодаи ахлоқ буданд. Туғрал низ чун як инсони мусалмон, дар ашъори ҳеш аз инъикосу истифодаи вожаҳои динии арабӣ ҳаргиз барканор набудааст.

в) Вожаҳои арабии ифодагари мағхумхой иҷтимоӣ: **арбоб, инқилоб, истиқлол, исён, иттиҳод, қозӣ, мулӯқ, раис, сulton, ҷумҳурият, ҳабс**. Ногуфта намонад, ки зимни вожаи **иҷтимоӣ** сохтори маъмурӣ, идорӣ низ фаҳмида мешавад. Аз ин мисолҳои оварда вожаҳои иктибосии мансуби шаҳсрӯ метавон ҷудо кард: арбоб, қозӣ, раис, сulton...

*Давлати Доро магӯ, асли Фаридун маҷӯ,
Юсуфи мисрӣ матӯ, гашта ҳама хоксор! (233)*

*Лутфат ба Тузрал ом кун, бӯсе бад-ӯ инъом кун,
Сархуши варо бо ҷом кун, то мадҳи сulton парварад.*

(247)

*Дода то моро рухсат муршиди ҳароботам,
Ғайри миллати ушишоқ кай ғами миллат дорам? (200)*

*Басе ҳалқи ҷаҳон бинвиста шарҳи нусхаи ҳуснаш,
Ман андар мусҳафи рӯяши зи барги гул варақ кардам.
(203)*

*Ба мизроби дигар қонуниши ишиқат соз мекардам,
Навои пардаи «ӯшишоқ»-ат аз «Шаҳноз» мекардам. (204)*

Мағхуми ифодагари иҷтимоӣ дар ашъори Туғрал мавқеи муҳимро қасб намуда, ин мағхумро шоир дар оғаридани тасвирҳои хаёлангез ва образҳои бадей устодона истифода менамояд. Чунончӣ, зимни “Давлати Доро магӯ, асли Фаридун маҷӯ...” шоир ба давлати бузургу пурҳашамати гузаштаи эронӣ, ки ними дунёро

тасхир намудааст ва дар “Шоҳнома” Фаридун шоҳи бузурги сарзамини Хурросону Мовароуннаҳр ё Эрони таърихӣ аст, ишора менамояд ва авлоди имрӯзai ҳамаи давлатдорони бузурго ҳушдор медиҳад, ки бо гузаштаи дур то кай ифтихору болидан дори ва замоне расидааст, ки анъанаҳои неки гузаштагонро дар замони хеш идома бидех ва чун эшон давлатҳои бузург барпо намо, ки дар онҳо адолату инсонпарварӣ ҳукмрон бошад. Воқеъан, вожаҳои **давлат** (1. мол, сарват, боигарӣ, дорой; 2.мамлакат; 3. ҳукумат, салтанат, ҳукумронӣ; 4. ғалаба, зафар; 5.маҷ. баҳту саодат, иқбол, ҳушбахтӣ; толеи нек), **миллат** (1 дин, мазҳаб; 2. уммат, мардуми ҳаммазҳаб; 3. ҳалқ), **қонун** (асли ҳар чизе, низом, тартиб, қоида, дастур) **султон** (унвони подшоҳон, подшоҳ, салтанатрон) ва монади инҳо ифодагари мағҳуми иҷтимоӣ буда, дар ашъори шоир бештар ба маънои маҷозӣ баҳри баланд бардоштани шаҳомати ашъор истифода гардидааст:

*Чаҳони назмро **султон** чаҳоранд,
Ки ҳар як боги донишро баҳоранд.
Аввал - Фирдавсӣ, он, к- аз хоки Тӯс аст,
Аз ў руий сухан руий арӯс аст.
Дуюм-Саъдӣ, ки ў сар зад зи Шероз,
Расад Шерозиёнро бар чаҳон ноз.
Саюм- сарви риёзи Кум Низомӣ,
К-аз ў **мулки сухан** бошад тамомӣ.
Чаҳорум- Анварӣ, то сар бароварӣ,
Чу оби пок аз хоки Абевард... (292)*

Дар ин мисолҳо **мулқ**, **султон** вожаи иқтибосии арабии ифодагари маъмурӣ- иҷтимоӣ буда, ба маънои гайри аслӣ- маҷозӣ омадаанд. Яъне дар суханофарӣ ва дар арсаи адабиёт ба сифати малиқ, султон, шоҳ, эътироф гардидани Фирдавсӣ, Анварӣ, Низомӣ ва Саъдӣ мебошад, ки шоир ба ҳамон маънӣ ишора дорад.

г) Вожаҳои арабӣ ифодагари истилоҳоти илм, тамаддун ва санъат.

Дар таркиби луғавии забони точикӣ истилоҳоти арабиасоси илм, тамаддун ва санъату фарҳанг то ибтидои карни XX, яъне то инқилоби Бухоро, хеле фаровон корбаст мегардид ва имruz низ бештари истилоҳоти илми адабиётшиносӣ, забоншиносӣ, мантиқ, санъатшиносиву фарҳангшиносӣ мансуби забони арабианд. Дар ашъори Тӯғрал чанде аз ин истилоҳоти илмиву фарҳангӣ, чун **қасида**, **шеър**, **тавсиф**, **тасвир** ва монанди инҳо мавриди истифода қарор гирифтаанд:

*Он, к-е ба камоли шамси дин аст,
Ба ҳотами илм ў нигин аст...
Дар ғанчи яқин дури ягона,
Ба зулфи узори шеър шона. (140)*

*Васфи моҳи ман чу шеъреро мунаvvар меқунад,
Офтоб аз матлаи он шеър сар бар меқунад. (239)*

*Китоби мушкилоти шиқи ман наҳви дигар бошад,
Намефаҳмад ба ҷуз Маҷнун дигар кас шарҳи аҳволам.*
(208)

Вожаҳои арабии **илм**, **китоб**, **матлаъ**, **шеър**, ки дар байтҳои дар болооварда ба назар мерасанд, баҳри ифодаи мағҳуми илму санъат ва тамаддун омадаанд.

Ҳамин тарик, як гурӯҳи калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ашъори Нақибхони Тӯғрал мавқеи муайянро фаро мегиранд ва ин вожаҳои иқтибосии арабӣ дар осори шоир аз рӯйи зарурат ва дар ҷои худ мавриди истифода қарор гирифта, ба ҳусни ашъори ў боз ҷило баҳшидаанд ва онро хонданбобу гуворо соҳтаанд. Вожаҳои арабии ашъори шоир аз нигоҳи фарогирии мазмун ва мӯҳтавояшон душворфаҳм набуда, бештари онҳо дар катори вожаҳои оммафаҳм ё умумистеъмолии таркиби луғавии забони адабии тоҷик мавқеъ доранд ва ба хонандаи имрӯза фаҳмоанд. Аз ҳамин ҷиҳат, дар байте, ки дар поён меоварем, дараҷаи меъёри истифодаи калимаҳои арабӣ муайян ва фаҳмиши онро хонанда худ

казоват мекунад:

*Дар гамаши килки дабири қалби ман хат мезанад.
Аз тапидан изтироби нусҳаи симобро! (42)*

Адабиёт

1. Бердиева Т. Назарияи иқтибос.-Душанбе, 1991. -128.с
- 2.Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. Кисми 1.-Душанбе: Ирфон, 1973.-с.17-87.
- 3.Каримов Ш. Семантикаи воҳидҳои луғавии ғазалиёти Ҳофиз. - Душанбе, 1993. -146 с.
- 4.Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик.-Душанбе, 2003.- 490 с.
- 5.Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ.1.-Душанбе,2007.- 242 с..
- 6.Мунтахаб-ул-луғот. -Душанбе: ЭМТ, 2003.-790 с.
- 7.Саломов М.Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ. - Душанбе, 2001.-138 с.
- 8.Фарҳангӣ забони тоҷикӣ. X.1.-М:СЭ,1969.-808 с.
- 9.Фарҳангӣ забони тоҷикӣ. Ҷ.2.-М:СЭ,1969.-810 с.

САРНАВИШТИ ВОЖАИ «ЗАМОН»

Саъдуллоев У., номзади илми филология

Забони тоҷикӣ таърихи беш аз ҳазорсола дошта, раду бадал ва коҳишу афзоиши зиёдеро аз сар гузаронидааст ва то имрӯз мероси гаронбаҳоero оварда расонидааст. Бехуда нест, ки забон беҳтарин, устувортарин ва муқаддамтарин воситаи посдории фарҳангутамаддун аст.

Мусаллам аст, ки араб бештар зери ҳукумати Форс қарор дошт ва дер замоне марказҳои бузурги араб, чун Яман, Баҳрайн, Ҳира ва Ҳичзор дар тамаллуки форсҳо будааст. Аз даврони Ҳаҳоманишҳо то замони Яздигурд муддати 1200 сол қавми араб бастагии сиёсию бозоргонӣ бо Форс доштааст ва бисёре аз вожаҳои порсӣ дар ин муддат ба забони арабӣ сироят кардааст. Ба монанди вожаи **вард**, ки номи гули сурх аст ва дар забони порсии миёна (пахлавӣ) аллакай шакли гулро гирифта буд.

Донишманди эронӣ Ҳидоят Алии Алавӣ менависад: «Донишмандони забоншинос ва муфассирони Қуръон, бо он ки дар бораи баъзе вожаҳои порсии мавҷуд дар Қуръон иттифоқӣ назар надоранд, бо вуҷуди ин мавҷуд будани қариб 30 вожаи порсиро дар Қуръон қатъӣ медонанд ва ин вожаҳо иборатанд аз **абориқ**, **истабрак**, **бунён**, **таҷассус**, **танӯр**, **тин**, **чunoҳ**, **дин**, **рас(с)**, **замҳарир**, **занҷабил**, **сичҷил**, **сароб**, **сироҷ**, **суродик**, **сирот**, **табақ**, **фирмавс**, **фил**, **кофур**, **канз**, **мачус**, **миск**, **мақолид**, **варда**, **вазир**, **ёқут**» (12, 445).

Мавриди қайд аст, ки дар «Қуръон» мавҷуд будани на 30 вожа, балки дар умум 56 вожаро ном бурдаанд. Баъди тадқиқот маълум гардид, ки аз 56 вожа 34 тоаш мутааллиқи забонҳои тоҷикиву форсӣ мебошанд. Вожаҳои бокимонда ба тоҷикиву форсӣ мансуб буданашон дар шубҳа аст (ниг.: 9, 52).

Ҷойи дигар донишманди эронӣ Ҳидоят Алии Алавӣ менависад: «Забони арабӣ танҳо аз забони порсӣ вом нагирифтааст, балки вожаҳои забонҳои ҳабашӣ, румӣ, ҳиндӣ, суриёни, ибронӣ, нибтӣ, қибитӣ, занѓӣ, барбарӣ ва ҳатто аз забони туркӣ низ вориди забони арабӣ шудаанд. Бидуни вожаҳои мазкур вожаҳои **замон**, **дирҳам**, **динор**, **ғано**, **мизоб** ва **сандарӯстро** ҳамчун муарраб ном мебаранд» (12, 445).

Дар миёни вожаҳои мазкур вожаи **замонро** низ муарраб қайд кардаанд. Мутааллиқи қадом забон будани ин вожаро қайд накардаанд ва дар умум забонҳои ҳабашӣ, румӣ, ҳиндӣ, суриёни, ибронӣ, нибтӣ, қибитӣ, занѓӣ, барбарӣ ва туркиро ном бурдаанд.

Вожаи **замон** шакли чамъандиаш дар забони арабӣ **азмина** аст ва дар «Қуръон» ягон маротиба ба кор нарафтааст. Танҳо вожае дар шакли **ал-замноҳу** корбаст шудааст, ки ин вожа мураккаб буда, маънии «Мо ўро вазифадор кардем»-ро дорад.

{وَكُلَّ إِنْسَانٍ الْزَمْنَاهُ طَائِرٌ فِي عُنْقِهِ وَتُخْرُجُ لَهُ يَوْمُ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ

مَنْشُورًا} (الإِسْرَاء/13).

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» се вожаи замон шарҳ ёфтааст. Вожаи якуми **замон** ба маъниҳои 1) вақт, ҳангом, давр, рӯзгор; 2) мӯҳлат, фурсат; 3) тақдир, сарнавишт ва дар забоншиносӣ замонҳои феъл шарҳ ёфтааст. Вожаи дуюми замон ҳаёт, умр, чон ва маҷозӣ марг, аҷал, мавт маънидод шудааст. Вожаи сеюми замон **ضمان**, ки бо «зод» (**ض**) навишта мешавад, ба маъниҳои зоминӣ, кафолат ва гарав ташрех ёфтааст (10, 434-435; 11, 527).

Забоншинос Ардашер Каримов қайд мекунад: «Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ин қалимаро арабӣ гуфтаанд. Аммо ин қалима аслан эронӣ буда, аз эронии қадим **ҹاتمān** «вақт, ҳангом», ба арманӣ *z̄ymān*, *z̄imnā*, аз ин ҷо ба сурияғӣ **zaхnāq zamnā**, яхудӣ **zemān**, аз ин ҷо ба арабӣ **zamān** иқтибос шудааст. Ба шакли **замон** ва **замона** бо варианҷҳои гуногуни вокализаш ин қалима дар аксари забонҳои эронӣ дидо мешавад: паҳлавӣ **zamān**, **zamānak**, форсӣ, дарӣ, тоҷикӣ **zamān**, **-a**, помирӣ **zamūna**, афғонӣ **zamāna** ва гайра (3, 106).

Алиакбар Деххудо такя ба як қатор фарҳангҳо (Фиёс-ул-лугот, Бурҳони қотеъ, Анҷуманоро, Онандроҷ, Асос-ул-иқтибос, Кашиби истилоҳот-ул-фунун, Нисбият, Доират-ул-маорифи форсӣ) менависад, ки замон муштарак аст, миёни арабу аҷам ва дар паҳлавӣ **замон** زمان , дар арманӣ (даҳил) **жаманг** ژمنگ , аз эронии бостон **чамона** چمانه , оромӣ **чаман** جمن , суриёнӣ **забно** زبنا , ибрӣ **замон** زمان , арабӣ (даҳил) **замон** زمان , низ дар паҳлавӣ **жамон** ژمان корбурд дошт (ниг.:1, 428).

Луғатнигорон Муҳаммадхусайнӣ Бурҳон (6, 103), Муҳаммад Фиёсуддин (7, 396) ва Ҳасани Анварӣ (2, 1204) перомуни баромади вожаи замон ҳарфе нагуфтаанд, танҳо Муҳаммад Фиёсуддин дар маъни илова мекунад, ки лафзи **замон** ба муқобалаи замин воқеъ шавад, ба маъни

осмон бошад.

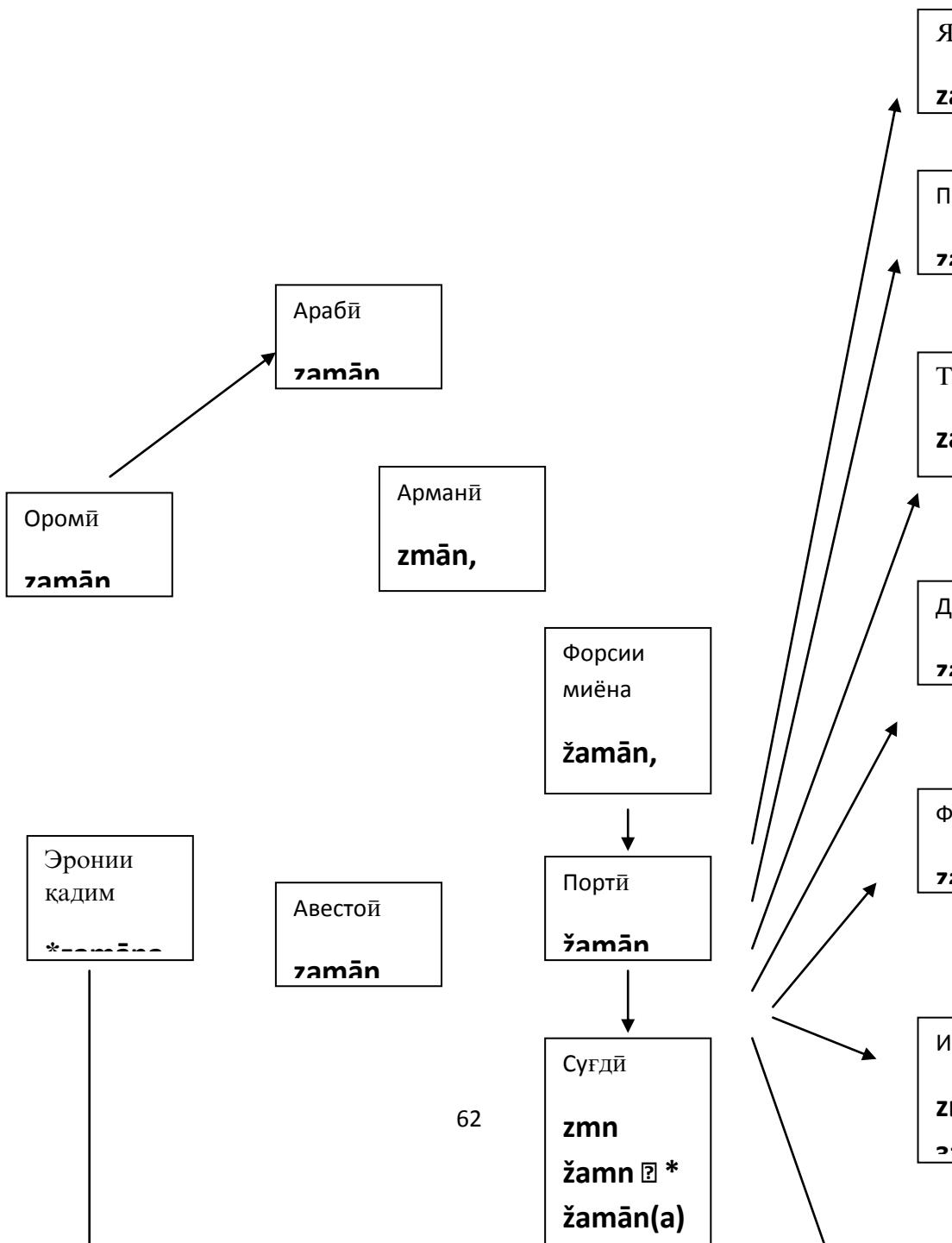
Мухаммад Муин қайд мекунад, ки вожай **замон** ба маъниҳои 1) вақт, ҳангом; 2) давр, аҳд; 3) *дастурӣ* вӯқӯи феъл дар ҳангоме ва он шомили мозӣ, ҳол ва мустақбили аст, маънидод кардааст ва қайд мекунад, ки муштарак миёни форс ва араб аст. Дар паҳлавӣ дар шакли **zamān**, дар ибрӣ **Ḩamāna**, дар оромӣ **Ḩemān** корбурд дошт (8, 1746).

Вожай **zamān** дар аксари забонҳои эронии шарқӣ низ роиҷ аст: дар сүғдӣ **zmn** (**žamn** $\ominus$ * **žamān(a)**) $\ominus^*$ **žamānu** «замон, вақт»; **žmn(w)** (**žamn(u)**) «вақт, соат»; **zmny** «замон, вақт, давр» (ниг.: 4, 461).

Ҳамчунин дар чанд забони муосири эронии шарқӣ, ки зоҳиран вожай иқтибосии тоҷикист: яғнобӣ **zamon**, ваҳонӣ **zəmon**, ишкошимӣ **z̄ymon** / **zamón**, шугнонӣ **zamūn** корбурд дорад.

Хулоса, вожай **замон** дар эронии қадим дар шакли ***zamāna**, авестоӣ **zamān**, портӣ **žamān** мавҷуд буд ва аз забони эронии қадим ба дигар забонҳо (чӣ ба забонҳои эронӣ ва чӣ ба забонҳои бегона) иқтибос шудааст.

Ҷадвали иқтибос шудани вожай «замон» ба дигар забонҳо

Ибрī

zəmān

Суриёнӣ

za'bñā

zəmnā

Рӯйхати адабиёт

1. Алиакбар Деххудо. Лугатнома. Ч.27. -Техрон, 1341. – 500 с.
2. Анварӣ Ҳасан. Фарҳанги фишурдаи сухан. Ч.1. – Техрон: Сухан, 1386. – 6417.
3. Каримов А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ. –Душанбе, 1978. –146 с.
4. Қариб Б. Фарҳанги сүғдӣ. – Техрон: Фарҳангистон, 1374. – С. 461.
5. Куръони мачид. Тарҷумаи Муҳаммади Оятий.- Техрон, 1997.- 606 с.
6. Муҳаммадхусайнӣ Бурҳон. Бурҳони котеъ. Ҷилди 2. (Таҳияи матн бо пештӯфтӣ, мулҳақот, тавзехот ва феҳристи Амон Нуров). – Душанбе: Адиб, 1993.– 424 с.
7. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-лугот. Ч.1. - Душанбе: Адиб, 1987. -398 с.
8. Муҳаммад Муин. Фарҳанги форсӣ. Ч.2. -Техрон, 1996. -2274 с.
9. Сайдуллоев У. Вожаҳои муарраби тоҷикӣ дар «Куръони мачид». – Душанбе: «Эл-граф», 2011. - 56 с.
10. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ч.1. - М.: СЭ. 1969.-951 с.
11. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ч.1. – Душанбе, 2008. – 950 с.
12. Ҳидоят Алии Алавӣ. Дар сафинаи таъриҳи. – Техрон, 1377. – 568 с.

ВОЖАҲОИ МУҚАДДАС – ОБУ ОТАШ ДАР ТАРКИБИ ВОХИДҲОИ ЗАРБУЛМАСАЛУ МАҚОЛҲО ***Х. Талбакова, дотсенти ДМТ***

Воҳидҳои фразеологӣ яке аз бобҳои муҳимми илми забоншиносӣ буда, дар баҳши вожашиносӣ (лексикология) омӯхта мешавад. Воҳидҳои фразеологӣ ифодаи маънои яклуҳт дошта, вожаҳои таркиби он ба қисмҳо чудо намешаванд. Онҳо аксар вақт ба маънои маҷозӣ омада, образноканд. Вожаҳои фразеологӣ моли халқ буда, бештар дар забони зиндаи мардумӣ пайдо шудаанд ва мешаванд. Офаранда ва эҷодқунандай он халқ мебошад (ниг.: 3; 5; 11).

Дар забони тоҷикӣ калимаҳои ифодакунандай мағҳумҳои муқаддас зиёданд, вале мо танҳо ду вожаро меорем, ки бе онҳо ҳаётро тасаввур кардан маҳол аст. Онҳо аз ҷиҳати маъно мӯқобили якдигаранд: об-оташ (алав, алов).

Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” омадааст: об-мои шаффофи беранг, ки дар ҳолати соғӣ аз оmezishi химиявӣ **ҳидротен** ва **оксиген** иборат аст (8, 882). **Оташ** –

он чӣ дар вақти сӯхтани чӯб, ангишт ва гайра ба вучуд меояд ва дорои равшани ю гармист, алав (8, 931).

Чунон ки ба ҳамагон маълум аст, бе обу оташ ҳаёт, ҳастиро тасаввур кардан номумкин аст. Омили ҳастии зиндагии инсон ин ду мафҳуми муқаддас аст. Бо вучуди он ки об ҳаёт аст, сабзиш аст, зиндагӣ аст, дар мавриди дигар он метавонад, ҳаётро аз байн барад, нобуд созад, нест кунад.

Айнан ҳамин хусусият дар вожаи оташ низ ҳувайдост. Оташ рамзи ҳаёт, дили гарм, чизҳои пухтаи ғизой, хонаи гарму ободи инсонҳост. Лекин дар як вақт нестқунанда, аз байн барандаи ҳаёт ва ҳамаи ашёҳост.

Аз таъриҳ маълум аст, ки мардуми мо оташпарат буданд. Оташ, ки чизи муқаддас буд, дар мавридҳои зарурӣ онро бо мақсадҳои муайян кор мефармуданд:

Рӯзи тӯй арӯсу домодро гирди оташ чарҳ занондан – барои гармии дили арӯсу домод ва пайвандон; дар охири моҳи Сафар аз болои оташ ҷаҳидан (дар се ҷой оташ даргиронда аз болояш мепаранд), то ки дарду ранҷ ва гуноҳҳо сӯзанду онҳо пок шаванд.

То ҳол дар хонаи баъзе аз мусибатдорон ё азодорон дар ҷое, ки шахси фавтида хоб буд, ҷароғ мемонанд, ки он аз оташпаратии мардуми мо дарак медиҳад. Аз ҳамин хотир аст, ки дар байни мардум ифодаи “дар гӯри касе, ҷароғ // чироғ мондан” дар истеъмол аст.

Вожаҳои фразеологӣ, ки як баҳши таркиби лугавии забонамон мебошанд, маҳз ду вожаи муқаддас (об, оташ) дар таркиби онҳо хеле фаровон истифода шудаанд.

Дар адабиёти классикий, дар эҷодиёти шоиру нависандагони муосир низ онҳо хеле серистеъмоланд:

*Ҳоки поят бӯса ҳоҳам дод, обам гӯ бибор,
Обрӯи меҳрубонон пеши маъшуқ об*

*Сад баҳр агар заҳира гардаద,
Оби дари хона тира гардаద. (Саъдӣ)*

*Нест муборак ситам ангехтан,
Оби худу оби касон рехтан. (Низомӣ)*

*Хирадманд кушад, к-аз оташ раҳад,
На худро ба сӯзанда оташ дихад.
(Асадӣ)*

*То кард сиёҳ абрувонро,
Оташ зада шохи аргувонро.
(Ҳилолӣ)*

*Чароги хона мегӯянд занро,
Ба оби зар нависанд ин суханро
(М. Турсунзода)*

Азбаски ин вожаҳо (об, оташ) муқаддасанд, дар эҷодиёти даҳонакии ҳалқ низ хеле фаровон истеъмол шудаанд:

*Об дар кӯзаву ташналабон мегардем,
Ёр дар хонаву гирди ҷаҳон мегардем.*
* * *

*Чарҳо фалако, маро ба ҷарҳо овардӣ,
Қӯлоб будам, маро ба Балҳ овардӣ.
Қӯлоб будам, оби ширин хӯрдам,
Саргашта маро ба оби талҳ овардӣ.*

«Об дар кӯзаву ташналабон гаштан» мағҳуми чизеро надидагирӣ кардан, фарқ, эҳсос накардан аст, аммо «оби ширин хӯрдан»-зиндагии хубҳаёти хубу гуворо ва касеро “ба оби талҳ овардан” – зиндагии носозгор ва ногуворост, ки дар руబии ҳалқӣ хеле хуб ифода шудааст.

Баъзан **обу оташ** бо вожаи кардан дар як таркиб омада, маънии яклухтро ифода мекунанд: **обу оташ кардан** хӯрок пухтан аст. Инчунин гунаи он **обу алов кардан** низ ба ҳамин маъно (хӯрок пухтан) маъруф аст: -Ҳа обу алав карда шиштаед? (Р. Ҷалил).

Ин ҷо мо мисолҳоро пайи ҳам аз гӯйишҳои мардумӣ меорем, зеро оғаранда ва бавучудоварандаи воҳидҳои фразеологӣ асосан ҳалқ аст. Баъдан маъноҳои яклухти воҳидҳои фразеологӣ бо вожаҳои муқаррарӣ шарҳу эзоҳ дода мешаванд:

алов баровардан – таб кардан

алов воре (барин) –бадқаҳр, бадҷаҳл

алов воре – чакқон

алов воре – чизи ниҳоят гарм

алови дили касе паст шудан - ром шудан

алови дили касе паст шудан – кам шудани хоҳииши дили касе ба чизе

алови дили касе зинда шудан – аз нав эҳё шудан; ба зиндагӣ дил

бастан

алови дили касе мурдан – ноумед шудан

алови чаими касеро гирифтан –касеро саҳт тарсондан

алови даргирён воре – ғамдор

аз оташ гӯр тарсидан –худомтарс

аз чаими касе алов паридан - ҳушёр, зирак

дил алов гирифтан- саҳт ташна будан

дил алов баровардан –хавотир шудан

дил даргирифтан- хавотир, ноором шудан

ба дил алов афтодан- хавотир шудан, ноором будан

ба дил оташ афтодан – хавотир шудан, аз чизе дар ташвиши будан

дар алов сӯхтан –таби баланд кардан

дар алови дегдон сӯхтан - таби баланд кардан

ба алов бозӣ кардан// ба оташ бозӣ кардан –ба кори номумкин даст

задан

ба сад гулах оташ задан – корчалон, фиребгар

Бо вожаҳои об, оташ, (алав, алов) дар забони адабӣ ва нутқи гуфтугӯй вожаҳои фразеология соҳта шудаанд, ки онҳо аввал дар забони мардумӣ пайдо шуда, бъеъд ба забони адабӣ ворид гардидаанд ва онҳо ҳам дар нутқи гуфтугӯй ва ҳам дар забони адабӣ ба тарзи васеъ истифода мешаванд:

гапи касеро об додан – қувват додани сухани касе;

гапҳои об нарасида – нав, навигарӣ;

аз даҳон (даҳан) об рафтан- аз касе қаноатманӣ шудан;

аз даҳон (даҳан) об рафтан – мафтунӣ шудан, саҳт хоҳиишмандини чизе будан;

аз даҳон об рафтан - ҳайрон мондан;

аз даҳон об рафтан – мурдан, фавтидан;

касеро лаби об ташна бурда, ташна овардан – доно, фиребгар, корчалон;

ба даҳон (даҳан) об гирифтан –хомӯши истодан;

ба даҳон (даҳан) об гирифтан – чизе наҳӯрдан;

ба дил оби хунук задан – ноумед шудан;

ба обу тоб будан – пурра, фарбех будан

*ба як құлт об касеро фурұ бурдан – зебо, хушрұй, ниҳоят зебо
бо як қатра об касеро фурұ бурдан - хушрұй, зебо
дахон об күшодан - мафтун шудан
дахон об күшодан - саҳт хоҳишиманди чизе будан
дар даруни чизе (курта , шим) оббозӣ кардан - васеъ , васеъ
будани ягон нағын либос
дар миёни обу оташ будан - нокулай, дар ҳолати ногувор
мондан*

*дил об хұрдан- бовар кардан
дили касе ба касе об хұрдан - ба касе бовар кардан
дил об хұрдан - қаноатманد шудан
дил об шудан - гамгин шудан
дунёро оби азо гирад ҳам - хоҳу ноҳоҳ
майна об кардан - фикр кардан
магзи по об шудан - фикр кардан
магзи по об шудан - бөкүвват шудан
обу аді шудан - ҳароб, логар шудан
об задағай барин - ором, тинч осуда
обу рӯ гирифтан - эътибор пайдо кардан
обу рӯи касеро резондан - бе рӯи хотишр будан
об ба лаби ҷӯй баромад - мусовӣ
оби бинӣ кардан - гиряи рӯяқӣ
об начашиидан - ҳеч қиз нахұрда, гурусна
об барин омадан - файзу баракат аз ҳисоби дигарон
оби нов барин омадан - қизи бисёре аз ҳар тараф омада ,
даромади муфт*

*об дар ишкам налуқидан // начуңбидан - танбал, бекорхұча
обу рӯй рехтан - бекәдр шудан
обу таом - ҳұрок
обу тоб ёфтап - батоқат, пуртоқат
обаш бисёр - суханҳои пуч
обро пуф карда хұрдан - нозуктабиат
оби чаим кардан - гиря, гиряи рӯяқӣ
оби чаим шашқатор - гиряи саҳт, гиряи ҷонгуудоз
обу хокистар шудан - ҳароб, логар шудан
оби ширин хұрдан - зиндагии хуш доштан
пой об фаровардан - монда шудан
равгани чаим об шудан – меҳнати зиёд кардан(нисбат ба
олимон, дўзандагон гуфта мешавад)
рӯйи об баромадан – намоён шудан
чизеро об карда хұрдан – бо пуррагӣ донистани чизе
чашмро об доддан – аз қизе қаноатманд шудан
чаим об гирифтан – мафтун шудан*

*чаашм тури об шудан – гиряи ногаҳонӣ
ҷигар об шудан – гамгин шудан
ҷигар хун шудан – азоби бисёр дидан
як чакра об/як қатра об – каме, қадре*

Хулоса, дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ вожаҳои обу оташ, ки онҳо муқаддасоти ҳаёт ва ҳастии олами мавҷудот аст, инчунин дар таркиби зарбулмасалу мақолҳо низ онҳо серистеъмоланд.

Шояд ин ҳодиса аз он сабаб бошад, ки ин ду мағфӯм асоси мавҷудияти ҳаёт, зиндагии инсонҳост. Бе онҳо(обу оташ) зиндагӣ арзи вучуд намекард.

Ба ин хотир мардуми эронинажод обу оташро рамзи муқаддасот пос дошта, дар рӯзҳои хурсандӣ ва ҳатто ғамгинияшон ҳамчун эҳтиром ба ниёгон бо тарзи расму русуми гузаштагони худ онҳоро кор мефармоянд.

Ҳатто ба фарзандонашон таъкид мекунанд, ки дар даруни обу оташ тӯғ нақунанд, ҷизҳои ифлосро напартоянд, онҳоро ҳамеша пок нигоҳ доранд.

Вожаи об дар таркиби зарбулмасалу мақолҳо

Вожаи “об” дар таркиби бисёр зарбулмасалу мақолҳо корбаст шуда, тобишу ҷилоҳои маъноии зиёде пайдо кардааст. Мо барои таваҷҷӯҳи хонандаро ҷалб намудан машхуртарин зарбулмасалу мақолҳоро бо ҷузъи “об” овардем.

Об агар садпора гардад, боз бо ҳам ошиност

***

Обро лой қуну моҳияша гир

***

Оби дари хона қадр надорад

***

Обу ободонӣ гуфтаанд

***

Оби гандва ба ҳандак

***

Об аз сар лой

***

Оби рехтаро бардошта намешавад

***

Об дар як ҷой истад, бӯй мегирад

***

Оби шабмонда, шүйи пасмонда
***

Об аз сар гузарад, чӣ як ваҷаб, чӣ даҳ ваҷаб
***

Оба бину мӯза қаш, ҳавоя бину гӯза қаш
***

Аз оби даҳони саг оби дарё ҳаром намешавад
***

*Бетолеъ агар кишит кунад, об наёбад,
Хуштолеъ киштаву нокишта баробар.*
***

Белро ба равии об мезананд
***

*Бе бисмилло об ранг намегирад.
Гунахро узр шӯяд, ҷомаро об.*

*Гулӯятро нон гирифт, ба сари об рав, агар об гирифт, ба сари хок
рав.*

***

Дарёро об машҳур кунад, одамро меҳнат.
***

Давои қурум – оби ҷӯши.
***

Дунёро об зер кунад, мургобирио чӣ ғам.
***

Дар чила об дидаӣ, баҳора дар хоб дидаӣ.
***

Заминро об вайрон меқунад, одамро одам.
***

Кӯзаи науу оби ҳунук.
***

Кулол дар мундӣ об ҳӯрдааст.
***

Морбозро мор қушад, оббозро об.
***

Моҳӣ об қатӣ зинда аст, одам фарзанд қатӣ.
***

Ниҳол аз об сер не, бача аз хоб.
***

Ниҳол об қатӣ, одам фарзанд қатӣ.
***

Некӣ куну дар об парто.
***

Обу ободонӣ гуфтаанд.

***

Пойи касе сӯҳт, лаби об.

***

Рӯбоҳро об барад, думаширо сих мекунад.

***

Санги вазнинро об намебарад.

***

Тайёрии об дар хушкӣ.

***

*Тут хӯрдӣ, об хӯрдӣ, бурдӣ,
Зардолу хӯрдӣ, об хӯрдӣ, мурдӣ.*

***

To реша дар об аст, умеди самар аст.

***

Уштурро бо кафлес об намедиҳанд.

***

Хари лӯлиро об дех пулаша гир.

***

Хокро бо хокистар об куну дар Ватан хӯр.

***

Хунро бо хун не, хунро бо об мешӯянд.

***

Ҷӯро об вайрон мекунад, одамро одам.

***

To гӯсола гов шавад,

Дили соҳибаи об шавад.

***

To гӯсола гов шавад,

Дили очаи об шавад.

Ту некӣ мекуну дар Даҷла андоз,

Ки Эзид дар биёбонат дихад боз.

Адабиётҳои истифодашуда:

- 1.Зеҳнӣ Т. Санъати сухан.- Душанбе, 1979.
- 2.Зеҳнӣ Т. Чанд сухане судманд.- Душанбе, 1984.
- 3.Маҷидов X.Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1982.
- 4.Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Доғиш. – Душанбе, 1976.
- 5.Муҳаммадиев М. Талбакова X. Нурмаҳмадов Ю. Лексикаи забони адабии тоҷик. – Душанбе, 1997.
- 6.Талбакова X. Луғати антонимҳои забони адабии тоҷик.- Душанбе, 2000.
- 8.Фарҳангӣ забони тоҷикӣ.Ч.1. –М:, 1969.

**ВОЖАҲОИ ИФОДАГАРИ СОҲАИ ГОЗУРГАРӢ ДАР ДОСТОНИ
«ТОЛИБ ВА МАТЛУБ»-И ФИТРАТИ ЗАРДӮЗИИ
САМАРҚАНДӢ**

Халимова С., дотсенти ДМТ

Асри XVII аз давраҳои инкишофи хунармандӣ буд ва ин марҳилаест, ки вожаҳо ва истилоҳоти касбӣ ба забони адабӣ бештар ворид гаштааст. Аз ин табакаҳо аҳолӣ шоирони машхуре баромаданд ва дар инкишофи забону адабиёти мо саҳми худро гузоштанд. Аз З шоирни машҳури ин давра, ки дар тадқиқоти Садрӣ Саъдиев “Таърихи адабиёти тоҷик дар асри XVII” омадааст, Сайидо боғанд, Фитрат зардӯз ва Мулҳам хиргоҳтарош буданд (ниг.: 1,7).

Шоирони ин давр, ки худ хунарманд буданд, аз касбу хунарҳои гуногуни замони худ огоҳ буданд ва ин касбу корҳоро дар осори худ тасвир кардаанд ва ба ин восита лексикаю истилоҳоти зиёди касбӣ ба забони адабӣ ворид гаштааст.

Тасвир ёфтани касби гозургари дар достони “Толиб ва Матлуб”-и Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ бехуда набуда, пайдоиш ва инкишофи он ба давраҳои қадими таърихи мардуми эронитабор мансуб мебошад. Чунон ки дар “Авесто” омадааст, дар фаҳмиши қабилаҳои ориёй асосмабдаи зиндагӣ 4 унсур: об, оташ, хок, бод буд. Онҳо тоза нигоҳ доштани худ, макони зист ва боду ҳаворо асоси солимӣ дониста, барои тоза нигоҳ доштани он кӯшиши зиёд мекарданд. Сабаби дар даҳмаҳои сафолин гӯронидани фавтидагон низ олуда накардани хок буд. Баъди даврони исломӣ низ тоза нигоҳ доштани худ, либос, макони намоз бисёр муҳим дониста мешавад ва анъанаи покӣ дар ҳаёти гузаштагони мо идома меёфт. Касби гозурӣ аз қадимулайём дар байни мардуми мо вучуд дошт ва он дар маснавии “Толиб ва Матлуб”-и Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ ба хубӣ инъикос ёфтааст.

Лексикаю истилоҳоти гозурии ин достонро ба гурӯҳҳои зерин чудо кардан мукин аст:

1. Номи пеша ва касби шахс: гозур, гозурӣ, гозургар, гозургарӣ, чомашӯ.

*Наҳустин ишиқи гозур ишиқи аълост,
Ки обу тоби ў пардози дилҳост (2.2, 1).*

*Зи касби гозурӣ касби маошам,
Ки равнақбахии ҳар рангинқумошам (2.2, 25).*

*Ба он гултираҳан гардиҳ зоҳир.
Ки дар гозургариӣ буд дасти моҳир (2.2, 28).*

Вожай **чомашӯ** низ дар достон ҳамчун муродифи ин калима дучор мешавад:

Дари ин хонаро бикшо ба рӯям,
Наям бегона, пири **чомашӯям** (2.2, 26).

Калимаи **шустагар** низ дар забон ба кор меравад ва ин касб дар “Шаҳрошӯб”-и Сайидои Насафӣ тасвир шудааст ва ин калима дар лугат чунин шарҳ дода шудааст: “Шустагарӣ” пешаест, ки соҳибони вай карбос ва сүфҳои хоми дағал ва зарҷарангро шуста, сафед ва сүфта мекунанд (ниг.:1,486). “Пардозгар” касест, ки ҷизҳои бофтаро пардоз медиҳад (ниг.:9,286). Дар соҳаи боғандагӣ шустагар шахсест, ки як қисми кори газворбарориро иҷро мекунад. Яъне байди бофтани матоъҳои пахтагин онро бо тарзҳои маҳсус шуста, кӯфта (зада) сафеду сүфта мекунад:

*Шустагар амрад, ки бошад зери дасташ баҳру бар,
Ҳукми ў ҷорист чун оби равон дар хушку тар.
Хидматашро бар сари худ мекунам ҳамчун қудунг,
То дигар ўро набошад ҳочати пардозгар (2.1, 439).*

Ҳамин тавр калимаҳои гозур, чомашӯ ва шустагар дар забон истеъмол мегарданд, ки бо тобишҳои маъноии худ фарқ мекунанд. Ҳар касе метавонад амалиёти чомашӯиро анҷом бидиҳад, аммо **гозур ё гозургар** шахсе буд, дар ин кор маҳорату қобилияти чудогона дошт ва либосҳои қиматбаҳои асилизодаҳоро шустушӯ мекард.

Калимаҳои гозур, гозургоҳ ва гозурӣ дар луғатҳо чунин шарҳ дода шудааст: Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ”: “Гозур//гозар - либосшӯй, ҷомашӯй, шустагар” (1.8, 274). “Гозургоҳ//гозургах - ҷойе, ки дар он гозурӣ, шустагарӣ мекунанд” (1.8, 274). Вожаҳои гозур, гозургоҳ дар осори Рӯдакӣ, Фирдавсӣ ва шоироне зиёди дигар низ омадааст ва онҳо дар луғатҳо низ дарҷ гардидаанд (ниг.: 1.8; 1.2; 1.3).

*Яке гозур он хурдсандуқ дид,
Бипӯйиду аз коргаҳ баркашид.
Ба гозургахе к-андар ў буд санг,
Сари ҷӯро коргар карда танг.* “Шоҳнома” (ниг.: 1, 2).

Дар “Луғатнома”-и Дехҳудо: “Гозур – ҷомашӯй, сапедкор, қассор, ҳавворӣ ва гозурро ба тозӣ қассор ҳонанд ва ҳавворӣ низ гӯянд”. “Гозургоҳ – ҷои рахтшӯйӣ, рахтшӯйхона” (1.3, 9). Муродифи арабии он қассор низ ба забони тоҷикӣ ворид гардида дар осори адабиёти классикий ба кор рафтааст. Ин калима дар осори шоирон дучор меояд. (ниг.: 1.10).

Дар “Фарҳанги форсӣ”-и Муин: “Гозур - он кӣ ҷомаҳоро шӯяд ва тамиз кунад, рахтшӯй” (1.6, 742). “Гозургоҳ - маҳалли рахтшӯйӣ, рахтшӯйхона” (742). “Гозурӣ – шуғл ва амалиёти гозур: рахтшӯйӣ, қисорат” (1.6, 743). Вожаи ғоз дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” чунин шарҳ дорад: “Гоз – I. 1. микрöz, қайҷӣ; 2. қайҷии маҳсус, ки бо он таҳтаҳои тилло, мис ва нуқра бурида мешавад. 3. қайҷии маҳсус, ки бо он сари (гули шамъро мебуранд. 4. маҷ. бо дандон газидан, бо дандон газидани чизе. 5. маҷ. зарба, силӣ, торсакӣ.

“Гоз II. – як навъ алаф, ки ҳӯроки чорпоён мебошад.” (1.8, 274). Маълум аст, ки гозурон ва шустагарон либосро бо як навъ алаф зада-зада мешустанд. Ҳангоми ичрои ин амал аз ин гиёҳ кафк мебаромад ва барои шустан ёрӣ медод. Ғолибан ин ҳамон гиёҳи шӯра//шӯрак аст, ки ҳӯроки чорпоён аст ва бо он либос мешустанд ва аз он собун ҳам мепазанд.

Чуноне ки аз шарҳи ин калима дар луғатҳо маълум мешавад, дар гузашта дар сарзамини мо коргоҳҳои маҳсусе мавҷуд буданд, ки ба шустушӯйи либос машғул буданд. Дар достони “Толиб ва Матлуб”-и Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ ба воситаи тасвири ишқи гозур-писар ҷараёни кор ва нозукиҳои ин касб тасвир ёфтааст.

*Ба кори модараши он гуна устод,
Ки рӯйи шамъ шустӣ бо дами бод...
Қўмошеро, ки ў пардоз мекард,
Ба раҳти ҳусни Юсуф ноз мекард (2.2, 16)
Зи тардастӣ ба мижгон вақти пардоз,
Ҷудо кардӣ зи дебои нигаҳ ноз (2.2, 17).*

Аз рафти достон ин нукта маълум шуд, ки гозурӣ як амалиёти одии шустагарӣ набуда, балки касби маҳсусе будааст, чунки мардум либосҳои қиматбаҳои худро ба гозурон медоданд ва танҳо чирадасттарин шахсон метавонистанд ин амалро ичро кунанд.

Таърих гувоҳ аст, ки мо аз даврони қадим соҳиби давлатҳои бузурге будем, ки назири онҳо дар таърихи башарият кам аст. Шоҳони он бо адолатҳоҳӣ, илму маърифат, шукӯҳу шаҳомат ва сарвату боигарӣ маъруф буданд ва мардумони сарватманд ҳам хеле зиёд буданд. Ва албатта шоҳон ва ин табақаи ҷамъият либосҳои гаронбаҳо ба бар мекарданд ва барои шустани либосҳои онҳо танҳо чирадасттарин шахсон лозим буданд. Ин далели аз қадимтарин даврон мавҷуд будани гозургоҳҳо дар сарзамини мо аст.

2. **Номи воситаҳои меҳнати гозурӣ:** ташт, зарф, собун, об, оташ, гулхан, ахгар, хокистар, тахта, чӯби тахта, санги пардоз, тор (-и либос):

“Ташт – тоси қалони мисӣ, лаган, тагора” (1.10, 346). Зарфе, ки гозурон дар он ҷомашӯй мекарданд.

Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ ҳамчун шоири нозукаҳаёл тобишҳои маъноии калимаҳоро моҳирона ба кор бурдааст. Калимаи **ташт** дар таркиби ибораи

устувори “**аз бом афтодани ташт**” омада, маънои расво шудан, овоза шудани ягон воқеа, ошкор шудани сирро ифода намудааст:

*Ниҳон чун созам ин аз гам чу анҷом,
Ки ташт ҳастему уфтодем аз бом* (2.2, 56).

*Кафи собун ба дасташ буд маҳтоб,
Бувад худ ин сухан равшантар аз об* (2.2, 17).

3. Номи матоъ, пӯшиш, қисматҳо, навъи он: пӯшиш, пироҳан, чома, либос, хилъат, қумош, дебо, паранд (матои абрешимӣ, ҳарир, шоҳӣ), чодар, чодари хоб, гулпироҳан, шабпӯш, дастор, дастори рангин, атлас, қабо, раҳт, ҷайб, доман гиребон, тукма, хилъати роҳ, рангинқумош, пироҳани тақ, кулоҳ, оҳанҷома, ҳарир ...

*Ҳубоби нури гардун қуббаи нур,
Ҳаририн пӯшиши ў чодари нур
Гиребонаши чу ҷайби субҳ пора,
Ба давраши тукмаҳо ҳамчун ситора* (2.2, 49).

*Сафобахшанд ҷабпӯшие ба сар доишт,
Ки аз вай моҳ дөгө бар ҷигар доишт* (2.2, 23).

*Гар оҳанҷомаро мешуст аз гард,
Сафояни ҷазби мақнотис мекард* (2.2, 17).

5. Номи амалиёт, ҷараёни кори гозурӣ

Дар достони “Толиб ва Матлуб”-и Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ лексикаю истилоҳоти зиёди ин касб инъинос ёфтааст, ки ҷараёни кори гозуриро ифода менамояд: *дар гозурӣ* дасти моҳир доштан, либосро бастан, либосро аз баҳри шустан додан, гирех (бӯхча)-ро ба сар кардан, ба лаби дарё баҳри шустан рафттан, дар лаби дарё маскан кардан, оташ афрӯхтан, обро гарм кардан, гирехро кушидан, барои шустушӯ додан, бар сари санг мондан, шустан, шустушӯ кардан, раҳтро бар сари санг кӯфттан, либосро бар таҳтai санг задан, ҷомашиӯйӣ кардан, бар раҳт об задан, раҳтро пардоз додан, шустушӯ карда додан, мусаффо будани шуста, обу тоб додан, доману остин афшиондан, пардоз додан (кардан), ба рӯйи хилъат ранги сафо баҳшидан, баъди пардоз ба тор афқандан, бо оташ хушик кардан, кораш шустушӯ будан, (либосро)

бар дўиши барафкандан, тироҳанро ба бар кардан, либоси шустаро пўшидан, дар оинча дидан, кисай зар додан...

*Ба кори модараши он гуна устод,
Ки рўйи шамъ шустӣ бо дами бод.
Лаби обе, ки ўро буд маскан,
Дамидӣ чон чу оби Хизр маҳкам.
Зи тардасти бар мекӯфт бар санг (2.2, 16).*

Маҳалли кори гозурон асосан лаби баҳр, дарёву чўйҳо буд ва шоир ба он ишора кардааст.

Шоир ҳангоми оғариниши ин асар ибораҳои зиёди устувор ва маҷозиеро овардааст, ки ба ин пеша алокамандӣ доранд: *рахти дил шустан* (губор аз дил баровардан), *аз дил раҳти гамро шустан*, (*гамро баровардан*), *дурангӣ шустан* (киноя аз дурӯягиҳоро бурдан), *ба об аз рўйи оташ дуд шустан* (*маҳорати баланди гозурӣ*), *бо оташи дил хушк кардан*, *бо собуни субҳ хуни шафаки шомро шустан*, *аз рўйи даҳр зулмати шабро шустан* (*носозоригаҳо, бадиҳоро бартараф кардан*), *сўхтаниро шустан*, *аз оташи дил бетоб гаштан*, *сари дилро бар санги сабурӣ мондан*, *гиребон даридан*, *гиребон чок задан* (аз гаму андӯҳ бетоқат шудан), *даст ба гиребон задан*, *дар гиребон сар ниҳон кардан* (*гирифтори мушиқилоте шудан, дар ҳалли он фурӯҳ мондан*), *ба домон гарди губор нишастан* (*бадномӣ*), *домон дар чанги дард будан* (*гамгинӣ*), *фурӯ шустан*, *аз оташи дил бетоб шудан* (*бетоқатӣ аз сўзи дил*), *бо об нури зулмати шабро шустан*, *саргарми об будани оташ, қумоши нур аз дарё баровардан*, *фирдавси хуб будани шуста*, *аз каф нур рехтан* (*озодагӣ*), *доман барафшондан*, *қумоши ҳуснро пардоз кардан*, *рахти дил пардоз ёфтган* (*ҳолати оромии*), *аз шустан даст кўтоҳ кардан*, *аз пардаи дил гарди гам шустан*, *аз табъи шўъла сўхтаниро шустан*, *бо либосе айше доштан*, *аз об равшанитар будан* (*ошкоро*)...

*Ба оби базлагўиҳо ба мағҳил,
Бишўяд гарди гам аз пардаи дил (2.2, 29).*

*Надид охир даво аз дарди дурӯӣ,
Сари дил монд бар санги сабурӣ (2.2, 37).
Зи фикрам дех суханро обрӯе,
Ки бояд раҳти дилҳо шустушиё (2.2, 1).*

Аз мисолҳои боло аз ин пеша огоҳии хеле хуб доштани шоир ва ҳам хунари волои шоирии Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ зоҳир аст.

6. Ифодаи расму оин ва ишора ба қиссаҳои қуръонӣ

Дар маснавии шоир ба воситаи лексикаю истилоҳоти гозургарӣ баъзе урфу одат ва расму оини тоҷикон ифода гардидааст: либосро бар дида молидан, ба номаҳрамон нишон надодани либос, ба вақти мотам сиёҳ кардани либос, ба вақти ғам дасторро бар замин задан.

*Ба вақти гиря он мотамрасида,
Либоси ёр молидӣ ба дида (2.2, 33).*

*Чӯ лозим бар ҷамоли турсосаши,
Ки ҳар номаҳраме бинад либосаши (2.2, 36).*

Ҳамчунин дар асар ба қиссаи ҳазрати Юсуф ишораҳо ҳастанд:

*Илоҳо Ҷаҳти дил он гуна пардоз,
Ки бар пироҳани Юсуф қунад ноз.
Ду олам то зи бӯйи ў ба як он
Шавад равшан чу ҷаими пири Канъон (2.2, 1).*

Фитрат дар давроне эҷод карда буд, ки дар паҳнои Эрону Мовароуннаҳр низ сабки ҳиндӣ ҳукумрон гардида буд. Сабки эҷоди ў сабки ҳиндӣ аст. Дар байтоҳо боло санъати ихом истифода гардидааст. **Раҳти дил пардоз додан** ба 2 маънист: 1) истеъдод, маҳорати шоирий ва 2) амалиёти қозурӣ.

Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ ба воситаи тасвири ишқи гозурписар лексикаю истилоҳоти зиёди ин пешаро ба забони адабии мо ворид намудааст, ки ин хизмати бузурги ў дар соҳаи забони адабӣ мебошад.

Дар боло вожаи **хокистарро** ҳамчун номи воситаи кори гозур бехуда наёварда будем, чунки аз ин ҷо технологияи коркарди собун маълум мегардад. **Хокистар** ин пайвастагиҳои калий ва натрий мебошад. (пайвастагиҳои калий қавитар ва пайвастагии натрий нисбатан сусттар). Барои истеҳсоли собун гузаштагони мо хокистарро дар об мечӯшонданд, оби онро полонда дубора то хушк шудан мечӯшонданд ва ҳосил мешуд – ашёҳор – ашёи ҳӯранда. (ашхор//ишхор аз ашёҳор, яъне

моддаи хушк ва сафеди хӯранда). Ба он равған ҳамроҳ мекарданд ва собун мепухтанд. Яъне калимаи ишхор тоҷикӣ аст ва ишкор шакли муарраби он аст. Дар “Шаҳрошӯб”-и Сайидо васфи ин пеша омадааст ва ин вожа бо ҳарфи алиф ва хе сабт гардидааст:

*Маҳи собунфурӯшам доимо ишкор мечӯяд,
Ба ў ҳар кас, ки савдо кард аз пул даст мешӯяд (2.1, 443)*

*Дилбари собунпази ман кард савдоро дуруст,
Хонаи ман омаду аз ошнӣ даст шуст (2.1, 443).*

Яъне собунро дар гузашта мепухтанд, ки дар натиҷа ҳосиятҳои таббии ин моддаҳо ҳифз мегардид ва барои бисёр бемориҳои пӯст давои беҳтарин буд. Дар замони ҳозира хокситарро бо моддаҳои химијавӣ сӯзонда сафед мекунанд, ба он равған ва хушбӯйиҳо ҳамроҳ карда собун ҳосил мекунанд, ки дар натиҷа собун арzon, фаровон ва бисёр хуб аст. Вале ин собунҳо ҳосияти давоӣ надоранд. Бинобар ин бояд бо усули қадима коркарди собун эҳё гардад ва дар доруҳонаҳо ба фурӯш монда шавад. (Аз хокистари гиёҳи шӯра//шӯрак собуни беҳтарини давоӣ ҳосил мешавад, ки бисёр бемориҳои пӯстро шифо мебахшад ва барои сабзиши мӯй ҳам ёрӣ мерасонад). Дар доруҳонаҳои кишвари ҳамзабони мо - Эрон ин гуна собунҳо то ҳол фурӯхта мешаванд.

Ҳамин тавр номҳои коргоҳи гозуриро агар дар раванди инкишофи забонамон нишон диҳем, ба ин сурат аст: **гозургоҳ (шустагарӣ) – қасорат (ҳавворӣ) – химчистка – ҳушкашӯй**. Гозургоҳҳо дар шаҳрҳои қадимаи Тоҷикистон низ амал мекарданд ва насли солҳои 20 ва 30 онро дар ёд доранд. Гозургоҳҳо асосан дар лаби дарёҳо, баҳрҳо ва ҷӯйҳо мавҷуд буданд. Дар гозургоҳҳо ҳам занон ва ҳам мардон кор мекарданд. Корҳои вазнинро мардон ва корҳои нисбатан сабукро занон иҷро мекарданд.

Бо барҳам хӯрдани моликияти шаҳсӣ дар даврони шӯравӣ ин коргоҳҳо, ки усули корашон ҳам хеле кухна

гардида буд, аз миён бардошта шуданд. Шакли давлатии он, бо усулҳои нави химиявии шустушӯ дар замони шӯравӣ бо номи химчистка машҳур гардид.

Дар замони истиқлол онро хушкашӯй тарҷума кардем, ки чандон ба мақсад мувоғиқ нест. Чунки барои равондани доги либос пайвастагии ҷорхlorиди карбон истифода мегардад ва ҳатман ба он каме об ҳамроҳ мекунанд, то ки ин пайвастагии химиявӣ либосро нахӯрад. Бинобар ин зарурати барқарор карданӣ муродифи тоҷикӣ ва қадимаи он мувоғиқи мақсад аст ва дар қишварҳои форсизабон то ҳол бо ҳамин ном амал мекунад ва ҳатто ин вожа ба Ҳиндустон ҳам интиқол ёфта буд.

Мошинаҳои ҷомашӯии ҳозира ҳам амалиёти шустан ва ҳам амалиёти пардоз додани либосро иҷро мекунад. Қисмати шустушӯи либосҳои маҳсуси ин мошинаҳо (деликатная стирка) ҳамон кори нозуконаи гозуронро ҳангоми шустан анҷом медиҳад ва аз ҷиҳати иқтисодӣ ба оилаҳо манфиат меорад. Калимаи гозур ҳоло ба тафйироти савтӣ дучор гардидааст ва дар шакли қозур дар забон мустаъмал аст.

I. Рӯйхати адабиёт:

1. Айнӣ С. Лугати нимтағиљи тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик //Куллиёт. Ҷ.12 - Душанбе: Ирфон, 1976. - 560 с.
2. Ализода И. Фарҳанги мухтасари "Шоҳнома". - Душанбе: Адаб, 1992. - 496с.
3. Дехҳудо А. Лугатнома. Иборат аз 50 ҷилд. Ҷилди 41. - Техрон. 1349, 878 с.
4. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик. (IX-X) қ.1.-Душанбе, 2003.- 490 с.
5. Маҷидов Ҳ. Забони адабии мӯосири тоҷик (Лугатшиносӣ . ҷ.1.) - Душанбе 2007.-242с.
6. Муйин А. Фарҳанги форсӣ.Ҷ.1. – Техрон. Интишороти Галӣ, 1374, -1184 с.
7. Саъдиев С. Адабиёти тоҷик дар асри XVII. - Душанбе: Дониш, 1985.-259 с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1 - М.: СЭ, 1969. - 951с.

9. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2. - М.: Сов.Энцикл., 1969. - 947 с.
- 10.Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ҷ.1. - Душанбе: Нашр. давл. Тоҷикистон, 1963.- 952 с.
- 11.Ҳалимов С.Ҳ. Таърихи забони адабии тоҷик (асри X). – Душанбе, 1979.-96 с.
- 12.Шарофов Н.О.,Чӯраев Т.Қ. Лексикаи касбу ҳунар – сарчашмаи терминологияи техникии тоҷик.–Душанбе:Дониш, 1991. -92 с.

II. >Mainbaъҳо:

- 1.Сайдои Насафӣ. Куллиёти осор (ба ҳатти арабӣ). – Душанбе: Дониш, 1991. -512 с.
- 2.Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ. Маснавии “Толиб ва Матлуб” (дастхат. Шуъбаи дастхатҳои АУ ҔТ). -58 с.

III. ЗАБОН ВА УСЛУБИ БАЁН

ЗАБОН ВА УСЛУБИ МИРЗО АБДУЛҚОДИРИ БЕДИЛ

Сайд Ҳалимов, дотсент

Осори Бедил, ки як қуллиёти калон асту осори назму насрieri дар бар мегирад, ба қобилияти бузурги ў дар соҳаи забон ва адабиёт далолат мекунад. Вай санъати суханварии замонашро ба авчи аъло расонда, бо эҷодиёти худ услуби душворфаҳми бедилӣ ё сабки ҳиндиро устувор намуд. Забони назми худ, воситаҳои тасвирии он (истиораҳои душворписанд)-ро кор карда баромад. Эҷодиёти ў бо номи услуби бедилӣ ё сабки ҳиндӣ дар адабиёт устувор гардид, vale моҳияти он аз чӣ иборат буд, касе фикри муайяне нагуфта буд. Устод Айнӣ аввалин бор, гуфтан мумкин аст, сари гирехи ин масъаларо дар адабиётшиносӣ ва забоншиносӣ кушодааст. Вай дар асари худ фасли маҳсусеро ба “забон, услугуб ва санъати шеърии Бедил” мебахшад ва аз ду ҷиҳат ба омӯхтани забони ашъори Бедил наздик шудааст. Яке ҷиҳати лугавӣ ва дигаре ҷиҳати нахвӣ (синтаксисӣ) мебошад.

Устод Айнӣ таъкид мекунад, ки “агар забони шеъри Бедил аз нуқтаи назари луғатҳои ҷудогона якка-якка мулоҳиза” (1, 98) карда шавад, “ин забон хеле сода менамояд” (1, 98), зоро дар шеърҳояш шоир “суханҳои гуфтугӯи ҳалқи тоҷикро бисёр кор мефармояд” (1, 98). Ин қабил қалимаҳо дар ашъори Бедил феълҳои “ҳай кардан”, “сар додан”, “киро накардан”, “шерак додан”, “чашмак задан” ва қалимаҳо ва ибораҳои “ҳаққи намак”, “газак”, “дина”, “кӯдак”, “калак”, наъразанон”... мебошад, ки С. Айнӣ ҳамчун намуна овардааст (1,98).

Дар ҳақиқат, ин гуфтаҳои Айнӣ вокеият аст. Таркиби лугавии осори назмии шоир, ки устод ҷандаро намуна овардааст, инро ба хубӣ нишон медиҳад. Вале вақте ҳамин қалимаҳои сода ба ихтиёри чумла афтода

ба қонунҳои он тобеъ мешаванд, мақсади муаллифро аз чумла пай бурдан осон нест. С. Айнӣ ин душвориро дар кор фармудани воситаҳои тасвири бадей медонад. Аз ин рӯ, - менависад ӯ, - “вақте сухан дар бораи чумлабандӣ, ташбеҳот, киноя ва истиорот омад, забони Бедил душвортарин забони адабии тоҷик мегардад” (1, 99). Устод аз намунаи ин гуна шеърҳои шоир байти зерин:

*Гул ба дасту по ӯй баст имишаб, ки чун ранги ҳино,
Бӯсамуштоқон чаманҳо зери лаб хун кардаанд.*

-ро оварда менависад:

“Шоир гуфтан меҳоҳад, ки “маъшуқа ба дасту пойи худ гул бастаний аст, ба ин сабаб бӯсамуштоқоне, ки дасту пойи ӯро бӯсидан меҳостанд, чаманҳоро дар зери лаб гирифта, бӯсида хун карда ба ранги ҳино гардондаанд, то ки маъшуқа дар вакти ба дасту пойи худ гул бастан, шояд гулҳои ба ранги ҳиногардидаи ин чаманҳоро бандад ва ба ин восита бӯсиши бӯсамуштоқон ҳам ба дасту пойи ӯ бирасад” (1, 99).

Дар баробари чунин шеърҳои душворфаҳм, - мегӯяд Айнӣ, - Бедил шеърҳои осонфаҳм ҳам дорад, ки дар онҳо шоир калимаҳои одӣ, сода, дилчаспро дар тасвири мавзуъ, воқеа ва дар ифодаи ҳиссиёт ба кор бурдааст.

Дар назми шоир калимаҳои сода ва ба фахм наздик, ки ҳамчун воситаҳои тасвири бадеӣ-ташбех, киноя, истиора эҷодкорона ба кор бурда шудаанд, бештар дар рубоиёт ва ғазалиёташ дида шуда, вале “дар достонҳо ин ташбеҳҳо ба дараҷаи ғазалиёт сода набуда, қадаре душворфаҳманд,” - менависад Айнӣ. (1, 100)

Калимаҳои ҳалқӣ ва умумиистезмойӣ бештар дар ғазалиёт, рубоиёт ва достонҳои шоир дида мешавад:

*Аз дарди ту ку диле, ки бетоб нашуд,
Ё дида, ки аз шавқи ту бехоб нашуд.*

*Кардī аз баҳри ман видои ватан,
Хок бар фарқи оинии ман.*

*Ҳар кӣ дасте ба ҷаҳд обила кард,
Ҳирманак чиду назри ҳавсала кард.*

Ибораҳои халқӣ ва таркибҳои забони зинда дар назми ў бисёр аст: ҷашми тар, баҳти сиёҳ, доги ҷонкоҳ, оғати ҷон, шӯри ман, рӯзи сиёҳ, домани мурод, дарди сар. Ибораҳои китобӣ: субҳи висол, ҷини ҷабин, диёри нокомӣ, гамободи яъс, нисори видоъ, деги фитна, шамъи яъс, домани ноз, баҳори нозсамар; таркибҳои ҷуфтис-тэъмоли халқӣ дар осори Бедил кам нест: ҳӯру ҳоб, табу тоб, ҳору ҳас.

Шоир ҳангоми тасвири мавзузъ ва ё қаҳрамони асар ба қалимасозии мураккаб машавад. Ин қалимаҳои мураккаб маҳсули ҳаёли Бедиланд ва ё қалимаҳои абстрактмаъно ё яке аз ҷузъҳои он ба маънои мачозӣ омада, қалимаи мураккабро ташкил додаанд.

Дар ғазалиёт ҳам ба қалимасозии мураккаб даст мезанад: тағофулкада, рангинҳаёлиҳои фитрат, қиёмат-наргисон, хуни вафосириштон, ғурбатсаро, үлфатнигоҳ, парешонрӯзгор, ҷаманпайкар:

Ба гулзоре, ки он шӯҳи ҷаманпайкар қунад бозӣ...

Бисёре аз қалимаҳои мураккаб, аз ҷоҳаҳои абстрактмаъно сохта шудаанд, бинобар ин дарёфтани маънии онҳо кори осон нест: надоматсиришт, тараҳҳумоҳанг, ҷустуҷӯҳанг, ғуборталош, иқтидор-низом, тапишмаҳмил, ҳасратандуд, ҳайратошӯб, ҷунунфитрат, ҷабинҳиром, таҳайюлшикор, ҳайратиншо, яъсмаол.

*Гар ҳаробам ва гар баҳоли худам,
Ватановораи ҳаёли худам.*

Ин гариди диёри нокомист,

Гарди сахрои ибратанҷомист.

*Бар руҳи ҳам агар нигоҳе буд,
Ҳасратандуди нигоҳе буд.*

*Сояворам – ҷабинхироми вафо,
Лек метарсам аз ҷунуни қазо.*

*К-ин ҷунунғитратони гарраи ҷоҳ,
Аз ҳавас дар ҳаво фиканда кулоҳ.*

*Пас аз ин арсаи талошгубор,
Нест саъий касе ба яъс дӯчор.*

*К-он тазаллумгубори дашти ситам,
Ҷараси корвони водии гам.*

*Бо забони ҷунун суханҳо дошт,
Ҳайратошӣди анҷуманҳо дошт.*

*Ҳайратиншиои қиссаи асрор,
Заврақ афқанд аз ин рақам ба канор.
Ки он ситамдидагони яъсмаол,
Сӯхтанд охир аз тапии пару бол.*

*Мутриби сози иқтиидороҳанг,
Мезанад нагмаи дигар ба чанг.
Ки дар иқлими Ҳинд шоҳе буд,
Гулнигину суманкулоҳе буд.
Доми кимиёсайди дашти ҳавас,
Субҳи тӯҳматишкори гарди нафас.*

Калима ва ибораҳо: ҳақиқатошно, қудратрасой, аршкаманд, соҳибтолеъ, гавзантабиат(кундзехн),соҳибтолеъ, чунунҷавлон, тааммулкада, ҳайратоҳангӣ, ҳасраткада,ломаконпарвоз,тахайюлшикор,ваҳмкаманд, яъснашъунамо, накҳатшиносон, сабзахузур, тарабтаъмир,биҳиштназир,шавқсиришт,вафоинисбат,ҳайратоғоз,

фитначӯй, наёмфарсо, ачалтӯфон, тӯҳматкамин, чаҳонтасхир, халалтадбир, ҳарзаамал (бехудаорзу), хаёлоти чунункеш, гафлатмашрабони нодоникеш, шӯхи чаманчилва, шоҳиди аҳмарсилоб (сурхчома), дуҳули шукуфтанихитоб:

*Эй тахайюлишкори ваҳмкаманд,
Боли онҳо ба тори ҳарф мабанд!
Эй гарибони яъснашъунамо,
Аз қуҷо мерасед бе сару по?
Эй сияҳчурдаҳои сабзазуур,
Кӣ дамонидатон ба олами нур.*

Шоир баъзе калимаҳои дӯстдошта дорад – **барқ** ва аз он калимаҳои зиёд сохтааст: барқниқоб, ҷабини барқғазаб, теги барқдам, шуои барқамин, шӯълазори барқситам.

Забони насли Бедил низ хеле ҷолиб буда, дар он ҳамон сабку услуби назмаш мушоҳида мешавад: “Шӯҳрати ин рубой аз ҳарири коргоҳи олами ҳаёл огоҳ гардонд ва накҳатшиносони баҳори фитратро бӯйи ин нофа ба чунунзори ҷаҳони тааҷҷуб расонид.” (дар бораи рубоии аввалаш: Ёрам ҳар гоҳ бар сухан меояд...).

“Хор-ҳори табиат (табъ) шуълаи изтироб андӯҳт ва ҳасрати тамошо ҷароғи бетоқатӣ афрӯҳт, то саъий таҳқиқ аз он муаммои ваҳм парда қушояд ва илми яқин аз шубаҳоти олами занн (гумон) бадар ояд” (291).

“Фазли одамӣ бар соири ҳайвонот агар ба нутқи маҳз бошад, ҳайвон низ нутқе дорад. Магар он аст, ки ҳайвон варақи оҳангӣ, ки дорад, барнамегардонад ва одамӣ дар он мантиқ ба олами фасоҳат ва балогат мерасонад...”

“Нахли диловарсамари мусҳафи (“Куръон”) олизафар, гулшани оғаҳибаҳор, қулзуми маърифатгуҳар, навиди иқболи чунуди (лашқари) мардонагӣ, шукуфаи рангини баҳори фарзонагӣ, нашъяи муруvvат, ҷавҳари футувват (ҷавонмардӣ), шучои сардор

-Мирзо Қаландар. Баъд аз вуқӯи сурати фатҳ чигардорони маъракаи диловарӣ (чангварон) ба маъни истиҳлолаш (истодагарӣ) ворасиданд ва ба нисофи хаққи истиқомат (набардҷой) дар пеш поиш пушти даст бар замин расонданд”

Айнӣ дар бораи забони насри Бедил алоҳида таваққуф мекунад ва таъкид мекунад, ки забони насреш аз назмаш дида борҳо душвортар аст. Ин душвориҳоро С. Айнӣ ба таври умумӣ қайд мекунад, ки ба ин гурӯҳҳо чудо кардан мумкин аст:

1. Бедил санъати иборапардозӣ ва суханороиро пеш гирифта дар вақти навиштан “ҷумлаҳои дарози **сар то по мурассаъ**” (1, 268) ва **мусаччаъро** ба кор бурдааст, ки дар натиҷа чунин “ҷумлаҳои дарози силсиладор бо ташбехҳои мураккаб ва истиораҳои пеҷдарпеч насри ин адаби душворписандро ба дараҷаи нофаҳмой расондаанд” (1, 101).

2. Шоир дар асарҳои насрии худ барои ин санъат ва ифодаи мақсад “калимаҳои мураккаби сераъзи мусаччаъ”-ро истеъмол кардааст (1, 268).

3. Фаҳмидани ҷумлаҳое, ки истилоҳоти фалсафиро дар бар мегиранд, “боз ҳам душвотар мебошад, зоро ки бештарини онҳо ғайр аз маъниҳои машҳури лугавиашон (боз) маъниҳои маҳсуси истилоҳиро ифода мекунанд, ки мутолиакунанда дар вақти хондан сари қалобаи фаҳмишро гум мекунад”(1, 101).

4. Дар насри Бедил чунон воситаҳои тасвири бадейӣ-“кинояҳои аз фаҳми одамони одӣ дури диққатталаб, **истиораҳои** аз ин пеш диданашудаи **пурпечутоби мураккаб**” ба кор бурда шудаанд, ки фаҳмидани асарҳои насрии ӯро боз ҳам душвортар мекунад (1, 268) .

Ба ибораи устод Айнӣ “хонанда дар вақти мутолиаи насри Бедил, чунон ки дар як баҳри

бепоёни серошуби пурталотум даромада бошад, дар кучо будани гавхари матлабро наёфта саргаранг мешавад" (1, 268).

Ягона рохе, ки барои сарфаҳм рафтан ва фаҳмидани насри Бедил каму беш кӯмак мерасонад, он аст, ки менависад Айнӣ, вай "... чумлаҳои насриашро бо саҷъҳо ва бо қалимаҳои ҳамоҳанг мурассаъ мекунад ва ҳачми фикраҳои иловагӣ ва ёрирасонро бештарин баробар меорад. Агар хонанда бо ёрии саҷъҳо сари ҷумла ва фикраҳоро муайян карда равад, як дараҷа ба фаҳмиш роҳ меёбад" (1, 101).

Устод Айнӣ гуфтаҳои мунаққидони гузаштаро дар бораи забони ашъори Бедил меорад. Вай гуфтаи Орзуро дар бораи тасарруфот ва ихтирооти Бедил дар забон дуруст шуморида ва он ихтирооти дилчаспи онро, ки мувофиқу мутобики меъёри забони тоҷикӣ аст, тақдир мекунад.

Сабаби шикояти тоҷикон аз душвории забони Бедил, - менависад С. Айнӣ, - "аз тарзи ҷумлабандии ў дар наср ва аз ташбеҳот ва истиораҳои мураккаб ва печдарпечи ў дар назм аст" (1, 103). Яке аз сабабҳои умумӣ нашудани услуби Бедил (бо вуҷуди он ки тақлидгарони ў бисёр буданд) аз ҳалқ дур будани он аст, - таъкид мекунад устод Айнӣ, маҳз барои ҳамин қобилияти умумӣ шудан пайдо накард. Аз ин рӯ, Айнӣ ҷавононро таъкид мекунад, "ба баъзе таъбирҳои сеҳркоронаи Бедил фирефта" нашаванд ва "дар пайи тақлид наафтанд ва забонро аз омма дур накунанд" (1, 336). Вале бо вуҷуди душвории забони "осори Бедил, ки бештар дар синтаксис ва истифодаи воситаҳои тасвири бадеъ дид мешавад, аҳамияти забони асарҳои ўро С. Айнӣ дар ҳазинаи бойи сухан ва луғатҳои алоҳида медонад ва аз ин рӯ таъкид мекунад, ки "осори Бедил аз ҷиҳати луғатҳои ҷудогона, ки мувофиқи

лаҳҷаи оммаи тоҷикон аст, инчунин аз ҷиҳати баъзе калимасозиҳои мувофиқӣ қоида ва содаи омма-фаҳмаш қобили истифода ва забономӯй мебошад” (1,336).

Адабиёт:

1. Айнӣ С. Мирзо Абдулқодири Бедил. – Сталинобод, 1940.
2. Бертельс Э. История персидско-таджикской литературы. Избр. труды. – М., 1960.

**БАЪЗЕ ВИЖАГИҲОИ ЗАБОНИ МАСНАВИИ “ТОЛИБ ВА
МАТЛУБ”-И ФИТРАТИ ЗАРДӮЗИИ САМАРҶАНДӢ**
Ҳалимова С., дотсенти ДМТ

Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ аз шоирони намоён ва забардасти нимаи дуюми асри XVII ва ибтидои асри XVIII буда, дар таърихи адабиёт ва забони мо саҳми босазо гузоштааст. Достони “Толиб ва Матлуб”-ро “аз дастовардҳои бузурги эҷодиёти ў ва умуман яке аз барчастатарин осори адабиёти давр” меҳисобанд (4,25). Шӯҳрати ин достон дар замонҳои баъдина ва ҳатто то имрӯз хувайдост.

Ин асар аз лиҳози забонӣ низ ҷолиб буда, баёнгари инкишофи забони адабии мо дар ин мархила мебошад. Якчанд вижагиҳои ин асарро қайд кардан ба маврид аст:

1. Забони маснавии “Толиб ва Матлуб” содаву равон, аз нигоҳи таркиби луғавӣ гуногунрангу ғанӣ аст. Шоир асосан калимаҳои аслии забони тоҷикиро ба кор мебарад, ки то ҳанӯз аз калимаҳои умуниистеъмолии забони тоҷикианд: забон, дандон, гардан, даҳон, ком, лаб, дил, дида, барг, гул, гуҳар, об, гил, булбул...

Даҳонаш тангтар аз дидои мӯр,

Асал пешӣ лаби ў заҳри занбӯр.

Забонаш барги гул, аммо ба гуфтор,

Ҳазорон савти булбул карда изҳор.

Зи дандонаш гӯҳарҳо рахна бар дил,

Ба оби хичлати худ монда дар гил (20-21).

Фитрати Зардұз ҳангоми иншои ин маснавī ба забони адабиёти классикī ва забони зиндаи халқ тақя намудааст. Забони маснавии “Толиб ва Матлуб” аз нигохи таркиби лугавī ба забони ҳозираи точик бисёр наздик аст.

2. Фитрат шоири ҳунарманд аст. Вай дар оилаи зардұз ба дунё омада, нозукиҳои ин касбро аз худ намуда ва мувофики ишораи Малеҳои Самарқандӣ худ низ аз зардұзона машхури замонааш будааст. Фитрат ҳамчун намояндаи табақаи ҳунармандон аз касбу корҳои гуногуни замонаш боҳабар буд, бинобар ин дар маснавиаш нозукиҳои кори пешаваронро ба хубӣ тасвир намудааст. Дар маснавī, маҳсусан, лексикаи гозургарӣ ба таври фаровон ифода ёфтааст, чунки қаҳрамони асосии асар гозур аст. Тавассути ин достони муассир ва шӯрангез, ки ишқи гозурписарро тасвир мекунад, лексикаи зиёди гозургарӣ ҳифз гардидааст: гозур, гозургарӣ, ҷомашӯй, собун, зарф, санги пардоз, шустушӯй кардан, бар санг кӯфтапар, пардоз додан ва монанди инҳо:

Наҳустин ишқи гозур ишқи аълост,

Ки обу тоби ў пардози дилҳост (14)

Калимаи “гозур” точикӣ буда, ба маъни ҷомашӯй, либосшӯй, шустагар аст. (6, 274).

Ба шустан аз каған мерехт нуре,

Ки мешуд санги пардозаш булуре (15).

Гозурон ба лаби дарё мерафтанд ва либосхоро бар санг зада мешустанд. Дар ин байт ин амали козурӣ ифода ёфтааст:

Зи тардастӣ ба тарфи баҳри найранг,

Ҳазорон раҳту дил мекӯфт бар санг (18).

3.Хусусияти дигари забони маснавии “Толиб ва Матлуб” корбаст гардидани воҳидҳои зиёди фразеологист. Воҳидҳои фразеологияе, ки дар маснавī омадаанд, дар замони мо аз серистеъмолтарин воҳидҳои муассири забонианд. М.: “дил ҳолӣ кардан” (ба ягон восита баровардани ғами дил):

Гаҳе меҳонд шеъри ошиқона,

Ки дил холӣ қунад бо ин баҳона (30).

“намак дар захм (чароҳат) задан”:

Чу бону дид бо ўшӯри мардум,

Намак бар захми дил зад бар табассум (38).

“устухон об шудан” (ғам ҳӯрдан):

Чунон аз шӯълаи гам буд бетоб,

Ки мешуд ҳамчу шамъаш устухон об (18).

“аз ҳатти касе по берун намондан” (дар итоати касе будан, бе иҷозати касе кор накардан,):

Чунон тасхир кардаст он париро,

Ки аз ҳатташи намемонад бурун по (34).

Ва ҳамчунин “дил бурдан” (мафтун кардан), “аз ҳуд рафтан” (ҳолати бехудӣ), “ба ҳоки сиёҳ баробар кардан” (бекадрӣ), “забон як кардан” (иттифоқҷӣ шудан), “забон кӯтоҳ кардан” (касеро мутаҳҳам кардан), “пой дар гил мондан” (дар масъалае дармондан), “ҷойи касе болои ҷашм будан” (қадрдонӣ), “як сари мӯ” (микдори андаке).

4. Дар маснавӣ унсурҳои лугавии забони зинда баръало мушоҳида мешавад: *бедимог, о бале, ҷӯл, як рӯзи сиёҳ, гачак, ҳамидан карда...*

Агар мемонд дар кафиши садаф по,

Гӯҳар дар “о, бале” мекард пайдо (22).

Забонаш то ба дил як мадди оҳе,

Зи сар то пой як рӯзи сиёҳе (41).

Ҳамидан карда бар қадаши чунон зӯр,

Ки гашта ҳалқаи дарвозаи гӯр (16).

Шоир ба забони зиндаи ҳалқ такя намуда аз он унсурҳои зиёдеро ба забони адабӣ ворид кардааст.

5. Йо-и ҳикоят дучор меояд. Ин пасванд бо асоси замони гузаштаи феъл омада, замони гузаштаи ҳикоягиро ифода намудааст:

Чу булбул ҳар забон кардӣ фигоне,

Ки аз гулчехрае ёбад нишионе (18).

*Ду симинсоқи ўаз чилваи об,
Намудӣ дар назар фаввораи об (22).*

*Губоре гар шудӣ з-он роҳ намудор,
Даридаидӣ гиребонаши сабовор (49).*

6. Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ шоири асри XVII аст. Ин давраест, ки сабки хиндӣ дар Мовароуннаҳр ҳам сабки ҳукмрон гардида буд ва шоирони боистеъодод бо сабки ҷадид, яъне сабки хиндӣ эҷод мекарданд. Шоир дар қисмати аввали маснавӣ номи шоирони барҷастаи сабки хиндӣ: Соиб, Калим, Фани Кашмирӣ, Носиралӣ Ҳиндӣ, Нозими Ҳиротӣ, Шавкати Бухорӣ, Қосими Девонаро оварда пайрави онҳо будани худро таъкид намудааст.

Аммо дар маснавӣ пеҷидагиҳои фикрӣ ва муболиғаҳои гайритабӣ нест. Тозагиҳо ва нозукиҳои сабки нав дар маснавӣ мушоҳида мешавад. Истиораҳое монанди “домани дил”, “руҳи субҳ”, “абри домандори ташвиши”, “саманди ҳиммат”, “гулзори зуҳур” дучор мешаванд, ки маҳсуси ин сабк аст:

*Кадомин абри домандори ташвиши,
Ба гулзори зуҳур омад аз ин пеш (54).*

*Саманди ҳимматамро кун чунон тез,
Ки аз худ бигзарам дар ним маҳмез (2).*

Инчунин санъати ихом, ки маҳсуси ин сабк аст, дар маснавӣ дучор меояд:

*Кафи собун ба зарфаши буд маҳтоб,
Бувад худ ин сухан равшантар аз об (16).*

Дар ин ҷо “*равшантар аз об*” ба ду маънӣ аст: а) фахмо будан, б) ишора ба тозагии оби гозур.

*Надид охир даво бар дарди дурӣ,
Сари дил монд бар сангӣ сабурӣ (37).*

“Сари дил бар сангӣ сабурӣ мондан” ҳам ба ду маънӣ аст: а) таҳаммул кардан, сабру тоқат; б) ишора ба амали

гозурӣ. Яъне гозурон ҳангоми чомашӯй либосро бар сари санг монда мешустанд.

7. Табиист, ки баъзе калимаҳои дар маснавии “Толиб ва Матлуб” корбастшуда, имрӯз аз истеъмол мондаанд ё доираи истеъмоли онҳо танг шудааст: дайҳим, авсат, зарқ (дурӯяғӣ, риё, макр), ихвон (ёрон, бародарон), паранд (матои абрешимини нафис, харир, шоҳӣ), талоғӣ (подош, мукофот, иваз, товоон).

Ҳамин тавр, забони маснавии “Толиб ва Матлуб” сода, суфтаву равон буда, ба меъёрҳои забони адабии тоҷикӣ, ба ҳусус ба забони асри XVII мувоғиқ аст. Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ дар оғариҷани ин маснавӣ ба забони адабиёти классикӣ ва забони зиндаи ҳалқ такя намудааст. Аз ин рӯ, он ба забони ҳозираи тоҷикӣ тамоман наздик аст. Забони маснавии “Толиб ва Матлуб” вазъияти забони адабии моро дар ин давр инъикос меқунад.

Адабиёти илмӣ:

1. Маҷидов Ҳ. Забони адабии мӯосири тоҷик (Луғатшиносӣ . ҷ.1.) - Душанбе 2007.-242с.
2. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик. (IX-X) қ.1.-Душанбе, 2003.-490с.
3. Ҳалимов С.Ҳ. Таърихи забони адабии тоҷик (асри X). – Душанбе, 1979.-96 с.
4. Саъдиев С. Таърихи адабиёти тоҷик дар асри XVII. Душанбе: Дониш, 1985.-259 с
5. Ҳодизода Р., Каримов У., Саъдиев С. Адабиёти тоҷик. Асрҳои XVI - XIX ва ибтидои асри XX. - Душанбе: Маориф, 1988. -414 с.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1 - М.: Сов.Энцикл., 1969. -951с.
7. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2. - М.: Сов.Энцикл., 1969. - 947 с.

ШАРҲИ ЯК СИЛСИЛАИ МУРОДИФОТИ ФРАЗЕОЛОГИ ДАР ФАЗАЛИЁТИ САЙДОИ НАСАФӢ

Ҳалимова С. дотсенти ДМТ

Дар забони тоҷикӣ дар тӯли асрҳо захираи гаронбаҳои воҳидҳои фразеологӣ гирд омадаанд, ки онҳо барои пуртაъсир ва пуробуранг ифода кардани

фикр хизмат мекунанд. Ин воҳидҳои фразеологӣ дар осори хаттии мо инъикос гардидаанд ва осори Сайидо намунаи барҷастаи он мебошад.

Муродифоти фразеологӣ аз ҳодисаҳои маълуми забони тоҷикӣ ба шумор мераванд. Онҳо чун шакли тайёр ва аксар чун синоними калимаҳо истеъмол мешаванд (5,47). Муродифоти фразеологӣ ҳамчун (силсила, занчираи) унсурҳои наздиқмаъно ба назар мерасанд ва одатан як силсилаи муродифиро ташкил медиҳанд ва бо обуранг ва ҷилоҳои худ фарқ мекунанд. «Мачмуи воҳидҳои фрозеологии ба ҳам синоним силсилаи синонимиро ташкил медиҳанд. Дар силсилаи синонимӣ воҳидҳои фразеологии аз ҷиҳати обуранг ва мавзеи истеъмолиашон гуногун гирд меоянд. Ҳусусияти умумии ҳамаи фразеологизмҳо ба силсилаи синонимӣ дохилшаванда умумияти маъно ва мутобиқати соҳти онҳост. Табиист, ки ҳар як фразеологизми силсилаи синонимӣ аз воҳидҳои фразеологизми дигар бо образу заминай худ, бо ҷилоҳои маҳсуси маънои худ фарқ карда меистад» (4, 56).

Сайидо дар истеъмоли муродифоти фразеологӣ ва тарзу намуди ифодаи онҳо маҳорати калон дорад. Муродифоти фразеологӣ дар газалиёти ў барои мӯъказу муассир баён намудани фикр ва ифодаи эҳсосоти нозуку баланди шоир хизмат намудаанд.

Мо як силсилаи муродифоти фразеологии газалиёти шоирро ба маънои «сухан кардан» мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додем. Мардумони эронитабор аз қадимулайём суханпеша буданд ва чунон ки Абӯмансурӣ дар муқаддимаи «Шоҳнома»-и худ меорад: “То ҷаҳон бувад мардум гирди дониш гаштаанд ва суханро бузург дошта ва накӯтарин ёдгорӣ сухан донистаанд” (2.1,23). Аз ин рӯст, ки воҳидҳои фразеологӣ бо маънои сухан кардан, сухан гуфтан дар забонамон таърихи дуру дароз дорад ва муродифоти зиёди он ба

вучуд омадааст. Ин гуна муродифоти фразеологӣ дар ғазалиёти Сайидо ба миқдори хеле зиёд корбаст гардидаанд ва эҳсосоти нозуку латифи шоирро ифода намудаанд. Муродифоти фразеологии осори шоирро ба 2 гурӯҳ чудо намудан мумкин аст:

1.Муродифоти фразеологии ҳаммаъно. «Бо ифодаи семантикаи худ чунин воҳидҳои фразеологӣ бо ҳам баробаранд. Онҳо дар матн яқдигарро иваз карда метавонанд» (4,56). Вале дар байни ин гурӯҳи муродифоти фразеологӣ ҳар як воҳиди фразеологӣ бо ҷиҳатҳои хоси худ аз яқдигар фарқ мекунад:

Ба сухан омадан:

Имшаб, эй моҳ, кучо соҳтай бодакашӣ?

Меравӣ аз худу ғоҳе **ба сухан меой** (2.2, 415).

Ба қалом омадан:

Нигори ман ба дам чун Масех меояд,

Расули ҳам **ба қаломи фасех меояд** (2.2, 255).

Лаб бикшодан:

Ба оташхонаи доги дили мо мезанад доман,

Лаби худ ҳар кӣ бикшояд чу гул аз баҳри панди мо (2.2, 173).

Лаб күшой **ба такаллум** зи қаломат гардам,

Муждан васл расонӣ зи қаломат гардам (2.2, 438).

Забон күшодан:

Забонро күшоданд ҳурду қалон

Ки эй шаҳриёри шуҷоатнишон (2.2, 100).

Забон боз кардан:

Забон боз кард он шаҳи мӯътабар,

Пас аз фатҳи урганҷии хирасар (2.2, 93).

Дам задан:

Ошпазамрад бувад устод дар илми маош

Ҳар кучо сар мениҳад, **дам мезанад** аз обу ош (2.2, 429).

Аз забони касе баланд шудани ҳарф (ё сухан, гап):

Чун аз забони мӯрча ин ҳарф шуд баланд...

Ва ҳамчунин якчанд муродифоти фразеология, ки ба маъниои як суханро зиёд гуфтан, такрор кардан меояд:
«**Дар забон доштан**», «**ба забон будан**», «**ба забон шудан**» ба ҳамин гуруҳ шомиланд:

Маро то васфи тегаш **бар забон шуд**,
Зи шеърам устухонбандӣ аён шуд (2.2, 69).

Зоҳиру ботини ошиқ чу гули якранг аст,
Хар чӣ бошад ба дили мо **ба забон хоҳад буд** (2.2, 257).

Дорам мудом шукри Худованд **бар забон...** (2.2, 429).

2. Муродифоти фразеологии наздики маъни.

Ин навъи фразеологизмҳо аз ҷиҳати маъно пурра баробар нестанд. Онҳо семантикаи ба ҳам наздик доранд ва мағҳуми ифодашавандаро аз ҷиҳатҳои гуногун шарҳ медиҳанд. Масалан «**забон мӯ баровардан**» ба силсилаи муродифоти фразеологии гап задан, сухан гуфтан дохил мешавад, аммо бо тобиши маъниои бисёр гап задан, бехудаву зиёд сухан кардан аз он фарқ дорад. Ин воҳиди фразеологӣ дар осори ў ба кор рафтааст:

Зи дasti ў қалам то рӯ баровард,
Ба васфи ў **забонам мӯ баровард** (2.2, 63).

Воҳиди реҳтаи «забон баровардан» дар забонамон маъмул аст, ки нисбат ба шахсе гуфта мешавад, ки аслан камгуфттору ҳаппак аст ва якбора ба сухан медарояд ва он тобиши манғӣ дорад. Ин ибораҳоро шоир дар мавқеи худ кор мефармояд:

Фарёд карду гуфт, маро дур дидай?
Имрӯз ҳамчу хор **баровардай забон** (2.2, 430).

«**Сухан дароз кардан**» - бемавқеъ ва зиёд сухан гуфтан, сергапӣ.

Барои маҳдамат омода кардаем базме,
Сухан дароз магардону бе баҳона биё (2.2, 179).

«Гапи касеро ба гӯш ҳалҳа кардан» - насиҳат шунидан, панд гирифтан, гапи касеро гӯш карда мувофиқи он рафтор кардан.

Чун камон рӯзе, ки мушти ман зи пири хам занад,
Ҳалҳаи гӯши чавонон қун гуфтори маро (2.2, 172).

«Суҳбат гарм шудан» - бо касе самимона суҳбат оростан, бо шавқу завқ суҳбат кардан, саргарми суҳбати касе шудан.

Кучо, эй шамъ, имшаб **карда будӣ гарм суҳбатро?**

Тасаввур мекунам, мағзи сарам дар чӯш меояд (2.2, 250).

«Кишмишгӯй кардан» - майдагапӣ кардан:

Шӯхи баққол аз даҳони пистааш гуфтам сухун,

Хонаи ман рафту гуфто **кишмишгӯй мақун** (2.2, 439).

«Забони оташин доштан»- истеъододи баланди суханварӣ, нотиқӣ, воизӣ, пуртасир сухан карда тавонистан:

Расуле, ки чун шамъ дар гуфтугӯ,

Забон оташин бошаду нармҳӯ (2.2, 103)

Забон ҳодисаи ҷамъиятист ва воқеаю ҳодисаҳои ҷамъият дар забон инъикос ёбад. Масалан, ибораи реҳтаи **«аз сухан ҳун ҷакидан»** дар байтҳои шоир ба кор рафтааст, ки маъни манғӣ дорад ва ишора ба ҷангӯ чидол, вазъияти ноороми замони Сайидо аст. Ва ҳамчунин: **«тег будани забон»**-яъне воситаи мубориза будани сухан дар забон истифода мешавад, ки дар ин байт корбаст гардидааст ва ишора ба ҷангӯ чидол ва воқеаҳои нохуши замони шоир аст:

Хун мечакад чу ғунчай гул аз сухан маро,

Теги бареғнаест забон дар даҳон маро (2.2, 185).

«Суханро микроз кардан» - кӯтоҳ кардани сухан, хомӯш мондан.

Чу шона пешӣ ў бо сад забон ҳомӯш биншинам,

Суханро мекунад микроз лабҳои сухангӯям (2.2, 434).

«Аз ҳарф сар тофтан»- гапро гүш накардан, нофармой, саркаш

Чун фотила шүхи милтиқчй зи ҳарфам сар натофт...(2.2, 439)

«Сухан пухта гуфттан» – киноя аз сухани расо, каломи сухан.

Сухан аз ҳар чй гүям пухта гүям (2.2, 61).

«Пүсткандай гапро гуфттан» - ошкоро сухан кардан, мақсади гапро мушаххас гуфттан:

Намегирад хабар аз ҳоли банда,

Нагүям рози худ то пүстканды (2.2, 68).

«Сухан дар парда гуфттан» - рамзй сухан гуфттан, суханро ошкоро нагуфттан.

Гуфт: оханги мухалиф шуд, **сухан дар парда гү** (2.2, 456).

Ва ҳамчунин:

Дил ҳолй кардан (ба касе роз гуфттан), **домани касеро** аз **чормағзи** пуч пур **кардан** (ваъдаҳои хушку ҳолй, фиреб додан), **коҳи** кӯҳнаро **бар бод додан** (ба маъни чизи нолозимеро бехуда ба ёд овардан), **гап шунидан** (сарзаниш шунидан), **забонширин будан** (хушгап), **ба интиҳои қалом расидан** (гапро тамом кардан), **забони касеро кўтоҳ кардан** (касеро муттаҳам кардан), ки дар осори шоир ба кор рафтаанд, ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд.

1. Дар силсилаи муродифоти фразеологии **«сухан кардан»** бештар калимаҳои **«забон»** ва **«лаб»** дучор мешавад, чун ҳангоми ин амал ҳамин узвҳои бадани инсон фаъоланд.

2. Муродифоти фразеологӣ дар ғазалиёти Сайидо чун воситай муассир ва тавонои нутқ ба назар мерасад (дар мисоли **«сухан кардан»**). Захираи бойи муродифоти фразеологӣ дар ғазалиёти ўғирд омадаанд ва тобишу ҷилоҳои гуногуни маънӣй доранд. Сайидо ҳамчун шоири тавоно ва забардаст тобишҳои нозуки онҳоро ба

кор медарорад ва ба онҳо чилоҳои нави маънӣ медиҳад.

3. Забон ҳодисаи ҷамъиятӣ аст. Воқеа ва ҳодисаҳои ҷамъият дар забон инъикос мейбад. Аз силсилаи муродифоти фразеологии газалиёти Сайидо ҳодиса ва воқеаҳои замони шоирро муайян кардан мумкин аст.

4. Силсилаи муродифоти фразеологии газалиёти шоир дар забони ҳозираи тоҷик низ аз унсурҳои фаъоли нутқанд.

5. Дар таркиби ин гуна унсурҳо калимаҳои иқтибосӣ кам андар кам корбаст мешаванд.

I . Адабиёти илмӣ:

1. Забони ҳозираи тоҷик. Лексика. - Душанбе, 1981.-105 с.
2. Мақсадов Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара. – Душанбе: Ирфон, 1977. -158 с.
3. Майдидов Ҳ. Ибораҳои фразеологии феълӣ// Мактаби советӣ. – 1967, №10. – С.45-48.
4. Майдидов Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик. - Душанбе, 1982. -104 с.
5. Муҳаммадиев М. Синонимҳо дар забони ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1962.-162с.
6. Фозилов М. Фарҳангги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ч.1. - Душанбе: Нашр. давл. Тоҷикистон, 1963.- 952 с.
7. Фозилов М. Фарҳангги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ч.2. - Душанбе: Ирфон, 1974. -807 с.
8. Хушенова С.В. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка. Душанбе: Дониш, - 1971.-190 с.

II . Манбаъҳо:

1. Дурдонаҳои наср. – Душанбе: Ирфон, - 1986. 411с.
2. Сайдидои Насафӣ Куллиёти осор (ба хатти арабӣ). – Душанбе: Дониш, 1991. -512 с.

ШАРҲИ ЧАНД ВОЖАИ БАЁНГАРИ ЭҲТИРОМ

Д. Ҳомидов, дотсенти ДМТ

Мусаллам аст, ки мақоми давлатӣ гирифтани забони тоҷикӣ боиси ифтихор ва фараҳмандии ҳар яки мост ва рушди бемайлони кунуни онро, бешубҳа, метавон яке аз дастовардҳои бузург ва меваҳои ширини замони истиқлолият арзёбӣ кард. Забон чун мавҷудияти зинда яке аз руҳҳои давлат ва давлатдории миллист ва онро бехуда ҳам пояи миллат наҳондаанд. Вале ин поя ва руҳни муҳимми давлату миллат ҳамеша ниёз ба нигоҳбини пайваста ва ғамхории дилсӯзона дорад. Аз як тараф, агар ин ғамхорӣ дар сатҳи умумимилий ва аз ҷониби соҳтору ниҳодҳои давлатӣ пайваста сурат гирад, аз тарафи дигар, таҳқиму устувории ин руҳи ҳисси баланди масъулият ва муҳаббату муносибати дилсӯзонаи ҳар як шаҳрванди кишварро, ба ҳусус, соҳибони ин забонро дар ҳамаи зинаю қиширҳои иҷтимоӣ ва ҳаёти рӯзмарра тақозо мекунад. Лозим ба ёдоварист, ки барои устувору тавоно ва сүфтаву сайқалёфта нигаҳ доштани ин забони нобу ширин ва гузашта аз он, барои рушду такомули он пайваста заҳмат бикашем ва шароити мусоиду мувоғиқ фароҳам оварем. Пӯшида нест, ки омӯзишу тадқики забони адабии тоҷикӣ пас аз мақоми давлатиро соҳиб гардиданаш ҳамаҷониба такмилу тавсеа мейбад. Дар айни ҳол бо ин забон дар сатҳи баланди ҳукumatиву давлатӣ ҳуҷҷатҳои расмии дохиливу хориҷии кишварамон таҳия ва дастраси ҳамагон мегардад. Забони тоҷикӣ яке аз забонҳои ганиву шево ва гӯшнавоз аст. Бо ин забон ба мо осори хеле гаронбаҳо чун мероси нодир аз гузаштагонамон бοқӣ мондааст. Дар айни ҳол ба забони адабии тоҷикӣ аҳли ҷомеаи Тоҷикистон аҳамияти ниҳоят бузург дода, онро меомӯзанду меомӯзонанд, пос медоранду ба он арҷ мегузоранд. Ҳусусан, шоиру нависандагон, рӯзноманигорон ва олимон барои нигоҳ доштани шевоӣ, зебоӣ, салосату назофат, назокату фасоҳати ин забон ва барои пурғановат гардидани таркиби лугавии он ва тоза нигаҳ

доштани ин забон сайъю қўшишҳои зиёде ба харҷ медиҳанд. Аз ин рӯ, гуфтан ба маврид аст, ки ҳоло айёме фаро расидааст, ки сохтори нутқи шифоии забони точиқӣ низ рушд дода шавад ва фазои забони гуфтори точиқӣ низ дар гўйиши ахли чомеа саршор аз вожаҳои нобу ҷаззоб бошад, ки шунаванда аз сухангӯйи гўянда ҳаловат бараду қаноатманд бошад. Дар доираи ин мақола мо тасмим гирифтем, ки чанд вожаи баёнгари мағҳуми эҳтиромро аз нигоҳи таъриҳӣ мавриди баррасиву таҳлил қарор бидиҳем.

Маълум аст, ки забони адабии точиқӣ низ чун ҳар як забони адабии дигар вобаста ба ичрои вазифаҳои гуногуни иҷтимоӣ ба чандин шохаҳои услубӣ тақсим мешавад. Ҳар кадом шоҳаи услубӣ дар қатори воситаҳои муштарак, яъне умумӣ, воситаҳои маҳсусеро ҳам фаро мегирад, ки дар услубҳои дигар мушоҳида намешаванд ё истеъмоли онҳо барои ин сабкҳо расм нест. Аз ин ҷиҳат, услубҳои забони адабии тоҷикиро ба ду хели қалон метавон чудо кард: **услуби гуфтугӯй ва қитобӣ**. Вожаҳои баёнгари эҳтиром ба хотири ҷаззобу дилкаш гардиданӣ нутқ корбаст мегарданд ва дар ҳамаи услубҳои забони адабӣ вобаста ба дараҷаи корбаст ба назар мерасанд. Корбасти вожаҳои баёнгари эҳтиром, албатт, аз нигоҳи таносуб дар шохаҳои услубии забони адабӣ яксон нест ва вобаста ба дараҷаи истифодаашон вожаҳои маҳсус дар таркиби луғавии забонамон мавҷуданд, ки чанде аз онҳоро дар поён меорем ва онҳоро аз нигоҳи таъриҳӣ ва забонӣ мавриди баррасӣ қарор медиҳем. Бояд гуфт, ки ба қатори вожаҳои баёнгари эҳтиром асосан **ҷонишинҳои шахсӣ, сифатҳо, унвону дараҷаҳо, дар мавриди арзу ҳоҳиш ва муроҷиат ба касе** ва монанди инҳо доҳил мешаванд. Чанде аз ин вожаҳо, ки ба гурӯҳи ҷонишинҳои шахсӣ мансубанд, аз қабили вожаҳои **мо, шумо, эшон** мебошанд. Ҳоло дар забони адабӣ ин вожаҳо дорои чунин маъниҳост: **мо** 1.ҷонишини шахсии якуми

чамъ, дар таркиби **ману мо** ба маънои **худбинӣ, манманиӣ, кибуру ғурур**. Дар услуби илмӣ ба чойи ҷонишини шаҳсии шаҳси якуми **ман** ҷонишини шаҳсии шаҳси якуми **мо** бар ифодаи **хоксорӣ, фурӯтаниӣ, муқобили манманиӣ, худписандӣ, худбинӣ, кибуру ғурур** корбаст мегардад (ниг.:7, 768). Ё ба таври дигар дар мавриди эҳтиром ин ҷонишин барои ифодаи ҷонишини шумораи танҳои шаҳси якуми **ман** ифода мейёбад. Ин вожа дорои таърихи тӯлонӣ буда, дар се давраи инкишофи таърихии забонҳои эронӣ, аз ҷумла тоҷикӣ ҷунин тағијороту таҳаввулотро аз сар гузарондааст: дар забони порсии бостон ин вожа дар ҳолати **Genetiv** дар шакли **a^hmaxam**, дар забони порсии миёна дар шакли **mo** ва дар забони порсии нав ё дарии тоҷикӣ дар шакли **мо** ифода ёфтааст. Имрӯз низ ин вожа дар услуби китобии забони адабӣ дар ҳамин шакл ва ба ҳамин маънояш мавриди истифода қарор мегирад. Вале дар шеваҳо, ба ҳусус дар гурӯҳи шеваҳои шимолии забони тоҷикӣ ин ҷони- шини шаҳсӣ дар ҳамин шакл барои ифодаи шумораи чамъ наомада, балки танҳо барои ифодаи эҳтиром ифода ёфта, барои ифодаи чамъ шаклҳои нави ин ҷонишин, ҷун **моён, моҳо, моҳон, муҳон, муҳо** ва монанди инҳо корбаст мегардад.

Шумо, ҷонишини шаҳсии шаҳси дуюми чамъ буда, дар забон барои ифодаи эҳтиром корбаст гардида, ин ҷонишин таърихи тӯлониро дорост. Дар се давраи инкишофи таърихии забонҳои эронӣ, аз ҷумла тоҷикӣ ҷунин тағијороту таҳаввулотро аз сар гузарондааст: дар забони порсии бостон ин вожа дар ҳолати **Genetiv** дар шакли **xsmaxam**, дар забони порсии миёна дар шакли **sumo** ва дар забони порсии нав ё дарии тоҷикӣ дар шакли **шумо** ифода ёфтааст. Имрӯз низ ин вожа дар услуби китобии забони адабӣ дар ҳамин шакл ва ба ҳамин маънояш мавриди истифода қарор мегирад. Вале дар шеваҳо, ба ҳусус дар гурӯҳи шеваҳои шимолии забони тоҷикӣ ҷонишини шаҳсии мазкур дар ҳамин

шакл барои ифодаи шумораи чамъ наомада, балки танҳо барои ифодаи эҳтиром ифода ёфта, барои ифодаи чамъ шаклҳои нави ин ҷонишин, чун **шумоён**, **шумоҳо**, **шумоҳон**, **шумухо**, **шумоо** ва монанди инҳо корбаст мегардад.

Эшон 1.ҷонишини шахсии шахси сеюми чамъ онон, онҳо; 2.дар мавриди эҳтиром барои ифодаи шахси сеюми танҳо; 3. мулло, шайх, яъне ба маънои тақводор, диндор. Ин вожа дорои таърихи тӯлонӣ буда, дар се давраи инкишофи таърихии забонҳои эронӣ, аз ҷумла тоҷикӣ ҷунин тағийроту таҳаввулотро аз сар гузарондааст: дар забони порсии бостон ин вожа дар ҳолати **Genetiv** дар шакли **avaisam**, дар забони порсии миёна дар шаклҳои **esan-ешон** ва дар забони порсии нав ё дарии тоҷикӣ дар шаклҳои **эшон**, **онон**, **онҳо** ифода мейбад. Имрӯз низ ин вожа дар услуби китобии забони адабӣ дар ҳамин шакл ва ба ҳамин маъноҳояш мавриди истифода қарор мегирад. Вале баъзан дар забони гуфтор ин ҷонишини шахси сеюм ба сифати ҷонишини шахси якуми танҳо, яъне бар ивази ҷонишини **ман** бемавридана мавриди истифода қарор мегирад, ки ҷоиз нест. Инчунин дар шеваҳо, ба хусус дар гурӯҳи шеваҳои шимолии забони тоҷикӣ шаклҳои лаҳҷавии ин ҷонишини шахсӣ, чун унҳо, уво, уно, вайо ва монанди инҳо ба назар мерасад ва ҳамзамон барои ифодаи эҳтиром корбаст мегардад.

Бояд гуфт, ки ба гурӯҳи дигари вожаҳои баёнгари эҳтироми мансуби сифатҳо, чун вожаҳои **нек**, **бузург** ва монанди инҳоро мансуб шуморидан мумкин аст. Аз ҷумла, вожаи **нек** дар қалимасозӣ ва аз нигоҳи сайри таъриҳӣ ба ҳиссаи нутқи сифат мутааллик буда, дар қалимасозӣ хеле фаъол ва дорои таърихи кӯҳанро дорост. Маънои лугавии ин вожа **хуб**, **нағз**, **хуш**; **бахайр**, **бафоида**, **басалоҳ** ва муқобили **бад буда**, ин вожа дар таърихи забон ҷунин тағийроту таҳаввулотро аз сар гузарондааст: дар

забони порсии бостон ин вожа дар ҳолати **Genetiv** дар шакли **hu, haxo** (hucehra - хубкардашуда, hucehr-хубчехр, чехраи хуб; **Haxomanis** - Ҳахоманиш. Вожай мазкур дар забони порсии бостон тибқи нигоштаи муҳаққиқон, ки ин забон гузаштаи бевоситай забони имрӯзаи тоҷикӣ аст, дар шакли **hu**-ҷун пешванди исмсозу сифатсоз дига шуда, дар калимасозӣ хеле фаъол буда, ба маъни беҳ, хуб корбаст мегардид. Аз ҷумла, дар таркиби вожай **Haxomanis** ҷузъи **haxo** - хуб, нек ва **mani** - фикр, ақида дига мешавад. Ин вожа дар забони порсии миёна дар шаклҳои **weh-беҳ** (**Вехрӯд**, **Бехрӯз**, **Бахор**) ва дар забони порсии нав ё дарии тоҷикӣ дар шакли хуб, беҳ, нек корбаст мегардад. Бо ин калима ҷунин вожаҳо соҳта шудааст: *некандеш, неканҷом, некаҳтар, некбаҳт, некдил, некмаҳзар, некном, некномӣ, некпай, некпайванӣ, некрав, некрой, некруӣ, некрӯз, нексиғол, нексират, нексол, неку, некфан, некфар ҷом, некҳоҳ, некхӯӣ, некӣ, нақӯӣ, некӯниҳод, некӯравши, некӯсаҳун, некӯсияр, некӯфарҷом ва монанди инҳо.*

Вожай **бузург** низ аз ҷумлаи вожаҳои баёнгари мағҳуми эҳтиром буда, сайри таъриҳии ин вожа ҷунин аст: *vazurj* (дар порсии бостон), *bazurg* (порсии миёна), бузург (форсии нав) дар ҳолати Nom. Дар забони санскрит дар шакли *vajga*, *vaoja*, *voa jana* –ҳама ба маъни калон, бузург дар катибаҳои қадима омадаанд. Дар забони порсии бостон ё тоҷикии қадим ин вожа аз забони модӣ ё мидёни иқтиbos гардидааст. Дар забони муосири тоҷикӣ ин вожа дорои ҷунин маъноҳои лугавӣ аст: 1. калон; 2. олимартаба, соҳиби ҷоҳу манзалат, асилзода; 3. соҳиби эътибор ва эҳтиром, соҳиби бартарӣ ва фазилати маънавӣ, азим, кабир; 4. калонсол, касе, ки синаш аз давраи ҷавонӣ гузаштааст. Ин вожа дар калимасозӣ ва ибораорӣ низ нақши муайян дорад: **бузург кардан** боэътибор кардан, мӯътабар кардан; **бузург шудан...** а) калонсол шудан, б) олимансаб ва соҳиби ҷоҳу манзалат шудан, ба рутбаҳои олӣ расидан; **бузургвор 1.** наҷиб, шариф, олицаноб, бузургосор; 2. лоиқи бузургон;

бузурганиш баланд ҳиммат, олитабиат; **бузургӣ** 1. калон ҳаҷмӣ, калонҷуссагӣ, 2. асилизодагӣ, олиҷоҳӣ, 3. азамат, бузургворӣ, некномӣ, 4. Калонсолӣ: **Бузургӣ** ба ақл аст, на ба сол, Тавонгарӣ ба ҳунар аст, на ба сол.

Инчунин чун муродифи ин вожай баёнгари эҳтиром дар таърихи забонамон вожай ҳарф ифода меёфт ва ҳоло ин калима дар шакли **ҳар** бештар ба маъни **чорпои боркаш, ҳимор** ва маҷозан ба маъни **аҳмак, аblaҳ** корбаст мегардад. Ба маъни калон ё бузург дар қисми аввали калимаҳои мураккаб омада, маъни калон, дагал, дуруштро ифода мекунад: **ҳарсанг-** санги калон, **ҳаргӯш** – гӯши калон, **ҳарҷанг-**чанги калон. Ин вожа дар забони порсии қадим дар таркиби *rīta* дар шакли *rīta+xarfa* ифода ёфта, дар забони адабиёти класикии тоҷикӣ, аз ҷумла дар осори устод Рӯдакӣ дар шакли ҳарпадар ба назар мерасад. Дар айни ҳол дар забонамон ин маъни вожай мазкур корбаст нагардида, танҳо ба маъни **аҳмак, аblaҳ** ва **як навъи ҳайвони чорпо** дида мешавад. Яъне ин вожай таърихӣ шаҳомату манзалати таърихиашро аз даст додааст ва ҳоло онро чун вожай баёнгари эҳтиром шуморидан ҷоиз нест.

Вожай дигари баёнгари эҳтиром вожаҳои **кадхудо** ва **кадбону** ба ҳисоб мераванд, ки ин вожаҳо низ таърихи тӯлонӣ доранд. Ин вожаҳо аз нигоҳи соҳт мураккаб буда, аз ҷузъҳои *kad//kat* ба маъни хона ва *xuda* ва *banu* таркиб ёфта, ба маъноҳои соҳиби хона (падар) ва бонуи хона (модар) далолат мекунад. Дар забони муосири тоҷикӣ ҷузъи **худо** дар таркиби ҷандин вожаҳои баёнгари эҳтиром омада, вожаҳои зерин, чун **Худой** (Соҳиб, Молик, Аллоҳ, Парвардигор, Ҳолик, Яздон), **Худованд** (1. **Худо**; 2. Соҳиб, Молик; 3. подшоҳ, султон), **Худойгон** (подшоҳи бузург, подшоҳи муқтадир), **Худойнамо** (оинаи худойнамо киноя аз оинаи росту дурӯғ)-ро созмон додааст. Ҳамчунин дар забони муосири тоҷикӣ ҷузъи **бону** низ фаровон бо маъноҳои муайяни таърихиаш ва

муродифҳояш мавриди истифода қарор мегирад. Аз ҷумла, **бону 1. хонум, хотун, бегим, бибӣ, бойзан, хонуми асилзода;** 2.зани дӯстдошта, зебо, маҳбуба ва дар таркиби ибораҳои тасвирий ва маҷозӣ низ вожаи бону дар шаклҳои **бонуи дех** (зани кадхудо, ҳамсари арбоби дех),**бонуи Миср** (киноя аз Зулайҳо) мавриди истифода қарор гирифтааст. Бо ҷузъи **кат** дар таркиби луғавии забонҳои эронӣ, аз ҷумла тоҷикӣ вожаҳои зиёди баёнгари номвожаҳои ҷуғрофӣ шакл гирифтааст: Панҷакат (дар Чумхурии Тоҷикистон),Фаркат (дар Наҳшаб), Катак, Ширкат, Шутуркат, Харчанкат (дар водии Фарғона), Паркат, Чиначкат(вилояти Тошканд), Чабгукат (водии Кешруд) ва монанди инҳо мебошанд, ки ҷамъи бо ин ҷузъ номвожаҳои ҷуғрофии соҳташуда тибқи маълумоти муҳаққиқон тақрибан 60 ададро ташкил медиҳад (ниг.: 9, 117-132).

Ҳамин тариқ, вожаҳои баёнгари эҳтиром дар таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ нақши муассисе дошта, дар нумӯъ ва ҷаззоб гаштани нутқи ҳам шифоӣ ва ҳам хаттӣ ин вожаҳо хеле беназиранд ва ҳамеша бикӯшем, ки онҳоро самаранок мавриди истифода қарор бидиҳем.

Феҳристи адабиёт:

- 1.Бухоризода А. Саргузашти қалимаҳо. – Душанбе, 2005.- 216.с.
- 2.Фаффоров Р., Ҳошимов С., Камолиддинов Б. Услубшиносӣ.- Душанбе: Маориф, 1995.-192 с.
- 3.Бундаҳиш.- Душанбе: Эҷод, 2006. – 196 с.
- 4.Муҳторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе,2003. – 152 с.
- 5.Саймиддинов Д.Вожашиносии забони форсии миёна. – Душанбе, 2001. – 310 с.
- 6.Саймиддинов Д. Форсии бостон.- Душанбе,2007. –185 с.
7. Фарҳангӣ забони тоҷикӣ.Ч.1. – Москва, СЭ,1969.- 950 с.
8. Фарҳангӣ забони тоҷикӣ.Ч.1. – Москва, СЭ,1969.- 950 с.
- 9.Ҳомидов Д. Сарнавишти вожаҳо. Душанбе, 2008.- С.117-132.

ЗАБОНИ МОДАРИАМОНРО ОМҮЗЕМ?

Хуршед Камолов, дотсенти ДМТ

Дар муддати зиёда аз бист соли соҳибистиқлолии кишвари мо оид ба масоили гуногуни забони тоҷикӣ, забондонӣ ё «безабонӣ» - и мардуми мо, мушкилиҳо ва иштибоҳоти забонӣ зиёд мегӯянду менависанд. Дар атрофи мушкилиҳо дар суханвариву маҳорати суханронии мо дар муқоиса бо форсизабонони дигар ақидаҳое иброз гардида ва ба омилҳои гуногуни ин ҳолат ишораҳо шудаанд. Дар конференсияҳои зиёд дар мавриди масъалаҳои мубрами забони тоҷикӣ аз тарафи муҳаққикон маърӯзаҳои зиёд хонда шуданду баъзе қайдҳо чун мақола дар ин ё он маҷмӯаҳо нашр гардиданд. Дар шабакаи ҷаҳонии интернет сомонаҳои интернетӣ бо забони тоҷикӣ низ пайдо шудаанду пайваста шумораи онҳо меафзояд ва дар онҳо низ хонандагон баъзан дар атрофи масъалаҳои гуногуни забони тоҷикӣ баҳсҳо меороянд. Бо ин ҳама, гуфтаву навиштаҳо ва пешниҳодҳои муғиди муҳаққикон, ки аксар воқеан ба манғиати кор аст, танҳо дар ҳамон макону замони баҳс бокӣ мемонад ё дар шакли маҷмӯаӣ мақолот нашр мегардаду мавриди истифодаи доираи маҳдуд қарор мегирад. Шояд масъалаҳое, ки дар ҳамоишҳо мавриди баррасиву муҳокима қарор мегиранд, ҷандон аҳамияти амалӣ надошта бошанд? Ё камбудӣ дар ҷойи дигар аст? Ба ҳар ҳол, беҳбудӣ қариб эҳсос намешавад. Ҷӣ бояд кард?

Мутаассифона, мо, ба истиснои зарурат, дар ҳама ҳолат ва дар ҳар ҷо – оила, мактаб, ҷойҳои ҷамъиятий бо лаҳҷаи маҳалли худ ҳарф мезанем. Ҳатто устодон доир ба ин ё он мавзӯи адабиёт дар синфхона дигар ҳел сӯҳбат мекунанду берун аз он дигар ҳел ва ё раванди дарсмуоширати устоду шогирд пурра бо лаҳҷа сурат мегирад. *Чунин ба назар мерасад, ки мо ба таври сунъӣ барои истифодаи забони меъёр муҳити маҳсусе бунёд кардаему танҳо дар*

сурати ворид шудан ба он муҳит аз забони меъёр истифода мекунем. Сабаб, албатта, дар он аст, ки баёни фикр бо лаҳча нисбатан осонтар асту мо аз хурдӣ ба он одат кардаем. Ҳамин чиз сабаб шудааст, ки ҳангоми дар бораи забон сухан рондан зуд-зуд аз мағҳуми «забони адабии тоҷикӣ» истифода мекунем, на «забони тоҷикӣ».

Дар ин мавриди мақоли «кӯдак мисли ниҳол аст» ба зеҳн мерасад, ки ба ин ё он тараф ҳам кардани он дар дasti боғбонон – бузургсолон аст. Ба ин ё он тараф ҳам кардани «ниҳол» дар мавриди забондонӣ ин ҷо аз ҷониби калонсолон дуруст истифода кардани забон ва тарзи муюшират бо кӯдак аст. Бо назардошти гуфтаҳои мазкур ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки роҳи ҳалли масъала вуҷуд дорад ва ин фақат ба ҳоҳишӯ ҳавсало ва андаке ба босаводии мо вобаста аст. Агар шумо ба ҳонандагони синфҳои ибтидой ҳондан ва нақл кардани мазмуни матнерио аз афсонаҳои тоҷикӣ супориш дидед, чунин натиҷа мегиред: онҳо матнро меҳонанд, то андозае мефаҳманд ва қариб пурра бо лаҳча нақл мекунанд. Чаро? Чунки онҳо то мактаб лаҳҷаро шунидаанду омӯхтаанд ва баъдан истифода кардаанд. Фақат дар мактаб фахмидаанд, ки дар забони тоҷикӣ пасоянди «-ро» вуҷуд дорад, «а/ай» аслан «аз» будааст, «-ай» не, «аст» мегуфтаанд, «-да» аслан «дар» будаасту пеш аз калима (исм) меомадааст ва бисёр ҷизҳо мисли ин. Яъне бо забони адабӣ ё худ меъёр фақат дар мактаб ошно мешавад. Пас, кӯшиши омӯзонидани забони ноби модарӣ танҳо дар мактаб сурат мегирад ва мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар аксари мавридҳо бемуваф - фақият. Ҳамон содагии лаҳҷа дар зеҳни кӯдак нишастанд асту намехоҳад онро иваз кунад. Аз рӯйи инсоғ бояд бигӯем, ки ин камбудии калонсолон аст. Замоне онҳо низ забонро дар ҳамин шакл омӯхтаанд ва бо вуҷуди хуб азҳуд кардани забони адабӣ низ бидуни зарурат аз он истифода намекунанд.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки муносибати мо нисбат ба забономӯзии кӯдакон аз дигарон фарқ мекунад. Ҳанӯз аз овони кӯдакии тифламон гӯё меҳоҳем, ки ў моро фаҳмад ва бо лаҳни «кӯдакона» ба ў сухан мегӯем, ба мисли «ашали (асали) ман», «шилини (ширини) ман», «кӣ жад (зад)», «ҳожи (хозир) мама (шояд «шир») метум», «обо/бува (об) меҳ(у)рӣ» ва ғайраву ҳоказо. Ин қадами нахустини мост баҳри «забономӯзӣ»-и фарзандонамон, ки комилан қобили қабул набояд бошад. Дар муқоиса метавон гуфт, ки баъзе ҳамватанони хориҷзабони мо, аз чумла русзабонон, бо атфоли худ чунин муносибат намекунанд, албатта, оҳанги навозиш дар гуфторашон ҳаст, аммо калимаҳо пурра талаффуз мешаванд. Баъд шикоят мекунем, ки фарзандамон 6 -7 сола шудаасту «р» гуфта наметавонад.

Бояд гуфт, ки ҳар яки мо имкони ислоҳ ё ҳадди ақал беҳтар кардани вазъро дорем. Як анъанаи бисёр хуб, ки барои забономӯзии кӯдакон мусоидат мекунад, пеш аз хоб ба онҳо афсона нақл кардан аст. Аз чӣ сабаб бошад, ин анъана дар байнини мо на танҳо ривоҷ надорад, балки аз байн рафта истодааст. Агар бошад ҳам, ровиёни мо танҳо бибиҳоямонанду ҳалос. Салоҳ он аст, ки ҳар як падару модар бояд ин корро ба ўҳда бигиранд, аммо ба тарзи дигар. Афсонаро аз овони кӯдакӣ ба фарзандон бояд аз китобу китобчаҳо хонд. Мусаллам аст, ки китоб бо забони меъёр таълиф мегардад. Дар ин сурат аз ҳамон лаҳзаҳои аввал шакли дурусти калимаву иборот, чумлаву чумлабандӣ дар зехни кӯдак мешинаид. Аз ҷониби дигар, забони худи волидайн ҳам такмил меёбаду захирай лугавиашон бойтар мегардад, шояд меҳри китобу китобхонӣ низ дар дилашон ҷой шавад, шояд бо мурури замон аз истифодай забони олуда аз унсурҳои нолозими бегона даст мекашанду тозатар ҳарф мезананд. Бубинед, барои анҷом додани ин кор, яъне аз

китоб афсона хондан ба падару модарон маълумоти олӣ доштан ё забоншинос будан шарт нест, хонда тавонистан коғист, фақат хоҳиш, майлу ирода лозим асту бас.

Дар замони собиқ шӯравӣ ба нашри китобчаҳои шавқовар барои қӯдакон диққати ҷиддӣ дода мешуд. Ҳарчанд сода буданд, аммо бо аксҳои ҷолиб китобчаҳои мувоғик ба синну соли қӯдаконро аз ҳар як китобхонаи мактабу мағозаҳои китобфурӯшӣ дастрас кардан имкон-пазир буд. Мутаассифона, бо сабабҳои маълум дар давраҳои аввали замони соҳибистиқлолӣ маъсалаи нашри китоб бо мушкилот рӯбарӯ гашта буд. Дар солҳои охир дар ин боб беҳбудӣ ба назар мерасад, аммо таваҷҷӯҳ ба нашру тарғиби ба истилоҳ «адабиёти бачагона» ҳанӯз мувоғики мақсад нест. Дар мағозаву дӯконҳои китобфурӯшӣ ҳазору як намуди китобу китобчаҳои аксдору ҷолибро, ки маҳсус барои қӯдакони синни томактабӣ бо забонҳои дигар таълифи нашр намудаанд, дидан мумкин аст, аммо на ба забони тоҷикӣ. Инчунин, ҳамон ҷанд намунаи китобчаҳои тоҷикиро, ки воқеан бо аксҳои ҷолибу зебо ва матнҳои хуб омода гардидаанду ангуштшуморанд, на дар ҳама китобфурӯшиҳо дастрас намудан мумкин аст. Бояд гуфт, ки мушкилии дигар имрӯз забони афсонаҳои барои қӯдакон нашршуда аст. Набояд фаромӯш кард, ки афсона барои хонандай ҳурдсол пешбинӣ мешавад (*нашири матни интиқодиро ин ҷо дар назар надорем*). Агар дар як ҷумлаи афсона 3 - 4 калимаи услуби баланд вучуд дошта бошаду услуби баён печида бошад, фаҳму дарки он ба ҳурдсолон мушкилӣ пеш меорад ва, табиист, ки онҳо ба хондани чунин афсона майл намекунанд. Баъзан забони афсонаҳо чунон душворфаҳму муғлақанд, ки гӯё муаллиф дар озмуни иншои беҳтарин иштирок мекарда бошад. Ҳуд бубинед, хонед ва хулоса бароред: *Рӯзе духтар аз сари девор ба қӯча ҷашм андохта, ҷавони наҳлавонеро диду дилаш ларзид ва насими ҷонофаринро*

шамида, ҳаловат бурду дар ботинаш гармие түгён кард... (Афсонаҳои халқи тоҷик, 2005. С.128).

Табиист, ки қўдак **кўдак** аст. Новобаста аз қўшиш ҳои мо ў дунёи рангини худро дорад. Ба дунёи ў бо забони барояш фаҳмову наздик ворид шудан ва баъдан онро такмил додан мумкин аст. Аз ин рӯ, афсонаҳоро вобаста ба синну соли хонанда дар чанд гуна ё худ вариант – аз осон ба муракқаб нашр намудан ба мақсад мувоғик аст.

Нуктаи дигар ин аст, ки усули тадриси забони тоҷикӣ дар макотиби таҳсилоти ҳамагониву олӣ чандон мувоғик ба мақсад нест. Агар дар китобҳои дарсии синфҳои яку ду баъзе матнҳо ниҳоят сода бошанд, баъзан намунаҳо аз осори классикон тақрибан дар шакли асл оварда мешаванд, ки фаҳмидану дарк кардани онҳо ҳатто барои калонсолон душворӣ мекунад. Бо ин мо гуфтаний неstem, ки аз омӯзиши осори классикон даст кашем, баръакс, барои омӯзиши он заминаҳои дуруст муҳайё биқунем, матнҳоро ба синну соли хонандагон мувоғик ба нашр расонем, то ки ба ҷойи хонда сарфаҳм нарафтану дилхунук шудан ба моҳияти он сарфаҳм равему бештар ба мутолиа машғул шавем. Бешак, овардани матнҳо аз осори классикон дар китобҳои дарсӣ дорои аҳамияти бузурги тарбиявианд, танҳо хонандай хурдсол онро бояд фаҳмида тавонад.

Дар муқоиса метавон гуфт, ки китобҳои дарсӣ барои хонандагони синфҳои ибтидойӣ, масалан, бо забонҳои русӣ ё англисӣ хеле шавқовар буда, усули тадрис бозиро мемонад ва роҳи табиии истифодаи забонро талқин мекунад.

Пас, аз синни хурди мактабӣ, ҳатто аз оиласу боғча ба омӯзиши дурусти забон аз тарафи қўдак мусоидат бояд кард.

Дар кишварҳои зиёд забони модарӣ дар мактабҳои олӣ ба сифати фанни алоҳида омӯзонида

намешавад (ба истиснои ихтисосҳои забонӣ). Аммо ин ҷо баръакс, бархе аз муҳаққиқон қайд кардаанд, ки мо аз синфҳои ибтидой то ҳатми мактаби олӣ забони тоҷикӣ меомӯзем, аммо забони модариамонро хуб намедонем. Ин нукта, мутаассифона, дар ҳақиқат, дуруст аст. Иллат дар чист?

Воқеан, дар мактабҳои олӣ забонро дар қатори фанҳои дигари таълимӣ ҳамчун фанни алоҳида қарор додан ҷандон дуруст ба назар намерасад. Дар асл, ҳар як фан ҳуд аллакай дарси забон аст ва устоди он фан донандай моҳири забон низ бояд бошад. Бо забони фасех сухан рондану фахмонида тавонистани мавзӯи ин ё он соҳа аллакай ба забондониву ганӣ гардидаи захираи лугавии донишомӯз мусоидат мекунад. Ислоҳи ғалатҳои забонии донишҷӯён, пеш аз ҳама, аз тарафи ҳуди донишҷӯён ва дар ҳолатҳои зарурӣ аз ҷониби устод ҳам барои бештар дарк кардани мавзӯъ муҳим аст ва ҳам малакаи забондонии онҳоро тақвият медиҳад. Агар мо ба ин масъала фақат як ё ду соат ба дарси забони тоҷикӣ диққат дижему дигар мавридҳо бепарво бошем, самараи дилҳоҳ ба даст намеояд. Дар акси ҳол мувваффақият ин аст, ки аввалан, дониши хонанда мукаммал мегардад, зеро ӯ мавзӯро бо забони модариаш дарк мекунад, на танҳо сар-сарӣ меҳонад, сониян, сатҳи забондониаш боло меравад. Аз сабаби он ки мавзӯъ ё фаннеро хуб азҳуд мекунад, истилоҳоти фаровони фанӣ, қолабандии ҷумлаҳои илмӣ дар зеҳнаш мешинад.

Нуктаи дигар дар омӯзиши забон ин аст, ки танҳо бо маводи фанҳои донишгоҳӣ маҳдуд шудан ҷандон мувофиқи мақсад нест.Хониши иловагӣ барои инкишофи нутқ ва бой гардидаи захираи лугавӣ мусоидат мекунад. Мутаассифона, имрӯзҳо майли китобхонӣ дар байни мардум зиёд нест, ҳол он ки яке аз роҳҳои хеле ҳуби омӯзиши забони адабӣ мутолиа аст, чи хондани китоби бадей ва илмӣ ва чи рӯзномаву мачалла. Устод

дар ин маврид бояд ҳар чи зиёдтар донишчұро ба хониши мустақилона водор созад. Бигузор интихоб аз тарафи донишчұр сурат гирад, аммо муҳим ин аст, ки ү хонад.

Барои беҳбудии вазъ ҳадди ақал баъзе корҳои аввалиндарача ро ба сомон расонидан мумкин аст, ки ишора ба он, ба назари мо, шояд аз манфиат холӣ набошад. Чунончи:

- бештар нашр кардани китобчаҳо бо қиссаҳои ҷолиб ва суратҳои шавқовар барои ҷалб намудани хурдсолон ба хониш мусоидат ҳоҳад кард;

- ҷун ВАО имрӯзҳо барои ҳар кас дастрас аст, тавассути он аз ҷониби волидайн ё ҳуд қалонсолон ба хурдтаракон китоб хонданро таблиғу талқин намудан мумкин аст;

- матни асарҳоро ба синну соли хонандаи хурдсол мувофиқ намудан зарур аст (то ки онро хонда фахмида тавонанду баҳра баранд;

- дар забономӯзонӣ ба амалияи бештар таваҷҷӯҳ намудан лозим аст, на ба назарияи забон (манзур аз ёд кардани қоидаҳо);

- дар дарсхо, новобаста аз он ки қадом фан аст, ба инкишофи нутқи шифоҳӣ ва ҳаттии хонандагон бештар таваҷҷӯҳ кардан зарур аст;

- устодони фанҳои гуногун низ бояд барои такмил додани забони модарии хеш кӯшиш ба ҳарҷ диҳанд, то бо забони фасеху шево матлаби ҳудро ба донишомӯз расонда тавонанду ба ин васила ба забондонии шогирдони хеш мусоидат намоянд.

IV. ОНОМАСТИКА
НОМВОЖАХОИ ЧУГРОФИИ ВОДИИ ФАРГОНА ВА
ВИЖАГИХОИ ЗАБОНИИ ОНХО ДАР
«ЗАФАРНОМАИ ХУСРАВӢ»
Дилмурод Ҳомидов, дотсенти ДМТ
Бунафша Асоева, унвонҷӯйи ДМТ

Ташаккул ва таҳаввули аксари номвожаҳои чуғрофии Осиёи Марказӣ ё Мовароуннаҳр ё Варазруди таъриҳӣ ба инкишофи забонҳои эронӣ, хосатан ба забони форсии тоҷикӣ саҳт марбут аст. Зоро забони форсии тоҷикӣ аз қабили забонҳои қадимаву пурғонавати ин сарзамин буда, беш аз ҳазор сол чун забони расмию коргузорӣ, илмию фарҳангӣ маҳсуб ёфтааст. Ин андешаи моро тадқиқу пажӯҳишҳои солҳои охири номшиносони Эрону Тоҷикистон, Ӯзбекистону Русия, ки доир ба таърихи ҷандин номвожаҳои чуғрофии Осиёи Марказӣ ба анҷом расонидаанд ва рисолаву китобҳо интишор намудаанд, тасдиқ менамоянд.

Бояд гуфт, ки таҳлилу тадқиқ ва маъникушои номвожаҳои чуғрофӣ дар айни ҳол бо назардошти ҷанбаҳои забонӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ, таъриҳӣ ва ҷуғрофӣ ба сомон расонида мешаванд, ки хеле ҷолиби диққат аст. Аз ин ҷиҳат мо тасмим гирифтем, ки дар ин гузориши илмӣ доир ба сарнавишти номвожаҳои ҷуғрофии водии Фарғона (вилоятҳои Андиҷон, Наманғон, Фарғона дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон ва қисмати шимолӣ ва гарбии вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон), ки яке аз мавзеъҳои қадимаи тоҷикнишин аст, дар асоси маълумоти асари «Зафарномаи хусравӣ» ибрози назар намоем.

Фарғонаи таъриҳӣ кишваре буд, ки сокинонаш орёинажод буда, воқеъ дар ҳавзai болои дарёи Сир будааст. Дарозои водии Фарғона 300 км, аммо паҳнои он 60 – 140 км-ро ташкилмедиҳад. Дар асрҳои V-VI маркази Фарғона шаҳри Косон буд. Баъд аз он ки дар асрҳои V-VII туркон онро ишғол намуданд. Пас аз он Фарғона соҳиби ду марказ гардид: маркази ҳарбӣ -

сиёсӣ, ки дар он ҳоқони турки ҳокими Фарғона менишаст-шахри Косон. Он дар чойи ҳаробаҳои Муғтеппа ва Муғқалъа, ки дар асри VII соҳта шуда буданд, воқеъ гардида буд. Маркази иқтисодию маданийи Фарғона – шахри Ахсикат буд. Ҳаробаҳои ин шаҳр ҳоло дар соҳили рости дарёи Сир, дар 20 километрии ҷанубу гарби шахри Намангон, дар наздикии деҳаҳои Гулқишилоқ ва Шоҳанд воқеъ гардида, фақат масоҳати шаҳристони он 27га-ро фаро мегирифт. Баландии деворҳои қӯҳандизи он аз сатҳи дарё 50м-ро ташкил медиҳанд. Масоҳати водии Фарғона ҳоло дар байни З ҷумҳурии осиёимиёнагӣ - Ўзбекистон, Тоҷикистон ва Қирғизистон тақсим шудааст: Шаҳру ноҳияҳои Намангон, Қуқанд, Фарғона, Андиҷон, Сух, Қува - дар Ўзбекистон; шаҳру вилоятҳои Ӯш ва Үзганд - дар Қирғизистон; Ҳучанд, Конибодом, Исфара ва Ашт-дар Тоҷикистон(ниг.: 3, 224).

Файр аз ин, аз ҳудуди сарзамини зикргардида ҷандин рӯду рӯдак ҷорист, ки қалонтарини онҳо дарёҳои Сир ва шоҳоби он - Фарғона, Норин, Намангон ва ҷандин шоҳобчаҳои ин дарёҳо мебошанд.

«Зафарномаи хусравӣ» асари насрӣ буда, аз ҷониби муаллифи номаълум дар соли 1279 ҳичрии қамарӣ (баробари 1862-1863-и масеҳӣ) навишта шудааст. Асари мазкур аз ду баҳш таркиб ёфта, муҳтавои қисми аввали асарро ҷанги байни аморати Бухоро (лашкаркашиҳои амир Насруллоҳ) бо ҳонигарии Ҳӯқанд фаро гирифта, дар ин баҳш тасвири амалиёти ҷангӣ дар ҳудудҳои Ҷиззах, Истаравшан, Зомин, Ҳӯқанд, Конибодом, ҳамчунин ҳуҷуми амир Насруллоҳ ба Ҳоразм нишон дода мешавад. Қисми дувуми асар фарогири воқеаҳои сиёсии дар Ҳурросон ва атрофии он, ба хусус вилоятҳои Балх, Оқча, Андҳӯй, Қундуз, Ҳилм рӯй додаст ва ин мавзеъҳо шомили Афғонистони охири асри XIX буданд. Ҳамчунин дар ин асар роҷеъ ба

кӯшишҳои соҳиби мутлақи чапи канори дарёи Ому кардаи амири Афғонистон Дӯст Муҳаммадхон ва муборизаи амир Насруллоҳ бо ҳокимони бекигариҳои Шаҳрисабз, Китоб ва Яккабог нишон дода шудааст. Бояд гуфт, ки соли таълифи асар 1862- 1863 буда, воқеаҳои таърихиву мавзезъҳои ҷуғрофии ин даврро фаро мегирад. Асар аз таърихи вафоти амир Ҳайдар сар шуда, бо тасвири муборизаи писарони ўбари таҳти Бухоро, ғалабаи амир Насруллоҳ ва воқеаҳои марги амир Муҳаммадҳусайн хотима мейбад. Аз афти кор, муаллиф иштирокии бевоситаи юришу ҳамлаҳои амир Насруллоҳ ба Балх, Бадаҳшон, Қундуз, Ҳӯқанд, Истаравшан ва водии Зарафшон будааст, ки воқеаҳои ба ин маъракаҳо вобастаро муфассал ба қалам додааст. Асари «**Зафарномаи хусравӣ**» доир ба миқдори лашкари Бухоро, амалиёти ҷосусон, нақшаҳои ҷангӣ, воқеаҳои майдонҳои муҳориба, хонахаробшавии аҳолӣ дар замони ҷанг, шартҳои сулҳи байни давлатҳо маълумот медиҳад. Ягона нусҳай дастнависии «Зафарномаи хусравӣ» дар захираи шӯъбаи осори ҳаттӣ ва мероси шарқии АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳфуз буда, дар асоси ин дастхат ҷанд кори тадқиқотӣ роҷеъ ба ҷанбаи таърихии ин асар ба анҷом расидааст. Соли 2011 дар асоси ин дастхат муаррих Ҳочӣ Назир Муҳиддин Турсунзод маводи пурраи ин асарро ба ҳуруфи кириллии тоҷикӣ бозгардонда, нашри мукаммали онро таҳия ва ҷоп намуд, ки хидмати хеле назаррас аст. Дар асари мазкур барои тасвири манзара ва воқеаҳои таърихӣ ҷандин новожаҳои ҷуғрофӣ, ба ҳусус гидронимҳо, чун **Сайхун, Ҷайхун, Оқсу, дарёи Кӯҳак (номи қадимаи Зарафшон), Мовароуннаҳр, Омуя, Кешруд, Танхосдарё** ва монанди инҳо оварда шудааст, ки ин далели таърихи тӯлониро доро будани ин гидронимҳо мебошанд. Ҳоло ҷанд мисол аз асари мазкур меорем: ...баъд аз қатъи масофот дар лаби дарёи **Ҷайхун** расида, дар маҳозии

Чўчқагузарӣ фурӯзомада аз гузарҳои дарё киштиҳоро чамъ намуда, бемуҳобо маъа қўшуни зафармашҳун аз дарё убур фармуда, дар он тарафи дарё лашкаргоҳ карда фурӯз омад (45)*1. Мардуми шаҳрӣ аз губори суми марокиб ба сутӯҳ меоянд гуфта бинобар он иони саманди бодпаймор аз ҷониби шимолрӯяи шаҳри Самарқанд партофта аз беруни шаҳр гузар намуда, бо ҷамоати умарои фарҳунда ҳазрати Шоҳизиндаро зиёрат карда аз он ҷо бетаҳошо гузашта ба қабри Чўпонато расида дар лаби дарёи **Қўҳак** нузули иҷтол арзонӣ фармуд (52). ...саркашони вилояти **Мовароуннаҳр** ба теги қаҳраш аз по дарафтоданд ва муфсидони мамлакати **Туркистон** аз дастбурди сиёсаташ нагунсор гардидаанд (15).

Умуман, овардани номвожаҳои ҷуғрофии водии Фаргона дар асари «**Зафарномаи хусравӣ**» барои мушахҳас кардани ҳудуди давлатҳои аморати Бухоро ва дигар давлатҳои ин сарзамин дар қарни XIX ва ибтидои асри XX хидмат намудаанд. Аз рӯйи маълумоти ин асар аксари номвожаҳои ҷуғрофии овардаи муаллифи асар бо баъзе шакливазкунии зоҳирӣ то замони мо расидаанд. Асари «**Зафарномаи хусравӣ**» чун сарчашмаи боэътиҳод дар омӯзиши топонимҳои Мовароуннаҳр, аз ҷумла водии Фаргона хидмат ҳоҳад намуд. Дар айни ҳол асари «**Зафарномаи хусравӣ**» чун дигар осори таъриҳӣ сарчашмаи боэътиҳод дар номшиносии тоҷикӣ маҳсуб меёбад.

Забони асар забони тоҷикии маъмулии ҳамон давр, яъне забони муҳити илмии Мовароуннаҳри қарни XIX ва ибтидои қарни XX аст. Дар асар миқдори муайянни қалимоту ибороти арабӣ истифода гардидааст, ки ҳангоми хондан барои хонандай одии имрӯз баъзе душ-

---

*1. Зафарномаи хусравӣ. – Ҳуҷанд, 2011.-144 с. – Минбаъд сахифаҳои ҳамин асар дар қавсайн оварда мешавад.

вориҳои забонӣ пеш меоянд. Дар муқаддима муаллиф баъди сипосу ситоиши Офариҷор ва ниёшу дуруд бар ҳабиби Ӯ Муҳаммад (с) сабаби навиштани китобро баён карда менависад, ки «бар замоири хучастай назойири нукташиносон, ҷароиди фазлу камол ва ба хотири кимиё ... ва баёни тавориҳи муқаддимоти шаҳри- ёри сипеҳриқтидор, сулаймонҷоҳ, маъдалатпаноҳро бар сафаҳоти авроқи шуҳур ва айёми зебу зиннат ва баҳо баҳшад». Муаллифи асар ҳар фаслро бо ифодай «Гуфтор дар бораи ...» оғоз намуда, роҷеъ ба ин ё он воқеаи таъриҳӣ, лашкаркашиҳо ва дигар далелҳои радиопазир маълумот додаст.

Аз ҷумда, дар боби «*Гуфтор дар баёни юриши амири соҳибқирон зафаркарини...аз пойтахти Тӯронзамин ба ҷониби мамолики Фарғоназамин...*» баробари овардани воқеаву ҳодисаҳои таъриҳӣ, инчунин номвожаҳои ҷуғрофии ин сарзамин низ оварда мешавад, ки ҳоло ҷанд мисол аз он нигоштаҳо меоварем:...лашкари душман дар болои билоди **Истаравшан**, ҷаноби олий дар он маврид ба ёрмандии иқболи фарҳундамаол доҳили дорулмулки **Хӯҷанд** гардида ва аз он ҷо низ бо фирӯзмандии тамом гузашта дар қасабаи Қарақчиқум расида, ду-се рӯз таваққуф фармуда, яксола бочу хироҷи мамолики Фарғонаро гирифта... ҳони **Хӯҷанд** аҳду паймонро ба имон...ба сад узру илтимос аз роҳ гардонида буд (91)

Ҳоло ҷанде аз ин номвожаҳои ҷуғрофии ин водиро, ки зимни мисолҳо омаданд, мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳем:

Истаравшан, номи шаҳр дар ҳудуди гарбии водии Фарғона ва дар ҳудуди имрӯзai вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, аз ҷиҳати соҳт таъриҳан мураккаб ва дар айни ҳол ин номвожаи ҷуғрофӣ содаи рехта аст. Шаклҳои бостонии ин номвожаи ҷуғрофӣ Устурушана, Киропол ва Ӯротеппа буда, аз мавзеъҳои қадима маҳсуб меёбад. Ин номвожаи ҷуғрофӣ аз нигоҳи соҳт мураккаб буда, аз ҷузъҳои **ista-** истодан, истгоҳ,

қарор доштан, макон, чой ва **rausa** – рӯз, равшан таркиб ёфта, маъни мавзеи равшан ё офтобӣ, офтобрӯяро дорост. Ин топоним мутааллиқи забонҳои эронӣ мебошад.

Хучанд, номи шаҳр ва маркази худуди маъмурии вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад ва ин номи ҷуғрофӣ таъриҳан вожаи мураккаб буда, дар айни ҳол ба қатори калимаҳои реҳтаи сода шомил мешавад. Дар осори хаттӣ ин номвожаи ҷуғрофӣ дар шаклҳои **Хубканد**, **Искандария**, **Ленинобод** сабт ёфта, шакли **Хучанд** хеле қадима аст ва аз ҷузъҳои **ху** - хуб, нек ва **kand** - дех, шаҳр таркиб ёфта, маъни шаҳри хуб, некро дорад. Ин топоним мутааллиқи забонҳои эронӣ мебошад.

Хӯқанд, номи яке аз шаҳрҳои ободи водии Фарғона аст, ки ҳоло дар шакли Қӯқанд воқеъ дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон аст. Ин номи ҷуғрофӣ таъриҳан вожаи мураккаб буда, дар айни ҳол ба қатори калимаҳои реҳтаи сода шомил мешавад. Дар осори хаттӣ ин номвожаи ҷуғрофӣ дар шаклҳои **Хубканд**, **Хӯқанд**, **Хӯқанд**, **Қоқанд**, **Қоқанд**, **Қоканд** сабт ёфта, шаклҳои **Хӯқанд** ва **Хубканд** хеле қадима аст ва аз ҷузъҳои **ху**-хуб, нек ва **kand**-дех, шаҳр таркиб ёфта, маъни шаҳри хуб, некро дорад. Ин топоним мутааллиқи забонҳои эронӣ мебошад.

Баъд аз он дар ҳамин аввали баҳори фарҳунда-осор, амири ҷамҷоҳи анҷамсipoҳ ба нияти тасхири мамолики **Фарғона** ва **Андиҷон** лашкари бекарон ҷамъ намуда, теги сиёsat аз рӯйи ҷаҳолатбар миёни ҳиммат баста, бар бодпойи суръатпаймои гайрат нишаста озими ҷониби **Фарғона** гардид (92). Бад-ин дастур қатъи манзил фармуда, рӯзи сеюм маҳозии вилояти **Ўротеппа** мазраби автоду ҳиёми накӯфарҷом гардид (93). Баъд аз он аморатпаноҳ Иброҳимбӣ Додҳоҳ ҳокими Самарқандро ба мансаби парвончигӣ ва ба ҳукумати дор-ус-салтанати

вилояти **Хўқанд** сазоворӣ намуд. Тилуқобил додҳоҳи хитоиро ба ийрлиги вилояти Хуҷанд мубтәҳиҷ гардонид. Инчунин Абдулқодир тӯқсаборо ба ҳукумати Марғонон, Муҳаммадкарим тӯқсаборо ба ҳукумати **Андиҷон**, Шодмонбой тӯқсаборо ба ҳукумати **Наманғон**, ...ба вилояти **Чуст**, ...вилояти **Қурама** сарафrozӣ бахшид... (101).

Фарғона номи водӣ ва маркази вилояти Фарғонаи Ҷумҳурии Ӯзбекистон мебошад ва ин номи ҷуғрофӣ таъриҳан вожаи мураккаб буда, дар айни ҳол ба қатори калимаҳои рехтаи сода шомил мешавад. Маънои лугавии ин топоним ё номвожаи ҷуғрофӣ далолат ба макони яке аз қавмҳои орёй – фарғонагиҳо, ки дар ташаккулёбии ҳалқи тоҷик нақш дорад, мекунад. Ин топоним мутааллиқи забонҳои эронӣ мебошад.

Андиҷон, номи шаҳр ва вилоят дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон аст. Ин топоним шакли муарработи Андигон аст. Номвожаи ҷуғрофии **андигон** хеле қадима буда, аз ҷузъҳои **анди** ва **гон** таркиб ёфтааст. Ҷузъи **-гон** шакли тағйирёфтай **kant**, **kan**-и порсии қадим аст, ки маънояш хона, деха, шаҳр аст. Ҷузъи **анди** дар сарчашмаҳо ба таври возех қайд нагардидааст. Тахмин меравад, ки ин ҷузъ мансуби яке аз қавмҳои эронӣ аст, ки дар водии Фарғона аз қадим инчониб сукунат доштанд. Ин топоним мансуби забони тоҷикӣ аст. Дар ин вилоят шаҳру ноҳияҳои Марҳамат, Ҳамзаобод, Андиҷон воқеъанд, ки дар онҳо мардуми тоҷик зиндагӣ доранд. Ин топоним мутааллиқи забонҳои эронӣ мебошад.

Үротеппа, номи яке аз шаҳрҳои ободи водии Фарғона аст, ки ҳоло дар шакли Қўқанд воқеъ дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон аст. Ин номи ҷуғрофӣ таъриҳан вожаи мураккаб буда, дар айни ҳол ба қатори калимаҳои рехтаи сода шомил мешавад. Дар осори хаттӣ ин номвожаи ҷуғрофӣ дар шаклҳои **Ҳубқанд**,

Хўканд, Хўқанд, Қоқанд, Коқанд, Коканд сабт ёфта, шаклҳои **Хўқанд** ва **Хубканд** хеле қадима аст ва аз ҷузъҳои **ху**-хуб, нек ва **kand**-дех, шаҳр таркиб ёфта, маънои шаҳри хуб, некро дорад. Ин топоним мутааллики забонҳои эронӣ мебошад.

Наманғон, номи шаҳр ва вилоят дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон буда, дар қисми шимолии водии Фарғона воқеъ аст. Аз доҳили шаҳри Наманғон канали шимоли Фарғона мегузарад. Аз ёдгориҳои меъморӣ мақбараи Хучам (асри XVIII), мадрасаи Муллоқирғиз (с.1912), масҷиди Ота Валихонтӯра (1918) боқӣ мондаанд. Бори нахуст дар маъхазҳои асри XV ҳамчун деха қайд шуда, аз соли 1610 чун шаҳр зикр гардидааст. Номвожаи ҷуғрофии **Наманғон** хеле қадима буда, аз ҷузъҳои **наман** ва **гон** таркиб ёфтааст. Ҷузъи **-гон** шакли тағиیرёфтаи **kant**, **kan**-и порсии қадим аст, ки маънояш хона, деха, шаҳр аст. Ҷузъи **наман** дар сарчашмаҳо ба таври возеҳ қайд нагардидааст. Тахмин меравад, ки ин ҷузъ мансуби яке аз қавмҳои эронӣ аст, ки дар водии Фарғона аз қадим инҷониб сукунат доштанд. Ин топоним мансуби забони тоҷикӣ аст. Дар ин вилоят шаҳру ноҳияҳои Консонсой, Чуст, Наманғон воқеъанд, ки дар онҳо асосан мардуми тоҷик зиндагӣ дорад. Ин топоним мутааллики забонҳои эронӣ мебошад.

Чуст, номи яке аз шаҳрҳои ободи водии Фарғона аст, ки ҳоло дар вилояти Наманғони Ҷумҳурии Ӯзбекистон воқеъ аст. Ин номвожаи ҷуғрофӣ таъриҳан вожаи содаи рехта ва мутааллики забонҳои эронӣ мебошад.

Дар маҷмӯъ, корбости номвожаҳои ҷуғрофии водии Фарғона дар асари таърихии «Зафарномаи ҳусравӣ» барои инъикоси воқеаву ҳодисаҳои таъриҳӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ бамаврид буда, манзалату шаҳомати асари мазкурро беш намудааст. Топонимҳои дар асар корбаст гардида дорои таърихи кӯҳан буда, бештари онҳо таърихи тӯлониро дороянд ва аз қабили

вожаҳои фаъоли забони адабии муосири тоҷикӣ маҳсуб меёбанд. Ҳамчунин ин номвожаҳои ҷуғрофии водии Фаргона аз нигоҳи соҳтор бештар содаи рехта ва мураккаб мебошанд.

Адабиёти илмӣ:

1. Алими Ҷ. Ташаккул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Кӯлоб. – Душанбе, 1995. – 142 с.
2. Гафуров О. Тағсири мухтасари номҳои ҷуғрофӣ. – Душанбе: Маориф, 1983-144 с.
3. Гафуров Б. Тоҷикон, Ч. 1. – Душанбе, 1984.-560 с.
4. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ч. 1.-М., СЭ, 1969.-910 с.; Ч. 2.- 910 с.
5. Ҳомидов Д. Топонимияи водии Кешруд. – Душанбе, 2002.-104 с.
6. Ҳомидов Д. Сарнавишти ҷаҳон. – Душанбе, 2008.-146 с.
7. Ҳудуд-ул-олам (таҳияи А. Қосимов). – Душанбе: Дониш, 1973-132 с.

ҶАҲОНИ ЭРОНИ БОСТОН АЗ ДИДГОҲИ Ж. МАРКВАРТ

A. Мирбобоев, дотсенти ДМТ

Асрори сарзамини Эрони бостон чанд қарн боз таваҷҷуҳи донишмандони оламро ба худ ҷалб намудааст ва ба хотири кашфи ин асрор ва ҳалли муаммоҳои таърихи он осори фаровони илмӣ ба табъ расидааст. Яке аз ғаввосони дарёи илм, ки барои ба даст овардани дурри ҳақиқати илмӣ ба умқи торику пурмуаммои ин дарёи беканор ғӯтавар гаштааст, эроншиноси маъруфи Аврупои қарни XX Жозеф Маркварт (1864-1930) мебошад. Ӯ дар кашфу таҳқиқи масоили мухталифи тамаддуни ориёй ва баҳусус таъриху тамаддуни мардумони эрониасл, ки яке аз табори ориёй мебошанд, саҳми арзанде гузоштааст. Ӯ парварда ва пайрави он мактаби ҳиндуаврупшиносиест, ки абармардонеро чун В. Гумболдт, А. Мейе, В. Лентс ва дигарон ба дунёи илм раҳнамун соҳтааст.

Ж. Маркварт дар илм раҳнавардест, ки дар паҳнои таҳқиқ ҳамеша бо роҳи хеш равон буд, дар баррасии мавзуъҳои мураккаб ва печидаи илмӣ назари ҳудро дошт. Китобу мақолоти ӯ, ки ба таҳқиқи

топонимияи таърихии Эрони бостон баҳшида шудаанд, дар шумори арзишмандтарин дастовардҳои илмӣ дар соҳаи таҳқиқи номвожаҳои ҷуғрофии минтақаҳои сукунати мардуми ориёинажод маҳсуб мешаванд.

Ӯ донишманди беназири таърихи тамаддуни мардуми ориёинажод, забоншиноси забардаст буд, ки чандин забонҳои қадима ва муосири хиндуаврупоиро хуб медонист, бо аксари забонҳо ва фарҳангҳои мардумоне, дар сарзаминҳои ҳаммарзи макони маскунии қавмҳои ориёй мезистанд, ошно буд, аз ин рӯ тадқиқи ҳар масъалаи илмӣ, хоҳ хурд бошад, хоҳ бузург, дар осори Ӯ дар партави таърихи забон ва фарҳанги тамоми сокинони даврони гузашта ва ҳамзамони мавзуи мавриди баррасӣ қарор мегирифт, аммо дар контексти он ҳамеша масъалаҳои инкишофи забон, таъриху фарҳанг ва тамаддуни ориёй дар мадди аввал гузашта мешуд.

Ж. Маркварт нахустин осори худро дар даҳаҳои охири қарни XIX таълиф кардааст, ки дар онҳо масоили таърихи бостонии мардуми ориёнажод, аз ҷумла таърихи қавму таборҳои гуногуни эронӣ, ба риштаи таҳқиқ қашида шудаанд. Дар силсилаи нахустмақолаҳои Ӯ «Beitrage zur Geschichte und Sage von Eran», «Untersuchungen zur Geschichte von Eran» (соли 1895), «Die Chronologie der alttürkischen Inschriften» ва «Historische Glossen zur den alttürkischen Inschriften» (соли 1898) мавзуоти гуногуни таърихи қабилаҳои эронӣ ва ориёй, равобити онҳо бо мардумони ҳамнишинашон, ба вежа турктаборон, аз назари навтарин дастовардҳои илми замонааш баррасӣ гардидаанд. Зимни таълифи ин осор Ӯ ба натиҷае мерасад, ки бе тадқиқи номҳои ҷуғрофии бостонӣ, ки мавзӯи баҳси яке аз соҳаҳои забоншиносӣ – ономастикай таърихӣ ва соҳаи вежаи он - топонимика мебошад, наметавон таърихи мардумро ба сурати комил таҳқиқ намуд, аз ин ҷо, ки зимни

баррасии номҳои қадимаи макони сукунати қавмҳои ориёинажод қабл аз ҳама бояд ба сарчашмаҳои хаттии бостонӣ рӯ овард.

Дар соли 1901 дар чопхонаи Берлин ҳосили пажӯхиши амиқ ва доманадори ў дар бораи шарҳу тафсири таърихии номҳои ҷуғрофии Эрони бостон зери унвони «Eраншахр nach der Geographie des Ps. Moses Xorenas'i» мунташир гардид, ки барои рушду густариши ҷунин навъи пажӯхишҳои эроншиносӣ пояи муттамад гузошт. Баъдан ин масъала дар асари дигари ў зери номи «Das Reicht Zabul und der Gott Žūn vom 6.- 9. Jahrhundert» (1915), ки таърихи Зобулистони қадимро аз рӯи маъхазҳои хаттӣ баррасӣ намудааст, идома пайдо кард. Ба қалами ў фехристи муфассали номҳои ҷуғрофии нуқоти масқунии Эрони бостон таҳти унвони «A Catalogue of the Provincial Capitals of Eраншахр» (1932) низ мансуб аст, ки бо шарҳу тафсири таърихию этиологӣ ва бар мабнои иттилооти маъхазҳо дар бораи таҳаввулоти таърихии мардумони ориёй таълиф гашта буд.

Китоби «Wehrrot und Arang» муҳимтарин асари Ж. Маркварт дар соҳаи таърихи топонимияи сарзамини Ориёно ба шумор меравад, ки ў соли 1907 барои чоп ба нашриёти «Брилл»-и шаҳри Лайдени Ҳолландия пешниҳод карда буд, аммо чопи он бо сабабҳои номаълум мутаваққиф шуд. Дастанвиси ин китоб пас аз ҷандин сол ба дасти яке аз донишмандони маъруфи шарқшинос X. X. Шнайдер расид ва ин китоб бо ин муқаддимаи ў соли 1938 дар Берлин рӯйи чопро дид.

Дар ин асар таърихи номвожаҳои ҷуғрофие, ки дар минтақаи масқунии ориёёни Осиёи Марказӣ, дар миёни ду рӯди бузург – Окса ва Яксарт (Амударё ва Сирдарё) густариш ёфта буданд, бар мабнои маъхазҳои хаттии ориёй, аз ҷумла дастанвисҳои бостонии санскриту ведӣ, Авесто ва меҳнависҳои форсии қадим, дастанҳои

форсии миёна, навиштаҳои сакой, сүғдӣ, боҳтарӣ, портӣ (паҳлавӣ), ҳамчунин дар асоси осори хаттии ҳалқҳои гайриориёни ҳамсоя (дастхатҳои чинӣ, юнонӣ, хиндии қадим ва гайра) таҳлил ва таҳқиқ шудаанд.

Дар дастхатҳои форсӣ - тоҷикӣ асрҳои миёна сарзамини байни ин ду рӯд Фарорӯд ё Мовароуннаҳр номида шудаанд. Доnihшмандон бар ин назаранд, ки ин минтақа дар аҳди қадим маскани асосии зисти қавмҳои эронии ориёитабор буд, ки заминаи моддӣ ва маънавие барои ташаккул ва таҳаввули тамаддуни ориёй гардидааст. Дар осори китобии бостонии мардуми ориёй, чи дар Авесто ва чи дар дастхатҳои хиндии бостонӣ доир ба макони аслии ориёён маълумотҳое ба назар мерасанд, аммо ин ба ин маълумотҳо аз тарафи муҳаққиқон баҳои гуногун дода шудааст. Аз ҷумла муҳаққиқони Авесто дар бораи макони таълифи ин асар ва нуқоти ҷуғрофии, ки дар он тасвир шудааст, назароти муҳталиф доранд: қисме аз доnihшмандон ин маконро дар ғарби ҳаритаи ҷуғрофии Эрони бостон ва қисми дигар дар шарқи он (Осиёи Миёна) ҷойгир кардаанд. Ж. Маркварт дар шумори нахустин муҳаққиқоне қарор дошт, ки бо далелҳои илмии забоншиносии муқоисавӣ-таъриҳӣ собит намуд, ки қадимтарин осори хаттии ҳалқҳои ориёй ва шоҳаи эронии он, баҳусус «Авесто» маҳз дар ҳамин сарзамин эҷод шудаанд. Ӯ зимни таҳқиқ ба ҳулосае омад, ки нақши сокинони ин сарзамини бостонӣ дар рушду нумӯи тамаддуни ҷаҳонӣ назаррас аст ва бинобар ин амиқ омӯҳтани гузаштаи дури ин сарзамин барои равшан намудани бисёр масъалаҳои мураккаби таърихи ҳалқҳои хиндуаврупой кӯмак ҳоҳад расонд. Маҳз нуктаи сабаб шуд, ки Ж. Маркварт ба пажӯҳиши таърихи бостонии Мовароуннаҳр ручуъ карда, ба сифати роҳи ҳалли масоили илмии мансуб ба таърихи ин сарзамин маводи топонимии онро ба сифати манбаи аслии тадқиқи таърихи он мавриди исътифода

қарор диҳад. Вай бар ин бовар буд, ки танҳо топонимики ин сарзамин имкон медиҳад, ки тарзи зиндагӣ, ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоию фарҳангии ҳалқҳои Мовароуннаҳр, робитаҳои таърихии онҳо бо соири мардумон ба дурустӣ таҳқиқ шавад, зеро дар номҳои ҷуғрофӣ манзараи куллии таърихии зиндагии ҳалқҳои маскуни он сарзаминҳо, бо шумули ҳаёти маънавӣ ва фарҳангии онҳо, аксандоз шудааст.

Ж.Маркварт зимни таҳқиқи топонимияи таърихии Мовароуннаҳр, ки ба назари ў, баҳше аз сарзамини Ориёи бузург, ё ба таъбири «Авесто» - агуānām vaeja-(айнан: «пахнои Ориён») буд, ба дастовардҳои забоншиносии муқоисавӣ-таъриҳӣ рӯй ниҳода, аз манбаъҳои хаттии қадимие, ки ба забонҳои гуногуни даврони бостон таълиф гардида буданд, ба таври фаровон истифода кардааст. Ў таъкид доштааст, ки номи ин ду рӯди бузург, ки дар соҳилҳо ва канораҳои онҳо дар аҳди қадим қабилаҳои ориёӣ маскун буданд, дар сарчашмаҳои бостонӣ ба таври гуногун инъикос гардидаанд, бинобар ин муайян намудани мансубияти аслии номҳои ҷуғрофии дар сарчашмаҳои хаттӣ зикршуда яке аз вазифаҳои аслии илми забоншиносии мусир ба шумор меравад. Аз ин рӯ вай ба муайян намудани ҷойгоҳи таърихии Амударё ва Сирдарё дар ҳаритай таърихии Эрони бостон рӯй оварда, сурати навиштории номҳои онҳоро дар дастхатҳои чинӣ, юнонӣ, ҳиндӣ, авестоӣ ва соири забонҳои бостонӣ оварда, бо далелҳои илмӣ мансубияти онҳоро ба ин ва ё он макон муайян кардааст.

Яке аз ин ду рӯди бузурги Фароруд Омӯ мебошад, ки дар осори форсии классикӣ таҳти номи «рӯди Ҷайхун» ва дар сарчашмаҳои юнонӣ Окса номида шудааст. Номи ин рӯд дар Авесто Wañhui daitya (айнан: «Датии меҳрубон»), дар манобеи форсии миёна Wehrot

ва маъхазҳои даврони оғозини ташаккули забони форсии дарӣ (тоҷикӣ) Vehrud зикр гардидааст.

Дар «Авесто» Веҳрӯд рӯди қудсиест, ки дар ду канори соҳилии он меҳани аслии мардуми ориёй воқеъ гардида, макони парастиши қавмҳои ориёй буд ва ин ақвом ба хотири пурганҷу сероб шудани он ҳамасола курбонӣ мекарданд. Дар болооби он меҳани муқаддаси мардуми ориёй – Эронвеч ҷойгир аст ва мардони ориёй ба таҷлили ҷашињо аз тамоми гӯшаю канораҳои олам дар ин сарзамин гирд омада, ба номи Аҳурамаздо намоз мегузоранд. Аксари муҳаккиқон номи Веҳрудро бо номҳои Ому (Аму) ва Ҷайхун як мешуморанд. Ж. Маркварт ҳамин нуктаро пазируфта, таъкид менамояд, ки «Веҳруд» номи тамоми рӯди Ому нест, балки яке аз шоҳобҳои он аст, ки дар болооби дарёи Панҷ воқеъ гашта, тамоми рӯди Панҷу Аму аз он сарчашма мегирад. Вай барои исботи ин нукта ба силсилаи номҳои ҷуғрофие низ таваҷҷӯҳ кардааст, ки дар илми мусоир ҳадафи баҳсҳои густурдае миёни донишмандон қарор ёфтаанд. Гурӯҳи муҳаққиқон чунин мешуморанд, ки «Веҳруд» номи қадимии дарёи Вахш аст. Аммо Ж. Маркварт таъкид доштааст, ки номи Wahu (ҷузъи аввали қалимаи Веҳруд) дар қуруни пешазмелодӣ ба ҷандин рӯд нисбат дода шудааст, вале вожаи «Вахш» аз решай дигаре падид омадааст, ки он Waxšu- буда, маънои «ҷашма, ҷашмаи ҷӯшон»-ро дорад. Ҳамин ном пасон ба худ сурати Waxš-ро гирифта, аз ин рӯ ба Веҳрӯд нисбате надорад ва чунин адами тафоҳум ба сабаби шабоҳати суварии вожагон ба миён омадааст.

Ж. Маркварт зимни таҳлили лугавию семантиկӣ ва соҳтории номҳои таърихии Веҳруд аз ҷандин вилояту навоҳӣ ва шаҳрҳои қадимие ном бурдааст, ки дар заминҳои соҳилии ин рӯд воқеъ гардида буданд ва иҷмолан маъно ва решоҳои таърихии онҳоро тавзех ва шарҳ додааст. Топонимҳои Вахон, Горон, Барпанҷ,

Бартанг, Рангкӯл, Шугнон, Дарвоз, Балчу- вон, Поргар, Қубодиён, Құлоб, Хатлон, Шумон, Кофарниҳон, Кумед, Суғд, Фон, Искандаркӯл ва гайра, ки имрӯз нүқоте дар нақшай ҹуғрофиёни Тоҷикистон мебошанд, дар шумори ин номҳо қарор доранд.

Дар «Wehrot und Arang» доир ба соири сарзаминҳои маскунии аҳди бостон, ки дар марзҳои Ҳинду Чин, Афғонистон, Туркистони шарқӣ ва дигар манотики ҳамхудуди Вехруд воқеъ гаштаанд, маълумот дода шуда, робитаи решашиносии номвожаҳои ҹуғрофии ин сарзаминҳо бо топонимҳои соҳили шарқӣ ва гарбии Вехруд ҳамаҷониба баррасӣ ва шарҳу тавзех ёфтааст.

Муаллиф аз баррасии иттилооти таъриҳӣ ва далелҳои забонӣ ва фарҳангӣ ба натиҷае расидааст, ки Вехруд дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии маънавии мардуми ориёнажод ҷойгоҳи хоссаero қасб карда, рӯ овардан ба пажӯҳиши топонимияи ин сарзамин дар амри таъини тарҳи таъриҳии Ориёнои бузург ва густараи он аз аҳамияти бағоят бузурги илмӣ бархурдор аст.

Сарчаашмаҳо:

1. *Markwart J. Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran // ZDMG* 49 (1895), 628-72.
2. *Markwart J. Untersuchungen zur Geschichte von Eran.// Philologus* 54 (1895), 212-40.
3. *Markwart J. Die Chronologie der alttürkischen Inschriften // Mit einem Vorwort und Anhang von Prof. W. BANG in LÖWEN.- Leipzig, 1898.*
4. *Markwart J. Historische Glossen zur den alttürkischen Inschriften // WZKM* 12 (1898), 157-200.
5. *Markwart J. Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenas'i. Mit historisch-kritischen Kommentar und topographischen Exursen. Abhandlungen der Kgl. // Gezellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.-hist. Kl. Neue Folge Bd. III. № 2. – Berlin, 1901.*

6. *Markwart J.* Das Reich Zabul und der Gott Žūn vom 6.- 9. Jahrhundert (mit J.J. DE GROOT) // Festschrift Eduard Sachau gewidmet. – Berlin, 1915, 248-98.
7. *Markwart J.* Die Entsehung und wiederherstellung der armenischen Nation.- Potsdam, 1919.
8. *Markwart J.* A Catalogue of the Provincial Capitals of Eranshahr (Pahlavi text, Version and Commentary). – Analecta Orientalia (Communtationes scientifcicae de rebus Orientalis antiqui cura Pontifici Instituti Biblici editae). Num. 3. Rom, 1932.
9. *Markwart J.* Wehrot und Arang. – Leiden, 1938.

КОРБУРДИ ВАРИАНТҲОИ ГУНОГУНИ ТОПОНИМИЯИ ИҚТИБОСӢ ДАР ЗАБОНИ МУОСИРИ ТОЧИКӢ

Н.Офаридаев, профессори ДДХ ба номи М.Назаршоев

Забони адабии тоҷик дар давраи истиқлолият аз лиҳози хуқуқиу сиёсӣ соҳиби макоми давлатӣ гардида, вазифаи ҷамъиятии он ҷаҳонӣ гардид. Корбурди забони давлатӣ дар арсаҳои нави иҷтимоӣ ба арзи вучуд намудани таҳввулоти муайян дар зинаҳои соҳтории он мусоидат мекунад. Афзудани шумораи ВАО як омили таҳаввалути таркиби лугавии забон махсуб меёбад. Илова бар ин мавзуъ ва мундариҷаи мақолаю гузоришҳои матбуот гуногунранг буда, корбурди воситаҳои гуногуни лугавиро талаб мекунанд. Бο тақозои шароити нави иҷтимоию иқтисодӣ дар забон мағҳумҳои нав арзи вучуд намуданд, ки низоми истилоҳоти соҳаҳои гуногунро тағйир дода, тарзҳои нави ифодаро ба вучуд оварданд. Услуби ВАО-и имрӯза то андозае гуногун аст. Агар дар рӯзномаҳо то андозае меъёрҳои забони адабӣ риоя шаванд, пас дар шабакаҳои интернетии иҷтимоӣ меъёри забони адабӣ на хама вақт

риоя мешавад. Ба таҳаввулоти меъёрӣ дар забон омилҳои муайяне таъсир расондаанд, ки муҳимтарини онҳоро метавон ном бурд:

1. Васеъ гардидан функцияи чамъиятии забон, корбурди забон дар дар сооҳаҳои сифатан нави иҷтимоию фарҳангӣ ва иқтисодӣ;
2. Афзудани теъдоди воситаҳои ахбори омма;
3. Васеъ шудани мазмуну мундариҷаи матолиби ба табъ расида дар маводи чопӣ;
4. Густариши робитаҳо бо кишварҳои хамзабони Афғонистон ва Эрон, таъсири забонҳои дарӣ ва форсӣ ба тоҷикӣ дар бахши лугат ва истилоҳот;
5. Бо тақозои зарурат иқтибоси баъзе истилоҳу вожаҳо аз забонҳои европоӣ;

Маълум аст, ки матбуот рӯйдодҳои ҷомеаро очилан инъикос намуда, аҳли ҷомеъаро аз муҳимтарин иттилоот огоҳ мекунадва муҳимтарин воситай иттилоот забон мебошад, маҳз таввасути имконоти забон дар ҷамъият афкори умум пайдо мешавад ва он омили муҳимми таҳрикбахши зиндагии иҷтимоӣ маҳсуб мёёбад. Бад-ин ваҷ вижагиҳои забони матбуот то андозае ба инкишофи сатҳи фарҳангӣ забондонии ҷомеъа таъсир мерасонад.

Лозим ба ёдоварист, ки забон ва услуби матбуот ҳамеша дар маркази таваҷҷуҳи профессор М.Н.Қосимова буда, оид ба масъалаи мазкур силсилаи асару мақолаҳоро ба нашр расондааст ва диққати забоншиносонро ба мавзуе, ки дар ин мақола матраҳ мегардад, низ ҷалб намудааст(1).

Исмҳои топонимӣ дар таркиби луғавии забон соҳиби мавқеи маҳсус мебошанд ,зоро номҳои хоси топонимӣ вазифаи маҳсуси муҳобиротӣ дошта, дар боз намудани мазмуну моҳияти матн нақши назаррас доранд. Риояи меъёри забони адабӣ дар навишт ва истифодаи исмҳои хоси топонимӣ, мушкилоти тарҷума ва бозгардони номҳо аз ҷумлаи масъалаҳои амалии ономастика буда, тадқиқу баррасии он дар шароити имрӯза дар забоншиносии тоҷик аҳамияти бешero қасб мекунад. зоро солҳои охир дар тарзи корбурд ва тарзи навишти исмҳои хоси топонимию иқтибосӣ дар ВАО дигаргунҳои назаррасе ба мушоҳида мерасад. Ин тагијиротҳо ба се омили муҳим иртибот доранд:а) қабул шудани коидаҳои нави имлои забони тоҷикӣ,б)дар тарзи корбурди исмҳои хос истифода аз шаклҳои маъмулшуда дар забонҳои форсии Эрон ва дарии Афғонистон.в)тағијир ёфтани номҳо дар забони асл.

Номҳое,ки дар таркибашон ҳарфҳои Ц,Ы,Щ доштаанд, мутаносибан бо ҳарфҳои С, ТС,И ва Ш навишта мешаванд,инчунин аз таркиби номҳои хос аломати Ё бардошта шуд: Федератсия, Елтсин, Сарисин ва амсоли инҳо.Дигргуншавии шакли номҳо ва ба асолати табии забони тоҷикӣ, наздишавии номҳои хориҷи иқтибосӣ то андозае хониши ин гуна номҳоро дар матн осон мегардонад. Дар мавриди истифода аз ин қабил номҳо зарур аст,ки манбаъи воридшавии онҳоро муайян намоем. Бояд ёдовар шуд, ки дар забони форсӣ низ дар ин маврид ҳамгунӣ дида намешавад. Аз тарафи дигар, худи пайдоиши шакли аслии форсӣ низ метавонад,мавриди бахси алоҳида қарор гирад. Чунончи, Дар забони форсӣ номи кишвари Германия дар ду шакл ба кор бурда мешавад:чарман ва Олмон.Дар баробари ин шакли аслии он низ дар забони олмонӣ

мустаъмал аст:Deutsch. Тавре мебинем, иктибоси номҳо аз забон ба забони дигар раванди мураккабест, ки омӯзиш ва баррасии амиқро тақозо меқунад. Лозим ба ёдоварист, ки агар дар замони Шуравӣ манбаи вридшавии номҳо забони русӣ маҳсуб меёфт, холо забони форсии Эрон ва Афғонистон ва соири забонҳои аврупой маҳсуб меёбанд. Дар забони матбуот дар навишти номҳои хориҷӣ ҳамгунӣ дидо намешавад. Як ном ба шаклҳои гуногун сабт мешавад. Чунончи: Чопон, Япония; Чин, Хитой; ИМА, ШМА; Ландан, Лондон; Англия, Инглистан Росия, Русия Эрон, Ирон Москва, Маскав, Москав, Алмаато, Алматӣ Узбекистон, Узбакистон ва амсоли ин.

Усулан корбурди топонимҳои хориҷӣ дар забонҳои дигар бо роҳҳ ои зерин сурат мегирад: а) номҳои қолаби ибора тарҷума мешаванд: Great

Britain-Британияи кабир, United States of America-Иёлоти Муттаҳидаи Америка(Амрико, Омрико), Российская Федерация-Федератсияи Росия(Русия), б) номҳои дар забони асл тағйирёфта дар шакли аслӣ мавриди корбурд қарор мегиранд: Белорусъ-Белорус (дар давраи Иттиҳоди Шуравӣ дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ ин ном ба сурати Бе лорусия ба кор бурда мешуд), Молдова-Молдова(дар давраи Иттиҳоди Шуравӣ дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ ин ном ба сурати Молдавия-Молдавия ба кор бурда мешуд), в) ба қоидаҳои савтии забони тоҷикӣ мутобиқ шудани номҳои хориҷӣ: Болгария- Булгористон, Франция-Фаронса, Грузия -Гурҷистон , г) ба сурати дигари анъанавӣ мавриди корбурд қарор гирифтани номи хориҷӣ дар забони тоҷикӣ: Лаҳистон(Полша), Мачористон (Венгрия) Олмон (Германия) ва амсоли инҳо.

Тавре ки ёдовар шудем, дар корбурди номҳои хоси топонимӣ имрӯз дар матбуот ҳамгунӣ ба назар намерасад. Ба тври мисол, ҳатто дар як шумораи рӯзномаи «Миллат» номи кишвари Эрон бо ду гуна оварда шудааст: (Ин гуна барномаҳо аз тарафи Олмон, Бритониё, Ҳинд, **Ирон** ва Русия низ пешниҳод шудаанд, Аммо давлати Ирон гуфтааст,...ки ин вирус кори сентрифугаҳои ғанисозии ураниум дар **Иронро** халалдор карда буд.,.....сабаби маҳви иттлооти зиёд дар шабакаҳои компьютерии **Ирон** бошад. «Миллат», 30.05.2012 сах. 13. Дидори сафирони кишварҳои африқоӣ дар Техрон бо вазири хориҷаи **Эрон**, Узрҳоҳии расмии Узбакистон аз **Эрон**, Таъкиди вазири хориҷаи **Эрон** бар густариши равобит бо Тоҷикистон «Миллат» 30.05.2012 сах. 14).

Чунин гуногунӣ дар саҳифаҳои рӯзномаи «Начот» низ дига мешавад: Дар поитаҳти Ҷумҳурии Исломии **Ирон** шаҳри Техрон иҷлосияи дуюмин ҷаҳонии Наврӯз.... баргузор гардид («Начот» 30.03.2012). Дар соли 2010 **Эрон** бо эъдоми 252 нафар,.....ба рӯйхати Авғон байналмилали шомил шуданд («Начот» 30.03.2012).

Номи кишвари ҳамсоя низ ду-се-ҷор сурати навишт дорад:

Ўзбекистон, Узбекистон, Ўзбакистон, Узбакистон. Масалан .....моро дар рӯ ба рӯи гурги хавфноке мисли **Ўзбакистон** танҳо гузошту фирор кард.... («Нигоҳ» 22.05.2012). Дар Озарбойҷон, Белорус, ва **Ўзбакистон** низ равандҳои зидди демократӣ назар ба дигар кишварҳо хело боло рафтааст («Миллат» 6.06.2012). Амалдори **Ўзбакистон** аз нигоҳи дипломатҳои амриқоӣ («Дунё» 11-17.10.2012). 4 голи бепосух ба дарвозаи **Ўзбекистон** (Ҷумҳурият) 27.09.2012). **Ўзбекистон** дар масъалаи истифода аз

манобеи об исрофкорӣ мекунад («Минбари халқ» 4.09.2012). Тавре ки дидашуд, дар имлои садонокҳоӣ ӯ ва у ҳамгунӣ дидашавад.

Чунин гуногунӣ дар тарзи корбурди шаҳри Алмаато низ дидашавад: Муъмин Қаноат боре ба **Алма-Ато** сафар мекунанд («Нигоҳ» 22.05.2012). Ба гузориши ҳабаргузории Форс иҷораи моҳонаи хонаи як- утока дар шаҳри **Алматӣ** 682 доллар,..... («Миллат» 5.12.2012).

Номи кишвари Либия ба 3 шакл оварда мешавад, на танҳо дар рӯзномаҳои гуногун, балки дар як шуморай як рӯзнома: ....ва Худой нахоста мисли мадуми **Либиё** миллатро ба куштан қашиданист («Наҷот» 30.03.2011). Истибоди ҳокимон дар **Либӣ**.....мучиби қиёми миллатҳо шудааст («Наҷот» 30.03.2011). Мухолифони Ҳукумати **Либия** дар ҳоли пешравӣ ба самти поитахти кишвар ҳастанд («Наҷот» 30.03.2011).

Номи поитахти Туркманистон низ имрӯз дар забон 2 шакли навишт дорад: Ҳамоиши сарони давлатҳои ИДМ дар **Ашҳобод** («Минбари халқ» 6.12.2012). Бар асоси ин гузориш мизони дастмузд ба таври миёна дар .....**Ишқобод** 200 доллар аст («Миллат» 05.12.2012).

Шаҳри маъруфи Шанхай низ ду шакли навишт дорад. Сзмони Шонгҳоӣ хостори нақше муҳимтар дар Афғонистон аст («Миллат» 6.06.2012).

Сабабҳои корбурди вариантҳои гуногуни номҳои топонимии хориҷӣ ба якчанд омили муҳим иртибот дорад, ки ба шароити кунунии инкишофи забони тоҷикӣ зич вобастаанд.

- 1.) Дар корбурди номҳои топонимӣ агар дар як манбаъ аз вариантҳои маъмули русӣ истифода бурда шавад, дар манбаи дигар шакли форсӣ

оварда мешавад ё хатто дар як манбаъ як ном дар ду шакл оварда мешавад. Масалан: Либия—Либиё, Корея--Куриё, Индонезия--Индонезиё, Бразилия--Бразил, ва г.

2.) Навишти форсии номҳои топонимии хориҷӣ мавриди истифода қарор гирифтааст. Масалан: Туркиё, Куриё, Шонгҳой, Ландан, Аврупо ва м.инҳо.

3.) Номи анъанавии форсӣ- тоҷикӣ мавриди корбурд қарор мегирад. Масалан: Мачористон (Венгрия), Лаҳистон (Полша), Олмон (Германия), Гурҷистон (Грузия), Тифлис (Тбилиси).....

4.) Маъмул шудани яке аз номҳои анъанавӣ. Тавре маълум аст, ба ҷои номи Чин солҳои зиёде дар забони тоҷикӣ номи Хитой ба кор бурда мешуд. Вале имрӯз дуюмӣ аз доираи корбурд баромад. ва исми Чин ҷои онро гирифт. Ҳар ду ном ҳам ба таври анъанавӣ дар забони тоҷикӣ маълум будаанд, дар назми классикий шоирон аз ин номҳо зиёд истифода бурдаанд:

Агар қайсар в-агар фагфури Чин аст,
Ба гирди хирмани ӯ хушачин аст.

(Ҷомӣ)

Давот он таблаи мушкини Хитой,
Бв имдоди қалам бар мушксоӣ.

(Ҷомӣ)

Лозим ба ёдоварист, ки шакли Хитой ва муодили русии он Китай асосан хоси забонҳои тоҷикӣ ва русӣ буда, дар аксари забонҳои дунё исми Чин маълум аст. Дар забони мусоири тоҷикӣ маъмул шудани исми Чин таъсири забони форсист.

5.) Даст кашидан аз корбурди шакли хоси забони русӣ. Дар даврони Иттиҳоди Шуравӣ дар забони тоҷикӣ исми хоси Япония ба кор бурда мешуд, ки ин исми хоси таърихан дар забони русӣ чунин шакл гирифта буд. Аммо дар аксари забонҳои дунё он ба сурати Japan ба кор бурда мешуд. Аз ин ҷо дар тоҷикӣ ҳам шакли Чопон имрӯз мавриди корбурди ҷорӣ қарор гирифт.

6.) Тағиیر ҳӯрдани шакли тоҷикии ном: Ташкилоти Давлатҳои Муттаҳида---Созмони Милали Муттаҳид, Штатҳои Муттаҳидаи Америка---Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, Республикаи Федративии Германия---Ҷумҳурии Федративии Олмон, Иттиҳоқи Советӣ---Иттиҳоди Шӯравӣ

7.) Дар қолаби номсозии тоҷикӣ тағиیر ёфтани бархе аз номҳо: Булғория---
Булғористон, Англия---Ингилистон, Абхазия---
Абхозистон, Чечен---Чеченистон.

8.) Корбурди қолаби русӣ чун анъана идома дорад: Норвегия (дар форсӣ Нурвеч), Дания (дар форсӣ Дунморк), Шведсия (дар форсӣ Свис), Шведсария (дар форсӣ Сиведан), Женева (дар форсӣ Жинев)/

Ҳамгун намудани тарзи корбурд ва тарзи навишти номҳои топонимии иқтибосӣ аз масъалаҳои муҳимми танзими меъёри забон ба шумор меравад. Аз ин рӯ омӯзиши мукаммали масъалаи мазкур аҳамияти назариявию амалӣ дошта, мураттаб намудани Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ метавонад ба ин ҳараҷу мараҷ дар корбуди исмҳои хоси топонимӣ хотима гузорад

Адабиёт
1. Қосимова М.Н. Сухан бояд ба дониш дарч
кардан. –Душанбе, 2005

V. САРФИЁТ
ФЕЛЬХОИ ТАҲЗИРИЙ ДАР ПАНДУ ҲИҚМАТХОИ
АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ
Гулназарова Жило, н.и.ф.

Маънои таҳзир дар панду ҳикматҳои Ҷомӣ мавқеи хоса дорад. Маънои таҳзир одатан дар панду андарз, ҳикмату насиҳат бештар таъсирбахш ва рӯшантар инъикос меёбад. Бояд зикр кард, ки ҳар як маънои алоҳида дар низоми маъноии забон ҳодисаҳои ҳаёти воқеиро ҳамчун унсури тафаккури мантиқӣ ва ё, умуман, шуури инсонӣ акс мекунад (ниг: 5, 25).

Маънои таҳзир бо қалимаву ифодаҳои парҳези дан, худдорӣ кардан, ҳазар кардан // намудан, даст кашидан ва монанди инҳо баён мешавад. Чуноне ки забоншинос М.Н. Қосимова зикр мекунад, дар забоншиносии пешин ҳангоми ба гурӯҳҳои маънӣ чудо намудани қалимаҳо истифода ва ифодаи маънои таҳзир низ зикр шудааст (3,36).

Феълҳое, ки чунин маъноро ифода мекунанд, метавонанд феълҳои сода, сохта, таркибӣ, ки ба онҳо воҳиди фразеологӣ ҳам мансубанд, бошанд, зеро агар мо ҳангоми таснифи маънӣ ба ҳар як шаклу соҳт таваҷҷӯҳ нанамоем, ба мақсад пурра ноил намешавем. Феълҳои парҳезидан, буридан, гиселидан, кандан, гузаштан, гузоштан, пардохтан, тобидан, фикандан, бозгузоштан, ҳазар кардан, доман даркашидан, бадар шудан, инон кашидан, нигаҳ доштан, тарк кардан, ром кардан, эътиroz кардан, даст кашидан, пой кашидан, рӯ тофтан, даст шустан, карон // канор кардан, тиҳӣ кардан, аз сар ниҳодан, рӯ андар гурез ниҳодан мавриди таҳлил қарор мегиранд.

Парҳезидан дар форсии бостон pati- raica ва pati raixta pati пешванд ва решай гаӣ реҳтан ҷорӣ кардан бо пешванди pati раҳо кардан, тарк кардан (4,83).

-пархезидан ба маънои худдорӣ, дурӣ, канорагирӣ кардан аз коре:

Он беҳ, ки зи асбоби мараз **пархезӣ**
В-аз нанги табибони дагал бигрезӣ (34)*
Аз он кас **бипархезу** феълу фанаши
Ки дорад дилат бесабаб душманаш (77)

-буридан дар эронии бостон *brita* аз решай *bri*-буридан қатъ намудан (4,34).

- буридан бамаънои қатъ намудан:

Тамаъ аз молу ҷоҳ **бубридам**,
Меҳнати фоқа беҳ, ки зилли тамаъ (65)

Гиселидан аз эронии бостон *vi-srda* аз решай *srd-*хурд кардан, шикастан замони гузашта *vi-sista* аз решай *sid said* қатъ кардан, шикастан (4, 233).

-гиселидан ба маънои кандан, чудо шудан, даст кашидан:

Ҳар киро дил ба адл шуд мойил,
Тамаъ аз моли ҳалқ гӯ **бигсил**(83)
Зи оҳандилий **бугсилу** мум бош,
Паноҳӣ асирони мазлум бош(86)
Аз ҳалқ тамаъ ҳамчӯ ҳасад мояи ранҷ аст,
Бигсил тамаъ аз ҳалқ, ки ранҷур набоиш (163).

Кандан аз форсии бостон *kantaha* - вайрон кардан, ҳароб кардан (4, 219 - 220)

- кандан ба маънои тарқ кардан, даст кашидан аз баъзе кору амал дар дунёи фонӣ:

Ҳар кӣ имони туро **кандану** пайвастонгуфт,
Бояд он қавли писандида аз ў бинсандӣ.
Ҳосили маънии он **кандану** пайвастон чист?
Яъне аз ҳалқ қаний дил, ба Ҳудо пайвандӣ (29).

- гузаштан ба маънои даст кашидан, худдорӣ кардан аз чизе ва дар форсиии бостон *vitara* *vi-*пешванд аз решай *tar-* убур кардан, бо пешванди *vi-* дур кардан, чудо кардан (4, 225):

---

* Абдураҳмони Ҷомӣ. Панду ҳикматҳо.-Душанбе: Ирфон,1989.232с. - Минбаъд мисолҳо аз ҳамин китоб оварда мешаванд ва дар қавсайн саҳифаҳо зикр мегарданд.

*Пеша кун афв ба хубио хваший,
Бүгзар аз нохушию кинакашай(99)*

гузоштан гузор, аз vi-tara vi-пешванд(4, 224).

- **гузоштан** ба маъни аз баҳри коре гузаштан, аз амале даст кашидан:

*Суханро зи беҳуда соғӣ гузор,
Ки гардад ҷамоли хирод ошкор(13)*

Пардохтган para-toса ва para-toxta аз решай tak тохтсан, чорӣ шудан маъни аслиаш аввал дур гардондан рафъ кардан ва сипас ба маъни адо кардан, ба анҷом расондан, комил кардан, пок кардан, холӣ кардан таҳаввул ёфтааст (4,77). Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» дар мавриди 4. маҷ.тарк кардан шарҳ ёфтааст (7, 34).

*З-ин роҳ, қасе, ки дорадат боз,
Аз ҳамраҳияши дарун бипардоз(35)*

- пардохтан тарк кардан, дурӣ ҷустан:

*Дилат аз оз бипардоз, ки ҳаст
Моҳӣ аз оз гирифтор ба шаст(66).*

- **гурехтган** ба маъни худро аз иҷрои коре ба канор гирифтган (6, 349):

Аз эронии бостон vi-raica ва vi-raixta раҳо кардан, берун фиристодан, реҳтан (4, 228).

Аз фузулӣ бигурез ва он чӣ зарурист, дар он оvez(33).

Аз эронии бостон tava tav-тавону будан (4, 101).

- **тобидан рӯй гардондан:**

*Ба хушӯшию хушхорӣ макун хӯй,
Битоб аз роҳати пушту шикам рӯй(145).*

- **фикандан** аз ара канпа ва ара кантагӣ пай афкандан, пайрезӣ кардан партофтган, дур кардан(4, 40):

*Шав чу мардон маний аз хеш фикан,
На маний ҷӯю маний гир чу зан(93)*

- **бозгузоштан** ба маъни даст кашидан аз коре:

*Ин шиқи дурӯзаро, дило, бозгузор,
К-ин шиқи дурӯза барнамеояд кор(75).*

- даркашидан дурӣ гузидан

Домани ҷон даркаш аз олудагӣ,

Нест дар олудагӣ осудагӣ(103)

Мусаллам аст, ки имконоти ифодашавии маънои калима дар муносибат бо мафхуми ифодашаванд дар забон як хел нест. Як мафхум дар забон метавонад бо як калима ва метавонад бо ҳамнишинии маънои калимаҳо ифода шавад. Чунончи: «... калимаҳои таркибӣ низ ҳамчун калимаҳои гурӯҳҳои дигар дорои як задаи асосии лугавӣ буда, аксар чудонопазиранд. Чунин калимаҳо дар шакли асосии қиёфаи овозии худ ҳамчун воҳиди бутуни лугавӣ аз матнҳои робитанок чудо мешаванд ва ҳамчун маводи тайёри забон вучуд доранд» (1, 23). Ифода шудани маъно бештар тавассути ҳамнишинии маънои калимаҳо ба соҳти забон низ вобаста аст.

-ҳазар кардан парҳез кардан

Ҳазар кун зи роҳе, ки рӯ дар шарр аст,
Ки он раҳ сӯйи чаҳ туро раҳбар аст(104).

***

Ҳазар кун зи осеби ҷодузабон
Ба дастон саронро зи по афканон(105).

- бадар шудан ба маънои берун шудан, ба маънои маҷозӣ аз ҷаҳл даст кашидан аз ҷоҳилию нодонӣ, ки нодонию коҳилий бунёдгари ҷаҳланд:

*Наҳуст аз илму донии баҳравар шав,
Зи ҷаҳлободи нодонӣ бадар шав(15)*

- инон кашидан ба маънои рӯй гардондан, дур шудан:

*Аз охури ҳазизи тамаъ боз қаши инон,
То шаҳсавори авчи фалак бӯсадат рикоб(66).*

- нигаҳ доштан ба маънои манъ кардан, боздоштан, ҳуддорӣ намудан:

*Дарун аз кини кинҷӯён нигаҳ дор,
Забон аз таъни бадгӯён нигаҳ дор(66).
****

*Худписандони нотисандида
Мӯйи афзуниянд бар дида*

*Дида аз дидашон **нигаҳ медор**,
В-арна бинӣ зи дидашон озор (36).*

***

*Нигаҳ дор худро зи ҳар хӯйи зишт,
Ки н-ояд зи покони некусиришт (52).*

- тарк карданба маъни даст кашидан, аз баҳри коре гузаштан:

Тарки озу орзумандӣ қунед

Табъро моил ба ҳурсандӣ қунед (69).

*Хуши он, ки **тарки** ҳаззи фонӣ **бикунӣ**,*

*Тадбири баҳои ҷовидонӣ **бикунӣ** (30).*

- рам кардан киноя аз тарк намудани хайру саҳо:

*Ҳар лаиме, ки зи эҳсону **рам кардаст**,*

Ба фусуни сухан ўро ба қарам боз орад (52).

- эҳтиroz кардан ба маъни худдорӣ кардан, парҳез кардан:

Ҳазор ҳила тавон соҳт в-аз ҳама он беҳ,

Ки ҳам аз сулҳу ҳам аз ҷангаш эҳтиroz қунӣ (160).

Чолиби дикқат он аст, ки дар бештари феълҳои таркибие, ки маъни таҳзирро ифода мекунанд, яке аз ҷузъҳо узви бадан мебошад: чун рӯ, даст, по, сар, лагад.

- даст кашидан ба маъни худдорӣ кардан, тарк кардан:

*Ҳар кӣ гӯяд хону **номи ман, бикаши***

*Пойи хеш аз хону **даст** аз нони ў (39).*

- пой кашидан ба маъни худдорӣ кардан;

- даст шустан ба маъни даст кашидан, тарк кардан:

В-он кӣ шӯяд даст, чун пой аз сари бистар кашид,

*То ба хону суфра даст орад, **даст** аз вай **биишӯй** (21).*

Дар ин байт даст шустан ду маротиба омадааст. Дар мисраи аввал даст шустан ба маъни аслии хеш, яъне даст шуста, ба хон нишастан ва дар мисраи дувум даст шустан гузаштан аз баҳри касе, парҳез кардан аз касе, ки чун баробари аз хоб хестан майли хӯрдан дорад.

- рӯ тофтан ба маъни парҳез кардан:

*Аз ҳар чӣ расида пеш, **рӯ тофтаам**,*

То раҳ ба ҳарими васли ту ёфтаам (18).

- аз сар ниҳодан ба маъни тарк кардан, даст кашидан, аз сар дур кардан:

*Хоҳӯ, ки ба сӯғигарӣ аз худ бираҳӯ,
Бояд ки ҳавову ҳавас **аз сар бинаҳӯ** (24).*

- рӯй андар гурез ниҳодан – даст кашидан аз кори бад

Зи идбори шарр рӯй нөх андар гурез

Ба иқболи ҳар хайр шав зудхез (55).

- рӯй накардан – даст кашидан, рӯй гардондан:

Макун рӯй дар шугли шар чун хасон

В-агар хайр бошад, багоят расон (55).

- по кашидан – канора гирифтан, тарк кардан;

- лаб бастан – парҳез кардан:

Лаб бубанд аз майи нопаймуда,

По бикаши аз раҳи нофармуда (134)

- канор\карон кардан дурӯй ҷустан:

Фаровон ҳамебаҳшу кам мешумор,

Зи миннат ниҳодан ҳамекун канор (63)

- доман фишондан тарк кардан, аз баҳри чизе гузаштан, рӯй гардондан:

Раҳон гардан аз бори гули тамаъ

Фишон доман аз хори зулли тамаъ (69)

- тихӣ кардан дурӯй кардан, дурӯй ҷустан, худро канор гирифтан:

Хотир аз оз тиҳӯ кун, ки мудом,

Мургеро оз кунад бастаи дом (67)

Аз таҳлил аён гашт, ки воҳидҳои фразеологӣ низ барои ифодаи маънои таҳзир мавриди истифода қарор ёфтаанд ва ин бесабаб нест, зоро «воҳидҳои фразеологии феълӣ ҳиссаи зиёди ин сарвати забони тоҷикиро ташкил медиҳанд, ки бештарини онҳо дар натиҷаи маънои маҷозӣ гирифтани феъл ба вуҷуд омадаанд..., бо обуранги гуворо, образнокӣ ва муассирии худ аз ибораҳои рехтаи дигар фарқ мекунанд, бинобар ин дар услубҳои муошират ва бадеӣ чун воситаи луғавии пуртавӣ сир ифода кардани фикр ба тарзи фаровон кор фармуда мешаванд»(1, 25).

Ҳамин тариқ ифодаи маънои таҳзир дар панду ҳикматҳои Ҷомӣ тавассути феълҳо хеле рӯшан ва ихчам баён шудаанд. Муаллиф қӯшидааст, ки бо истеъоди нотакрори худ аз ғановату бойгари забон истифода

барад ва маъноро дар соҳти муҳталифи феъл тарҳрезӣ намуда, пуробурангу таъсирбахш пешкаши хонанда гардонад. Дар З феъли таркибӣ, ки маънои таҳзирро ифода мекунанд (эҳтиroz кардан, ҳазар кардан, инон кашидан), ҷузъҳои номӣ калимаҳои арабӣ мебошанд.

Рӯйхати адабиёт:

1. Камолиддинов Б. Ҳусусияти услубии сарфу нахви забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1992. – 128 с.
2. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик. – Душанбе, 2003. – 492 с.
3. Қосимова М.Н. Таърихи истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ.-Душанбе: Деваштич, 2007.- С. 3-63.
4. Мансурӣ Ядуллоҳ, Ҷамила Ҳасанзода. Баррасии решашиноҳти афъол дар забони форсӣ. – Техрон: Интишороти Фарҳангистон, 1387 х.–367 с.
5. Майдиров Ҳ. Забони адабии мусоири тоҷик. Ч.1. Луғатшиносӣ. – Душанбе: Деваштич, 2007. - 241 с.
6. Фарҳангӣ забони тоҷикӣ.Ч.1.-М: С Э, 1969. - 912 с.
7. Фарҳангӣ забони тоҷикӣ.Ч.2.-М: С Э, 1969. - 910 с.
8. Шодиев Р. Феъл дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ.-Душанбе: Зиннат, 2012.-152 с.

СОХТОРИ САРФИИ ИСМҲОИ ХОС

С. Ҳошимов, дотсенти кафераи забони тоҷикии ДСРТ

Дар радифи ҳусусиятҳои мубрами грамматикии исмҳои хос муайян намудани таркиби морфологии ии гурӯҳи исмҳо аз мавзӯъҳои муҳимми сарф (морфология) ба шумор меравад. Пайдост, ки исмҳои хос барои ифодаву зикри ашё ва мағҳумоти рӯзмарраи зиндагӣ ва фарқ намудан аз исмҳои ҳамчинс воситаи асосианд. Исмҳои хос дар забон аз ҷиҳати төъдод ва ифодаи маъно гурӯҳи ҷашмраси исмҳоро фаро гирифтаанд. Ин гурӯҳи исмҳо аз ҷиҳати соҳтор бо исмҳои чинс умунияте дошта бошад ҳам, аз ҷиҳати навишт, яъне қоиди имло фарқ дорад.

Масъалаи дар чараёни нутқ ба миён омадани исмҳои хос ҷолиби диққат аст. Яке аз манбаъҳои аввалиндарааи ба амал омадани исмҳои хос ҳамон калимаҳои исмӣ мебошанд, ки онҳо барои фарқ гузоштан аз номҳои ҳамсони худ пайдо мегарданд. Аз ин рӯ, маъмултарин усули ба миён омадани исмҳои хос исми ҷинс ҳосияти исми хосро қасб кардан мебошад. Масалан, исми ҷинси сурӯш – номи шахс – Сурӯш; исмҳои воҳӯрӣ, дидор – номҳои макони истироҳат ва тановули ғизо - Воҳӯрӣ, Дидор; исми фаввора – номи тарабхона -Фаввора; исми шаббода – номи истироҳатгоҳ – Шаббода; исми дехқон – номи бозори Дехқонро низ ифода карда метавонанд.

Теъоди исмҳои хос дар натиҷаи инкишофёбӣ ва ё васеъ гардиданি корбурди худи исмҳои хос низ афзун мегардад. Дар ин маврид исмҳои хос ҳодисаи омонимшавиро аз сар мегузаронанд. Ба монанди: Шоҳамбарӣ (номи мавзеъ), Шоҳамбарӣ (номи оби маъданӣ), Норак (шаҳр), Норак (номи дастаи футболбозон), Тоҷикистон (номи кишвар), Тоҷикистон (номи маҷалла), Тоҷикистон (номи меҳмонхона), Тоҷикистон (номи ҳафтанома), Тоҷикистон (анвои нӯшокӣ) ва ҳок. Дар истифодаи ин қабил воҳидҳои нутқ дар чараёни гуфткор монеаи дарки маънӣ ба мушиҳида намерасад ва онҳо дар мавридҳои мувофиқу муносиб бори маънӣ мекашанд.

Зикри он ба маврид аст, ки исмҳои хос дар натиҷаи яке аз қонуниятҳои инкишофи забон – иқтибоси вожаҳо ҳам пайдо шуда метавонанд, ки аксарияти онҳо ба номи арбобони илму ирфон, тамаддуну ихтироъкорон ва хирадмандону нобигагон марбутанд. Аз қабили Аристотел (Арасту, Аристотолис...), Нӯҳ, Сулаймон, Довуд, Лут, Ҳётте (Ҳуте), Карл, Чек, Бетховен, Шикспир, Чайковский ва ғ. Номҳои хоси асбобу анҷомҳои фаннӣ, анвои автомобил, тайёра,

киштӣ, аслиҳаи оташфишон ва бисёр дигарҳо бо роҳи иқтибос дар забони тоҷикӣ арзи вучуд карда, дар радифи воҳидҳои луғавӣ роиҷ гардидаанд.

Ба тавре ки пештар таъкид гардид, аз ҷиҳати таркиб ва соҳтори сарфӣ баррасӣ намудани исмҳои хоси забони тоҷикӣ яке аз мавзӯъҳои ҷолиби дикқати забоншиносӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин гузориш дар ҳусуси ҳамин ҳосияти исмҳои хос, голибан номи одамон мулоҳиза ронда ҳоҳад шуд. Дар воқеъ таркиби соҳтории сарфии ин гурӯҳи исмҳо манзараи ҷолиби қалимасозиро пеши назар меорад ва онҳо дар мазраи таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар шаклҳои гуногун: сода, сохта ва мураккаб истифода мегарданд. Исмҳои хос дар ҷунун намуд ва шакл ҳамон вазифаи номинативии ҳиссаи нутқи исмро адо карда, барои ифодай як маънӣ ва мағҳум равона гардидаанд. Ҳангоми таҳқиқ воҳидҳои луғавии роиҷи забони тоҷикӣ аз ҳафтномаҳо, мачаллаҳо, осори бадей ва «Фарҳанги номҳои тоҷикӣ» (Б. 1) мавриди баррасӣ қарор дода шуд.

1. Исмҳои хоси сода

Ин намуди исмҳо аз як реша иборат буда, маъмулан аз исмҳои ҷинс ва вожаҳои содаи исмгардида ташаккул ёфтаанд: *Сир, Ватан, Матин, Амир, Садаф, Лола, Пайкар, Ҳисор, Вахш, Фараж, Миллат, Афсона, Карор, Давлат, Масрур, Мирзо, Муслим, Муҳиб...*

Ба навъе ки мушоҳида мегардад, ин силсилаи номҳо аз исми ҷинс ташаккул ёфтаанд ва ин ба аксарияти номҳо ҳосанд. Бо вучуди он ки миқдори зиёди ин қабил номҳои хос аз исмҳои ҷинси маъмул ба миён омадаанд, ҳамчунин аз қалимаҳои ҳиссаҳои дигари нутқи сифат: **Ором, Шучо, Далер, Шариф** номҳои шаҳс: **Зард, Сурх, Сиёҳ** (номи баҳрҳо дар мавзеъҳои гуногуни олам); шумора **Панҷ** (номи дарё дар Тоҷикистон) ва ғ. пайдо шудаанд.

Аз ин гурӯҳи номҳо таносуби маънӣ бо номи ҳамон ашё то ҳадди имкон муроот мегардад, яне ном ба ашё қаробате дорад... Дар баробари чунин исмҳои хос калимаҳое мавҷуданд, ки хусусияти таърихӣ доранд ва ба мутолиакунандай мусир маънои таъинотии онҳо (қаҳрамон, давлатманд, шоҳ, лашкаркаш...) маълум мебошад: *Томирис, Хушанг, Ҷамшид, Куруш, Сиёвуш, Ардашер, Сосон, Гуштосп, Аришак...* Ин қабил номҳо аз ҷиҳати шакл сода мебошанд, вале ба таркиби баъзеашон назар афканем, аз ҷузъҳои ҷудогона ташаккул ёфтани онҳоро пай мебарем. Ба мисли *Гуштосп, Аришак, Сиёвуш, Ардашер* ва мисли инҳо. Сарфи назар аз ин гуна номҳои хосро исмҳои сода шуморидан аз рӯи қоидан калимасозии даврӣ мебошад (А. 2, 130), зоро ҷузъҳои ин қабил исмҳои соҳта рехта шуда, ба қолиби калимаҳои сода даромада ва ба морфемаҳо ҷудо намешаванд (А. 1, 170; А. 9, 240). Муайян намудани соҳтори ин силсилаи исмҳоро ба қисмати этимологияи таърихӣ вогузоштан ба мақсад мувоғиқ мебошад (А. 3, 596). Онҳо дар забони адабии мусири тоҷик чун воҳиди ягонаи луғавӣ истифода гардида, дорон хусусияти ифодагари номҳои таърихӣ, асотирӣ ва қаҳрамонони асарҳои бадей мебошанд: *Қубод, Юсуф, Чингиз, Темур, Лайлӣ, Вомиқ, Мачнун, Исфандиёр ...*

Номҳои содаи иборат аз як ҷузъ миқдори муайяни исмҳои хосро ташкил медиҳанд: *Равшан, Ҳовар, Ҷанор, Монад, Лашкар, Рафиқ, Раҷаб, Пир, Парда, Паҳол, Баҳор, Бурҳон, Бозор, Ислам, Аюб, Истаҳ, Эшон, Анвар, Ҳикмат* ва ғ. Дар ин шакл онҳо мустаъмал шудаанд ва дар ҷараёни гуфтор равон ва гуворо талаффуз мешаванд.

Мутаассифона, теъдоди ин қабил номҳо барои зикри номинанти рӯзафзун басанда намебошад ва аз роҳҳои гуногуни калимасозӣ ин мушкилот роҳи ҳалли ҳудро меёбад.

2. Номҳои соҳтаи аиҳос

Манбай дигари пайдо гардидани исмҳои хоси одамон ҳамон ҷузвҳои сода боқӣ мемонад. Чун қоидай маъмули калимасозии сохта ба ҷузви содаи исмҳои пайвастани пешванду пасвандҳо номҳои сохта ба миён меоянд. Воситаҳои пурмаҳсул дар ташаккули исмҳои сохта пасвандҳои **-ӣ, -а, -ак, -он** ба мушоҳида расиданд.

Пасванди -ӣ барои сохтани номи шахс бо исмҳои ҷинси гул, ҷавҳар, шикор, дафтар, барф, сарой, саъд, бахш ва ҳок. омада номҳои зан ва мардро ифода мекунад: *Гулӣ, Ҷавҳарӣ, Шикорӣ, Дафтари, Баҳорӣ, Мӯҳимӣ, Саъди, Баҳшиӣ* ва г.

Дар ташаккули исми хос **пасванди -а** дар ду маврид вазифаи калимасозиро адо менамояд. Аввалан, ин пасванд аз исми ҷинс номи занона месозад: **Рубоба, Сунбула, Савтия, Реза** ... Сониян, **-а** аз исмҳои хоси мардона номҳои занона ба амал меорад (А. 2, 170): *Зиёда, Фарида, Обида, Фарзона, Орифа, Муҳиба, Ҳабиба, Ниҳола, Шоҳида, Муслима, Умеда* ...

Пасвандҳои -ак (-яқ) ва **-ча** дар асарҳои забоншиносӣ барои сохтани исмҳои ҷинс дар ифодаи маъноҳои субъективӣ талқин шуда бошанд ҳам (А. 1, 118), дар ташаккули номи одамон бештар мушоҳида мешаванд ва ҳамон маънои «навозиш»-ро дар номҳо фаҳмидан мумкин аст: **Боғак, Баҳтак, Барфак, Шоҳак, Ҳочаяк, Гулак, Сафедак, Баргак, Ҳасак, Бозича, Хорча** ...

Як чанд пасвандҳои мустаъмали исмсоз мавҷуданд, ки дар сохтани номи шахс ба теъоди ноҷиз бошад ҳам, ба назар мерасанд. **Пасвандҳои -чӣ (Тӯпҷӣ, Ҷайҷӣ, Ҷевачӣ, Тӯйҷӣ), -манд (Арҷманӣ), -иш (Ороиш) ва - истон (Гулистонӣ)** ба микдори ангуштшумор исми хос - номҳои зану мард сохтаанд ва доираи истифодаи ин қабил номҳо он қадар васеъ намебошад.

3. Исмҳои хоси мураккаб

Ин роҳи ташаккули исмҳо дар забони адабии муосири тоҷикӣ яке аз роҳҳои маъмули калимасозӣ

дониста шудааст (Д. 2, 134; Д. 9, 242) ва дар ғанӣ гардондани таркиби лугавӣ мавқеи намоёнро ишғол менамояд. Таркиби морфологии исмҳои мураккаби номи одамонро дақиқан баррасӣ гардад, чанд маҳсусияти умдаи онҳо зоҳир мешавад.

А. Дар натиҷаи васлшавии вожаҳои маъмули таркиби луғавӣ номҳои хоси шахс таркиб ёфтаанд, ки на ҳамаи ҷузъҳо дар ташаккули минбаъдаи номҳо фаъоланд. Ба монанди: *Раҳбар*, *Кулчарӯ*, *Кушодабрӯ*, *Хоркаш*, *Худодод*, *Қўйхоз*, *Қўйхзод*, *Дамдор* ... Ҷузъҳои ин гуна калимаҳои мураккаб кушода, кулча, хор, каш (кашидан), дод (додан) дар мавриди дигар дар соҳтани номи шахс мустаъмал нестанд ва ё каммаҳсул мебошанд.

Б. Ҷузъҳои мустақилмайно ба ҳам пайваст гардида, номро ифода менамоянд ва ҳар як ҷузъ дар калимасозии мавриди дигар фаъоланд: *Некдил*, *Навниҳол*, *Нисобегим*, *Навқирон*, *Моҳбийӣ*, *Ахтарнисо*, *Дӯстмурод*, *Маҳмадниёз*, *Курбонмаҳмад* ва мисли инҳо. Аз ин номҳо бо ҷузъҳои ҷудогона исмҳои хоси дигар (*Навқирон*: *Наврӯз*, *Қирошиноҳ*; *Курбонмаҳмад*: *Курбоналиӣ*, *Алимаҳмад*) ва ғ. ташаккул мейбанд.

Агар ба таркиби соҳтории як силсила номҳо таваҷҷӯҳ шавад, мустаъмал будани формантҳои хон, бой, бек, ҷон, бегим, ой ба мушоҳида мерасад, ки номҳои зеринро соҳтаанд, намуна: Ҳотамҷон, Машҳадҷон, Ҷонмаҳмад, Ҷонбобо, Раҳмонҳон, Ҳонназар, Шарифхон, Ҳасанбой, Каримбой, Бойбобо, Бойқобил, Давронбой, Давлатбек, Анварбек, Бекмурод, Бекмаҳмад, Тоқабек, Ҷӯрабек, Амироӣ, Анороӣ, Ҷаннатоӣ, Ҷамбилиӣ, Оймаҳмад, Ойназар, Ойсоро, Ойсултон, Ойниҳол...

Маълум аст, ки калимаҳои **ҷон**, **хон**, **бой**, **бек**, **бегим** ва монанди инҳо дорои маънои лугавианд ва илова бар он ин қабил вожаҳо як садсола қабл номи мансабу вазифаи давлатдорӣ ва авлодро ифода менамуданд. Дар номҳои замони имрӯза аз он маъноҳо дур рафта, чун воситаи калимасоз мустаъмаланд ва дар онҳо маъноҳои пешин ба мушоҳида намерасанд (Д. 1, 124). Аз ин рӯ, дар ташаккули ин қабил номҳо вожаҳои

дорои маъни мұқобил истифода гардидаанд. Ба монанди калимаҳои **Шоҳгадо, Гадобой**. Ҳамчун анҷома (формант) будан ва маъни лугавии онҳо сарфи назар шудан бармало ба назар мерасад.

Бояд тазаккур дод, ки ҷузъҳои мазқур ба сабаби воситаи калимасозро (формант) қасб кардан дар ҷарайни калимабандӣ ҷои муқаррарӣ надоранд: қабл аз ҷоҳзаи асосӣ ва дар шакли постпозитивӣ истифода мегарданд: Бобоҷон / Ҷонбобо, Қобилбой / Бойқобил, Маҳмадҷон / Ҷонмаҳмад, Ҷавлатбек / Бекдавлат, Мирзобек / Бекмирзо, Назарбек / Бекназар, Алибек / Бекали, Пӯлодҷон / Ҷонпӯлод, Муродҷон / Ҷонмурод, Ойниҳол / Ниҳолой, Саидхон / Ҳонсаид, Ниёзхон / Ҳонниёз...

Аз рӯи чунин тарзи калимасозии фавқ (васлшавии калимаҳо) номҳои мураккаб сохта шудаанд, ки дар таркиби номҳои мардонаву занона баъзе ҷузъҳо такрор ба такрор ба кор бурда шудаанд ва онҳо аз ин қабиланд: амир, тӯра, ҳоҷа (ҳӯҷа), бону, бибӣ (бӣ), гул, моҳ, нисо, шоҳ, қул, ёр ва ҳок. Ин гуна ҷоҳзаҳо дар ташаккули номҳо басо сермаҳсуланд: *Амирҳамза, Амирҳайдар, Муҳаммадҳоҷа, Ҳочамурод, Тӯрабек, Қурбонбек, Райҳонбӣ, Бибичамол, Бибихаво, Бибиробия, Ҳурбӣ, Гулбону, Маъбудабону, Гултарӣ, Иззатгул, Гулоим, Ширмоҳ, Моҳбону, Норнисо, Нисогул, Назаршоҳ, Шоҳназар, Муҳаммадқул, Кулмурод, Қулмат, Ёралӣ, Маҳмадӣ...* Ин гуна исмҳои мураккаб маҳз исмҳои хосеанд, ки барои номҳои мардонаву занона интихоб шудаанд ва аз рӯи қоидаву қолиби калимасозии забони тоҷикӣ ташаккул ёфтаанд.

Ин намуд формантҳо аз ҷиҳати тааллуқ доштан ба номҳои занонаву мардона ба ду гурӯҳ чудо мешаванд:

А. Ҷузъҳои ҳоси номҳои занона: бону, бибӣ (бӣ), гул, моҳ, бегим, ой, нисо, бика: Гулбону, Гулбӣ, Гулбӣ, Гулмо (Гулмоҳ), Гулбегим, Гулчинӣ, Гулнисо, Гулбика ...

Б. Формантҳои маҳсуси номҳои мардона: *амир (мир), бек, ёр, тӯра, ҳоҷа (ҳӯҷа), шоҳ (шо): Мирмусяйаб, Амирҳайдар, Мирамон, Мирусмон, Ҳондамир, Ёрмурод, Тӯраалӣ, Тӯраҳӯҷа, Ҳолтӯра, Ҳочамурод, Саидҳоҷа, Шоҳҳишӣ, Талабиши, Шоҳқосим...*

Баъзе аз ин формантҳо хусусияти духӯрагӣ дошта ҳам дар номгузории мардона (**Шодавлат, Гулмирзо,**

Сайдқосим) ва ҳам занона (**Сайдхонум, Сайдамо, Гулчехра, Шоҳпарӣ, Шоҳзодабегим**) иштирок дошта метавонанд.

Аз маводди фароҳамоварда чунин бармеояд, ки ин ҷузъҳои номсоз аз ҷиҳати ҳисоби оморӣ дар як сатҳ қарор надоранд. Дар мавқеи аввал қалимаи **гул** ҷой гирифтааст ва он дар номгузориҳои занона 253 ва мардона 63 исми хос соҳтааст. Ҷузъи **шоҳ** дар ҷои дуюм мавқеъ дорад ва бо ин вожа дар номсозиҳои мардона 145 ва занона 20 қалима ба амал омадааст. Дар ин ҳисоби оморӣ формантҳои **гул** ва **шоҳ** дар аввали исмҳои хосомада ба инобат гирифта шудаанд ва пас аз қалимаи асосӣ омадани онҳо сарфи назар гардидаанд. Ҳол он ки дар ҷои дуюм ҳам (**Қурбонгул, Қурбоншоҳ**) омада метавонанд ва дар ин ҳолат миқдори номҳо боз зиёд мешавад.

Дар ташаккули номҳои тоҷикӣ як қатор қалимаҳои иқтибосии арабӣ мавқеи намоёнро ишғол мекунанд, ки бо роҳи қалимасозии мураккаб исмҳои хоси занонаву мардонаро ба майдон овардаанд. Дар ин росто истифода аз қалимаҳои дорои маъни мазҳабӣ ва вобаста ба номи Оഫаридгору расули он номҳои басо зиёде шакл гирифтаанд.

Бидуни номҳои хоси паёмбарон (**Муҳаммад, Али...**), ки дар амсоли фаровони фавқ зикрашон рафт, боз ҷанд вожаҳо мавҷуданд, ки бо усули бевосита пайваст гардидани онҳо бо решоҳои дигари маъмули таркиби лугавӣ ва ё исмҳои хоси одамон номҳо соҳта шудаанд. Қалимаҳои **Оллоҳ, Ҳудо, ислом** чун қалимаҳои ифодагари мазмуни табаррук на дар шакли муфрад (бидуни вожаи **ислом**) ҳамеша дар шакли мураккаб зоҳир мешавад. Қалимаи тоҷикии **Ҳудо** дар ташаккули номҳои мураккаб мустаъмал нест ва чун назарияи ғолибияти қалимоти арабӣ бар вожаҳои тоҷикӣ дар

истеъмол побарчост, калимаи арабии **Оллоҳ** ҷои **Худову Яздонро** гирифтааст.

Бо вожсаҳои Ҳудо ва Яздон танҳо номҳои Ҳудодод, Карамхудо, Ҳудойбахш, Ҳудойкул ва бо Яздон исмҳои Яздонбахш, Яздонбек, Яздонқул, Яздонбой дучор меоянд. Аммо ба воситаи калимаи арабии Оллоҳ даҳҳо исмҳои мураккаб соҳта шудааст ва ҷузъи дигари онҳо аксаран вожсаҳои иқтибосии арабианд: Нематулло, Зинатулло, Ризкуллоҳ, Раҳмуллоҳ, Раҳматуллоҳ, Шаҳидулло, Риёзулло, Кароматулло, Нурулло, Маҳмадулло, Саъдулло...

Чунон ки мушоҳида мешавад, ҳангоми хондан аз рӯи қонуни савти ёти тоҷикӣ ҳарфи охирини Оллоҳ (яъне x) паст талаффуз мешавад, аз ин рӯ, дар навишт ду шакли ин қабил вожаҳо вомехӯрад: *Риёзулло / Риёзуллоҳ, Шамсулло / Шамсуллоҳ, Муҳибулло / Муҳибуллоҳ...* гайр аз ин дар талаффузи тоҷикӣ ташдиди лом камтар риоя гардида, бо як овози л шунида мешавад. Дар натиҷаи ба табиати забони тоҷикӣ мутобиқ гардидани иқтибосоти арабӣ дар як қатор ин қабил исмҳо гунаҳо пайдо гардидаанд: *Субатулло/Суҳбатулло, Шайдулло/Шаҳидулло, Сайдулло / Саъдулло / Саъдуллоҳ*

Номҳои бо форманти **Оллоҳ** ташаккулёфта ба забони тоҷикӣ басо созгор омада, мисли як калимаи сода рехта гардидаанд ва чун воҳиди сода аз рӯи қонуни калимасозии забони тоҷикӣ ҷузъҳои дигар илова гардида, шакли мураккаби пешин мураккабтар шудааст ва онҳо аз дучузъа ба серҷузъа табдил ёфтаанд: *Нематулло / Шонематулло, Абдулло / Абдуллоҳ / Абдуллобек / Абдуллоҳон / Абдуллоҳон, Убайдулло / Убайдуллоҳон, Иззатулло / Иззатуллобек / Иззатуллоҳон...*

Форманти мазбур дар бештарин мавридҳо дар таркиби номҳои мураккаб дар ҷои дуюм ба кор меравад ва хусусияти постпозитивӣ дорад. Вале дар чанд мавриди дигар **Оллоҳ** қабл аз калимаҳои гайриарабӣ (ба ҷуз назар...) ҳам истифода шудааст: *Оллоёр / Облоёр / Оллоҳёр; Олоқул / Оллоҳқул; Оллобердӣ / Облобердӣ / Оллоҳбердӣ; Олоназар / Оллоҳназар.* Азбаски ба хусусияти забони тоҷикӣ

носозгор будани ин тарзи номсозӣ (дар аввал омадани **Оллоҳ**) инкишоф наёфтааст.

Дар қатори формантҳои калимасози мазкур вожаҳои **абд** ва **ғулом** аз арабӣ иктибос гардида, дар шакли муфрад (сода) ном месозанд. Қаблан бояд зикр намуд, ки ин калимаҳо дар забони тоҷикӣ чун вожаҳои мустақилмаъно ва роиҷи таркиби луғавӣ корбаст мешаванд. Онҳо дар навбати аввал исми чинсанд:

Саъдӣ, ризои дӯст талаб кун, на ҳаззи хеш,
Абд он кунад, ки раъи худованҷори ўст.

Саъдӣ

Хоғиз на **ғуломест**, ки аз хоча гурезад,
Лутфе кунад боз о, ки ҳаробам зи итобаш.

Хоғиз

Ин ҳар ду калима дар қатори калимаҳои тоҷикии банда (бандаи зарҳариди мардина) ва дуюмӣ ба маъни фарзанд, кӯдак, писар низ мустаъмал буданд. Аммо калимаи аввалий минбаъд танҳо (алоҳида) истифода нашуда, доираи истифодай он маҳдуд гардидааст ва дар таркиби номҳо бештар мушоҳида мешавад. Умуман дар забони тоҷикӣ аз ин ду ҷузъ исмҳои мураккаби хос соҳта шуда ва миқдори онҳо зиёд мебошад. Вожаи **абд** дар мавриди калимабандӣ нахуст ҷои муқаррарӣ дорад ва он аввал аст. Пас аз он артикли арабии **ал** ва баъдан исмҳои одӣ (ба мисли ҷамол, аҳад, воҳид, салом, қаюм...) омада якҷоя талафғуз ва навишта мешавад¹⁹: *Абдулҷамол, Абдулаҳад, Абдулвоҳид, Абдулқаюм,*
А б д у с с а л о м ,
А б д у р р а ш и д .

Ҷузъи номсози **абд** маъмулан бо калимаҳои иқтибоси арабӣ омода, номи мардонаро мефаҳмонад. Ба сабаби дар калимасозӣ маъруфият доштан ва мустаъмал

---

¹⁹ Артикли ал вобаста қабл аз ҳуруфи қамариву шамсӣ ул, ал, ил ва бо ташидӣ ҳонда мешавад.

будан дар чанд маврид бо вожаҳои забони тоҷикӣ (**Абдубаҳром**, **Абдуфаршед**) калимаи мураккаб сохтааст. Ба тариқи истисно бояд қайд кард, ки вожаи мазбур дар шакли зайл: **Абду**, **Абдул**, **Абдӣ** низ ба мушоҳида мерасад.

Калимаи **ғулом** дар алоҳидагӣ дар ин маврид исми хоси инсонро ифода мекунад, vale дар натиҷаи пайвандшавӣ бо калимаҳои дигар исмҳои хоси микдоран зиёдро ба миён меорад: *Ғуломназар*, *Ғуломҳайдар*, *Ғуломнаҷаф*, *Ғуломмуҳаммад*, *Ғуломсаҳӣ*, *Ғуломалӣ*, *Ғуломнабӣ*. Ҷузъи дуюми ин қабил исмҳои мураккаб асосан ҳамон исмҳои хоси арабӣ мебошанд: *Ҳасан*, *Ҳусайн*, *Қодир*, *Набӣ*, *Муҳаммад*, *Алӣ...* Ҳамчунин исмҳои хос бо пайвастшавии дин, **ҷон**, **ҳоча** ва **ғ.** бо ҷузъи **ғулом** (*Ғуломиддин*, *Ғуломҷон*, *Ғуломҳоча*) пайдо гардидаанд.

Чунонки мушоҳида мешавад, ҷузъи асосӣ (ғулом) маъмулан дар ҷои аввал ҷой гирифтааст, ки ин маҳсусияти калимасозии он мебошад.

Мавқеи корбурди формантҳои **абд** (**қул**) ва **ғулом** дар шакли дигар, яъне постпозитивӣ ба мушоҳида намерасад, зоро дар номсозӣ ба маънои **банда** дар забони тоҷикӣ калимаи дигар, ки аз забони туркӣ иқтиbos гардидааст, **қул** низ кор фармуда мешавад: *Ҳайдарқул*, *Сулаймонқул*, *Субҳонқул*, *Худоӣқул*, *Маҳмадқул*, *Алиқул...* Вобаста ба марому мақсади номгузорон маънии бандай касе будан дар шаклҳои муҳталиф зухур намудааст: *Абдурасул / Ғуломрасул*; *Абдуназар / Ғуломназар*; *Абдулҳасан / Ғуломҳасан*; *Абдуқодир / Ғуломқодир / Қодирқул*; *Абдуназар / Ғуломназар / Назарқул*.

Ба тавре ки мушоҳида мешавад, формант **қул** ҳамон маънои ду калимаи мазкурро ифода мекунад. Агар дар ду маврид омадани **қул** дар аввали ном (**Қулмат** / **Қулмуҳаммад** ва **Қулмурод**) сарфӣ назар гардад, ин формант хусусияти постпозитивӣ дорад: *Нарзиқул*, *Ҳазратқул*, *Сафарқул*, *Муртазоқул*, *Саидқул...*

Формантҳои номсоз зиёданд ва номҳои Худову пайёмбаронро сарфи назар намоем, маъмултарин онҳо **амир (мир), бибӣ (бӣ), мирзо, моҳ (мо), гул, бону, нор, дин, нур, дил, хуш, хотун, шоҳ, нисо, ёр...** ба шумор мераванд. Аксарияти ин формантҳо мавқеи истифода (дар аввал ё баъд аз номҳо) доранд. Баръакси ин қоида чанде аз онҳо дар аввали охир омада гӯё бо ин усули исмсозӣ номҳои нав ба миён омада, микдори номҳо афзудаанд: **Муҳаммадалий / Алимуҳаммад; Исломшоҳ / Шоислом; Раҳматшоҳ / Шораҳмат; Раҷабгул / Гулраҷаб; Шарифмоҳ / Моҳшариф; Гулбибӣ / Бибигул; Мирзоҳусайн / Ҳусайнмиризо; Муҳаммадато / Атомуҳаммад...**

Таркиби морфологии номҳои одамонро ба таври оморӣ ҳисоб карда бароем, аввалан чунин далел пешӣ назар меояд, ки микдори исмҳои сода (*Маҳмуд, Ҳалим, Маҷид, Карим, Рустам, Солех, Анвар...*) зиёд нест. Аз ин рӯ, төъдоди номҳои одамон дар шаклҳои дигар зуҳур ёфтаанд, яъне аз ҳисоби исмҳои сода номҳои соҳта (*Машкур / Машкура, Шариф / Шарифа, Шоҳ / Шоҳон, Муҳиб / Муҳиба*) ва боз аз ҳисоби исмҳои ҷинси сода номҳои мураккаб: *Ҳочирӯзадор, Пайдомалик, Бовариш, Бадалмурод, Мирхолик, Мирзобарот, Кудсинисо, Курбондавлат, Давлатбегим* ва ғ. ташаккул ёфтаанд. Ҳамчунин номҳои соҳта аз ҷузъҳое, ки ба исмҳои хос мутааллиқ нестанд, низ соҳта шудаанд: *Саврӣ, Гирдак, Сабзак, Ҳангома, Саврин, Саробон, Афсунা.*

Ба ҳамин тарик, исмҳои хоси одамон дар шаклҳои **сода, соҳта** ва, маҳсусан, **мураккаб** мустаъмал буда, нияту орзуи одамон дар онҳо ифода ёфтаанд. Номҳои занона дар оғози калима бо ҳарфи **Ҳ** дар забони тоҷикий 219-то номнавис шудааст (Б. 1, 425-432; 611-616) ва аз он 118 ном дар шакли мураккаб мушоҳида гардид.

Номҳои мардона бо ҳарфи **М** ба миқдори 1061 ном сабт гардидааст ва аз он нисфи зиёд (662) ном мураккаб будааст (Б. 1, 269-317). Номҳои мураккаб асосан аз ду ҷузъ (*Нурҷаҳон, Анҷирбибӣ, Диљбахор, Ҷумҳуралӣ, Ҷумъаназар*) **ташаккул ёфта, номҳои мураккаби серҷузъа**

(Диловарио, Ҳасаналишоҳ, Ҳусайнқулихон, Мирзосаидумар) ҳам ба мушоҳид мерасанд.

Афзудани микдори номҳои хоси шаклан соҳтаву мураккаб ба омилҳои зайл марбутанд, аввалан, аз такрори номатлуб парҳез намудан дар мавриди номгузорӣ бошад, сониян, дар ном ифода кардани мазмуну маъни гуворо ва орзуви ниятҳои дилҳоҳи номгузорон аст.

Руйҳати адабиёт

A. Осори илмӣ:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. Фонетика ва морфология. - Душанбе, 1985, 356 с.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. Кисми 1. Душанбе, 1973, 451 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. Под общ. ред. В. Н. Ярцева. - М., 1990, 663 с.
4. Овчинникова И. К., Мамед-заде А. К. Учебник персидского языка. Часть I. - М. // МГУ, 1966, 450 с.
4. Растроғуева В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка // Таджикско-русский словарь. Под ред. М. В. Рахими и Л. В. Успенской. М. 1954, 789 с.
5. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик. Душанбе, 1972, 102 с.
6. Рустамов Ш. Имя существительное в современном таджикском литературном языке. Автореф. док. дис. - Душанбе, 1972, 53 с.
7. Рустамов Ш. Исм. - Душанбе, 1981.
8. Современный русский язык. Под ред. П. А. Леканта. Издание второе, исправленное. - М., 2001, 558 с.
9. Ҳасанов А. Сухане чанд оид ба мазмуну мӯҳтаво ва вижсагиҳои забонии «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» // Гулистони маърифат (маҷм. мақолаҳо). - Ҳуҷанд, 2012, 186 с.
10. Ҳикматуллоев Н. Кори ҷодоии устод С. Айнӣ дар таҳрироти қиссаи «Марғи судҳӯр» // Гулистони маърифат (маҷм. мақолаҳо). Ҳуҷанд, 2012, 186 с. (с. 85-94).

Б. Манбаъ:

1. Фарҳанги номҳои тоҷикӣ. Пажӯҳшигоҳи фарҳанги форсӣ- тоҷикӣ. - Душанбе, 2000, 617 с.
2. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ. Ҷилдҳои 1 ва 2. - Душанбе, 2004, 2005, 388, 461 с.

КАЛИМАСОЗИИ ПАСВАНДИ «-ГАР» ДАР НАСРИ БАДЕИИ ФАЗЛИДДИН МУҲАММАДИЕВ

А. Амлоев, аспиранти соли дуюми ДМТ

Таҳқиқи забони асари бадей яке аз вазифаҳои муҳимтарини забоншиносии муосир маҳсуб мейёбад. Маҳз бо туфайли омӯзиши хусусиятҳои забонӣ ва услубии асарҳои бадеии нависандагон имконоти услубии забони адабӣ, вижагиҳои луғавӣ, сарфиву наҳвии он возеху равшан мегардад.

Забон ва услуби нигориши бадей аз қадим диққати хонандагон ва муҳаққиконро ҷалб намуда, дар тазкира ва осори ниёгонамон мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифта буданд. Аммо аз назари имрӯза соҳаи нисбатан тозаи забоншиносӣ ба шумор меравад.

Имрӯз барои таҳқиқу баррасии масъалаи мазкур заминаи бештаре мавҷуд аст, ки дар назди забоншиносону муҳаққикони ин соҳаи бисёр муҳим масъулияти бештаре меистад. Муҳаққикони ин ришта бояд нозуктарин чилоҳои маънӣ, услубиро дар корбасти воҳидҳои сатҳи гуногуни забон аз осори мавриди таҳқиқ ҷудо мекунанд.

Калимасозӣ яке аз роҳҳои асосии такомули таркиби луғавии забони адабӣ ба шумор меравад. Маҳз бо туфайли калимасозӣ забон шайъу ҳодиса ва мағҳумҳои навро ифода карда, мубодилаи афкори мардумро осон мегардонад, чунки дар натиҷаи калимасозӣ воҳидҳои нави лексикӣ - калимаҳо, пайдо мешаванд.

Доир ба нақши калимасозӣ дар забони тоҷикӣ профессор Д. Хоҷаев чунин қайд кардааст: «Таркиби луғавии забон, ки бойгарии ҳар як забон аст, бо ду роҳ такмил мейёбад: якум, аз ҳисоби имкониятҳои дохилий, пеш аз ҳама, бо усули калимасозӣ; дуюм, бо роҳи иқтибоси вожаҳо аз забонҳои дигар.

Барои забон, аз чумла забони точикӣ низ, манфиатбахшу муҳим роҳи аввал, яъне усули калимасозӣ маҳсуб мешавад, зеро ин усул имконияти фаъолияти забонро бештар месозад. Аз ин чост, ки дар асосҳои дастури забони точикӣ ба ин манбаи инкишофи забон аҳамияти хосса дода мешавад» (12, 73).

Дар забоншиносии ҳозира тамоили чудо кардани калимасозӣ ҳамчун соҳаи мустақили омӯзиши соҳти забон пуркуват шуда истодааст (8, 350).

Мо мақсад гузаштем, ки дар ин мақолаи хеш оид ба корбурди пасванди «-гар» дар насири бадеии яке аз адабони нуктасанчи нимаи дуюми садаи бистум Нависандай мардумии Тоҷикистон, дорандай Ҷоизаи давлатии ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ Фазлиддин Муҳаммадиев ибрози андеша намоем.

Олимон дар асарҳои илмиашон ҳангоми бурхонварӣ аз насири бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев бисёр истифода кардаанд. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки нависандай забардасти мо дар риояи меъёрҳои забони адабӣ ва рушди он саҳми арзанда дорад.

Дар асарҳои нависандаги исмҳои хосу чинс, ҷондору бечон, муайяну номуайян ва ҷомеъ ба таври фаровон истифода шудаанд.

Ин гурӯҳҳои исм дар доҳили матн ҷилоҳои маъноии муҳталифро ифода менамоянд. Нависанда аз воситаҳо ё үнсурҳои калимасоз мөҳирона истифода намудааст. Бо туфайли калимаҳои гуногунсоҳту гуногунтаркиб забони асарҳояш дилкашу хоно, ҷозибу ҷолиб гаштааст.

Нависанда ба масъалаи калимасозӣ ва соҳтори вожаҳои забон таваҷҷӯҳ зоҳир намуда, барои соҳтори исмҳои соҳта пасвандҳои дилҳоҳро истеъмол намудааст.

Пасвандҳои исмсози забони точикӣ хеле зиёданд ва вазифаҳои муҳталифро доро мебошанд. Ҳар як

пасванд вазифаи мушаххаси дастурӣ ва мавқеи муайянни истеъмол дорад.

Нависандагон ҳангоми эҷоди асарҳояшон мувоғики табъу завқи худ калимаҳо, ибораҳо ва пасвандҳои маъносозу шаклсозро истифода мекунанд. Истеъмоли бомавриду нуктасанҷонаи ҳар як пасванд барои соҳтани вожаҳои нав омили равонии забони асари нависанда мегардад.

Азбаски таҳқиқоти мо доир ба нақши пасванди «-гар» дар насли бадеии Фазлидин Муҳаммадиев мебошад, оид ба корбурди ин пасванд дар осори нависанда маълумот хоҳем дод.

Пеш аз он ки доираи истеъмол ва вазифаҳои дастурии пасванди «-гар» - ро дар насли бадеии нависанда дида бароем, қаблан меҳоҳем мавқеи истеъмоли ин пасвандро дар осору лугатномаҳои ниёгонамон бозгӯ намоем.

Доир ба нақши пасвандҳои калимасоз донишмандони гузаштаи мо қайду ишораҳои муфид кардаанд. Аз чумла, донишманди маъруфи улуми сегонаи адабӣ Шамси Қайси Розӣ дар асари машҳури худ «Алмӯъҷам», ки ба илми арӯз, кофия ва нақди шеър баҳшида шудааст, оид ба пасванди калимасози «-гар» зери сарлавҳаи «Ҳарфи ҳирфот (касбу ҳунар) ва синоат» чунин маълумот додаст: «Он «коф»-у «ро» аст, ки дар авоҳири асоми (исмҳо) маънии ҳирфат (касбу ҳунар) диҳад, чунон ки «заргар»-у «косагар»-у «тиргар»» (13, 180).

Донишманди улуми адабӣ, тазкиранавис ва шоири асри XVI Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дар асари пурарзиши хеш «Чаҳор гулзор», дар гули панҷуми гулзори аввал, ки бо номи «Дар тафсили имола ва тарҳим ва қоиди мутафарриқот ва асмо ва гайра» ёд мешавад, зери сарлавҳаи «Қоиди мутафарриқот ва баёни асмо» роҷеъ ба пасванди «-гар» ҳангоми муайян намудани қисматҳои исми фоили таркибӣ ду мисол, яке

«ситамгар» ва дигаре «оҳангар» овардааст. Калимаҳои мазкурро ба маъни ситамкунанд ва оҳансозанд шарху эзоҳ додааст (10, 53-54).

Муҳаммадхусейн Бурҳон дар фарҳанги машҳури худ «Бурҳони қотеъ» доир ба пасванди «гар» чунин менависад: «Ва калимае, ки ифодай фоъилият кунад «-гар» аст, ҳамчу: «шамшергар» ва «кордгар»» (3, 31).

Дар лугати мӯътабари «Фиёсуллуғот» пасванди «-гар» чунин шарҳ дода шудааст: «-гар» - калимаест, ки ба маъни созанд ва кунанда ояд, чун: шишагар ва ҳиллагар; ва ба маъни соҳиб ва доранда ояд, чун хусуматгар ва тавонгар ва аксар истеъмоли ин лафз дар чизе кунанд, ки ҷаъли ҷоилро тасарруф дар ҳастии он чиз бошад, чун: **шамшергар** ва **оҳангар** ва **заргар** маҷоз аст, зоро ҷаъли ҷоилро дар зоти зар ва оҳан ҳеч даҳле нест (4, 190).

Дехҳудо Алиакбар дар лугатномаи худ бо номи «Лугатномаи Дехҳудо» вазифаҳои пасванди «-гар»-ро чунин муайян кардааст:

- а) таркиботи зайл бо исми зот оянд: оҳангар, **ангаштгар**, **деворгар** ва ғ.
- б) таркиботи зайл бо исми маъни оянд: **ашубгар**, **озмоишгар**, **эҷодгар**, **афсунгар** ва ғ.
- в) таркиботи зайл бо феъл оянд: **рафтагар**, **рехтагар** (1, 135-136).

Қариб Баҳор дар «Дастари забони форсӣ» чунин қайд кардааст: «Ин калима (манзур пасванди «-гар» аст, А.А.) ба сифати пасванди сифати фоъилий дар охири исми маъни ояд, монанди **пирӯзгар**, **додгар**, **хунёгар**, **ромишгар**» (2, 48).

Ниёзӣ Ш. доир ба пасванди «-гар» чунин нигоштааст: «Пасванди «-гар» пасванди камистеъмол аст. Ба воситай ба исм илова кардан ин пасванд номи шахс соҳта мешавад, ки он соҳаи машғулият, қасбу кор,

вазъяти ичтимоӣ, хислат ва кирдори шахкро ифода мекунад: **оҳангар, коргар** ва г.» (7, 17).

Ин пасванд дар адабиёти класикӣ барои сохтани исмҳои ифодакунандаи касбу кор бисёр истифода шудааст: **Хуришгар** бад-ӯ гуфт, к-эй подшоҳ (Фирдавсӣ), **барзгар, заргар, руфугар, собунгар, ҳалвогар, суратгар, сӯзангар, косагар, чармгар, зингар, шамшергар** (Носири Ҳусрав).

Дар забони адабии тоҷикӣ микдори пасвандҳои сермаъно, синоморфема ва омоморфема зиёд аст. Ҳамаи пасвандҳо дар сермаъной як хел нестанд. Сермаънони пасвандҳо ба тарзҳои гуногун зоҳир мешавад. Баъзе пасвандҳо вобаста ба маънои асосии калима сермаъно менамояд (9, 39). Чунончи, пасванди «-гар» исми шахс, яъне исми фоъил месозад, vale Н.З.Ҳотамӣ онро дар қатори пасвандҳои сермаъно номбар карда, вобаста ба семантикаи асосии калимаи сохта тобишҳои маънои зерини онро қайд кардаст:

«Дар калимҳои **ғоратгар, ҳиллагар** амалкунандаро ифода меунад;

Истехсолкунандаро фаҳмонад: **мисгар, кӯзагар;**

Тайёркунандаи ҳӯрокро ифода менамояд: **ошгар, ҳавлогар;**

Дӯзандаро мефаҳмонад: **кафшгар»** (10, 101).

Мо қӯшиш менамоем, ки взифаҳои дастурии пасванди «гар»-ро дар асоси насри бадеии нависандаи шинохтаи адабиёти муосири тоҷик Фазлиддин Муҳаммадиев нишон диҳем.

Фазлиддин Муҳаммадиев дар осори ғронбаҳои хеш ба воситаи пасванди «гар» исмҳои зиёде сохтааст, ки шахкро аз рӯйи касбу кор, машгулият, мавқеи ичтимоӣ, мансубият ба ин ё он ҷараён, хислату кирдор нишон медиҳад:

а) шахкро аз рӯйи касбу хунар ифода менамояд:
челонгар, ҳаалвогар, охагар, лавҳагар, тахиягар, таъмиргар, санъатгар, хисобгар.

Чунончи: ...зани **челонгарро** насиҳат кард, ки аз рашки бемаъниаш даст кашад ва баъд ба **челонгар** рӯй оварда гуфт:... (5, 375).

Чунон ки мебинем, нависанда дар калимаи «челонгар» аз пасванди «-гар» исми ифодакунандай касбу кор сохтааст. Пасванди «гар» дар таркиби исми «челонгар» хеле мувофиқ афтодааст. Гарчанде ки дар адабиёт дар радифи «челонгар» «челонҷӣ» низ истеъмол мешавад, вале нависанда ба адабиёти гузаштаамон такя намуда «челонгар»-ро интихоб намудааст. Гузашта аз ин нависандай нуктасанҷ равонии калимаро ба инобат гирифтааст, зоро пасванди «ҷӣ» дар калимаи «челонҷӣ» ғӯшхарош менамояд.

Исмҳои «ҳалвогар» ва «лавҳагар» дар адабиёт бо ҳамин шакл мустамаланд. Зоро забони адабӣ майл ба равонӣ ва саҳехӣ дорад. Корбурди калимаҳои шево ва салису равон омили инкишофи забони адабӣ мегардад. Маҳз ҳамин ҳусусиятро нависанда ба инобат гирифта, калимаҳои мазкурро дар осораш мавриди истифода қарор додаст: Ошнои **ҳалвогарам** дина «дар сафар меҳӯред», -гӯён аз ҳалвоҳои турши дандончаспаки корҳонаи худ як ҳалтачаи селофани ҳадя оварда буд (5, 168). Ҷавони **лавҳагар** маро ба сандаличаи худ нишонда, бисоташро нишон додан гирифт (6, 40).

Дар ҷумлаҳои зикршуда калимаи «ҳалвогар» ба маънои тайёркунандай ҳалво ва «лавҳагар», чунон ки дар Фарҳанги забони тоҷикӣ қайд шудааст, ба маънои устое, ки ба рӯи сангӯ чӯби саҳт (монанди лавҳӣ мазор) ҳат ва нақшҳо мекашад. Нависандай суханшинос Фазлиддин Муҳаммадиев низ ин вожаро ба ҳамин маънӣ ба кор бурдаст.

Дар чумлаи зер исмҳои ифодакунандай касбу кор чида шуда омадаанд. Нависанда ҳангоми корбурди исмҳои **оҳангар** ва **гилкор** кӯшиш намудааст, ки барои ба такрор роҳ надодан ва инчунин саҳехии сухан климаҳои **оҳангар** ва **гилкорро** ба истифода аз пасванди «гар» ва исми «кор» истеъмол намудааст. Зоро нависанда метавонист ба ҷои исми «кор» пасванди «гар»-ро дар қалимаи гилкор ба шакли гилгар, ҷунон ки дар Луғатномаи Деххудо қайд шудааст, истеъмол намояд. Ба гайр аз ин нисбат ба қалимаи **гилгар** вожаи **гилкор** равонтару сабуктар аст.

Ҷунончи: Ҳаррот ё **оҳангар**, наччор **гилкор**, мантиёр, ронандаҳои мошин, поезд-ҳазор хел ҳунари дигар (5, 530).

б) шаҳсро аз рӯйи хислату кирдораш нишон медиҳад: **исёнгар**, **фиребгар**, **ғоратгар**, **ошуғгар**;

Қалимаҳои ё худ исмҳои **исёнгар**, **ғоратгар** ва **ошуғгар** дар осори нависандагон бо шакли **исёнҷӣ**, **ғоратҷӣ** ва **ғоратҷӣ** низ қайд шудааст. Аз чумла, дар асарҳои устод Садриддин Айнӣ низ қайд шудааст. Ногуфта намонад, ки дар «Луғатномаи осори С. Айнӣ» 103 қалима бо пасванди «ҷӣ» ва 75 қалима бо пасванди «гар» оварда шудааст. Гарчанде ки истеъмоли пасванди «ҷӣ» нисбат ба пасванди «гар» дар осори С. Айнӣ зиёдтар ба назар мерасад, аммо устод онҳоро хеле мавридшиносона ба кор бурдааст. Фазлиддин Муҳаммадиев низ дар асарҳояш аз ҳар ду пасванд истифода кардааст, аммо пасванди «гар» дар осори нависанда нақши муҳим дорад. Ба ин нигоҳ накарда нависанда дар мавридҳои даркорӣ ҳарду пасвандро, ки баробарҳуқуқанд, истифода мебарад.

Ҷунончи: Саркардаҳо боз қувват ҷамъ карда, **исёнгарон** ва ислоҳчиёно коғир эълон мекарданд (6, 83). ... **фиребгари** фукаш дар осмонро, осонаша гирем, ба рӯйи об баровардан кори олиchanob аст, албатта (5, 418).

... зудтар тухмпошак гардидани **форатгаронро** мөхостанд (5, 488). ...дер ё зуд ин хисси **ошуғар** бо тақозои табиаташ бояд пайдо шаваду... (6, 241).

в) шахсрө ба амалиёт, машгулият ва характеристаш нишон медиҳад: **маслиҳатгар, даъвогар, зиёратгар.**

Дар забони асарҳои бадей, рӯзномаву маҷалла ва забони гуфтугӯйӣ калимаҳои **маслиҳатгар, даъвогар, зиёратгар** бо пасванди «чӣ» ба шакли маслиҳатҷӣ, даъвочӣ, зиёратҷӣ низ истифода мегардад. Махсусан, бо пасванди «гар» корбаст намудани калимаҳои мазкурро аз тарафи нависанда ба қавли бандон ин аст, ки дар забони адабӣ шакли аслии ин калимаҳо, яъне он шакл, ки бо пасванди «гар» ба миён омадааст, дидан мумкин аст.

Чунончи:

...Марди **маслиҳатгар** маро дубора ба каноре кашида... (5, 539). Ҳар яке аз **даъвогарон** қаробати худро ба републикаи Туркманистон, робитаҳои хешро бо адабиёт ё санъати Туркманистон ба таври номаълум қайд карда мегузашт, то ки ба иззати нафси рафиқаш нарасад (5, 390). ... **зиёратгарони** мо ба чанд нафар мерасид... (6, 152).

Нависанда дар қолаби калимаҳои мазкур ба чои **хисобҷӣ**, ки ҳоле маъмул аст, исми касбу ҳунар ва машгулият- **хисобгар** сохтааст:

Дар ҳар колхоз гайр аз гурӯҳи табелҷиҳо бо сӣ нафар буғалтерон, **хисобгарон** кор мекунанд (6, 386).

Дар ҷумлаи мазкур калимаи **хисобгарон** ҳоле хуб истифода шуда, пасванди «чӣ» бо пасванди «гар» бо назокати баланд иваз шудааст.

Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки нависанда барои фасеху балиғ ва нишонрасу саҳех баромадани суханаш ба тарзҳои калимасозӣ ва меъёрҳои ҷории забон риоя менамояд. Бад-ин васила насри бадеии нависанда бо ҳусусиятҳои фарқкунандай хеш аз насри бадеии адибони

дигар фарқ карда меистад. Зеро бисёр калимаҳое, ки дар асарҳои нависанда дида мешавад, ҳамчун лексикаи хоси эҷодиёти нависанда эътироф гашта, ҷиҳатҳои фардии услуби адабро нишон медиҳанд.

Адабиёт:

1. Деххудо Алиакбар. Лугатномаи Деххудо. Ҷилди 41. Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1337 (1998).
2. Қариб Баҳор ва Фуруzonfар ва диг., Дастури забони форсӣ.- Техрон, 1356 ҳ. қ. Ҷилди 1.
3. Муҳаммадхусейн Бурҳон. Бурҳони қотеъ. Ҷилди 1.- Душанбе: «Адаб», 1993- 416с.
4. Муҳаммад Фиёсиддин. Фиёсуллуғот. Ҷилди 2.- Душанбе: «Адаб», 1987; - 480с.
5. Муҳаммадиев Фазлиддин. Асарҳои мунтажаб. Ҷилди 1. – Душанбе: «Ирфон», 1978; - 556с.
6. Муҳаммадиев Фазлиддин. Асарҳои мунтажаб. Ҷилди 2. – Душанбе: «Ирфон», 1980; - 504с.
7. Ниёзӣ Ш. Исму сифат дар забони адабии тоҷик; - Столинобод, Нашриёти АФРСС Тоҷикистон, 1954.
8. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. - М., 1972.
9. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: «Дониш», 1972. – 77с.
10. Хотамӣ Н.З. Лексико персидского языка и пути ее обогащение.

11. Хоча Ҳасан Нисорӣ. Ҷаҳор гулзор. – Душанбе, 1998. – 116с.
12. Хочаев Д. Гуфтори накӯ кухан нагардад. – Душанбе, 2011. -230с.
13. Шамс Қайси Розӣ. Алмӯъзам. – Душанбе: «Адиб», - 1991. – 464с.

VI.НАҲВИЁТ
КОРБАСТИ ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ
ДАР ДОСТОНҲОИ М. ТУРСУНЗОДА
М. Норматов, дотсенти ДМТ

Дар забоншиносии тоҷик омӯзиш ва тадқиқи хусусиятҳои забонии насрӣ бадеи ҳам адабиёти мусоир ва ҳам адабиёти классикӣ нисбатан зиёдтару бештар мушоҳида мешавад. Аксари асарҳои устод Айнӣ мавриди омӯзиш ва баррасии забоншиносон гардидааст. Забоншиносон Н.Маъсумӣ, Ҳ.Хусейнов, Б. Камолиддинов, С. Ҳалимов, М. Набиев, А. Солиев, М. Холов, М. Юсупов, Ҳ. Юсупов, М. Юнусов, Р. Фаффоров, Ҳ. Раупов, С. Атобуллоев, Ҳ.Турсунова, Ш.Рустамов, М.Норматов ва дигарон забони асарҳои устод Айниро аз ҷиҳатҳои гуногун тадқиқ намудаанд.

Забоншиносон Н.Маъсумӣ ва Ҳ.Хусейнов забон ва услуби повестҳои «Марги судхӯр» ва «Одина» - ро асоси омӯзиши худ қарор дода, дар шакли монографияҳои калонҳаҷм пешкаши хонандагон гардонидаанд. Муҳакқиқон М. Набиев, А.Солиев, М.Холов, М.Юсупов, Ҳ.Юсупов ва Ҳ.Турсунова чумлаҳои мураккаби тобеъ, ибораҳои пешояндӣ дар

«Ёддоштҳо»-ву насри устод Айнӣ, М.Холов лексикаи романи «Дохунда», М.Юсупов фразеологияи «Дохунда», X.Юсупов хусусиятҳои лексикии асарҳои устодро ва X.Турсунова муқоисаи фразеологизмҳои параллели тоҷикиву ўзбекии «Ғуломон» -ро асоси рисолаҳои худ қарор додаанд. Забоншиносон Ш.Рустамов, С.Ҳалимов, Р.Фаффоров, Б.Камолиддинов, X.Рауфов, М.Норматов, С.Аминов, С.Атобуллоев доир ба масъалаҳои ҷудогонаи мухталифи забони асарҳои С.Айнӣ асару мақолаҳо ба табъ расонидаанд.

Мутаассифона, доир ба забон ва услуби осори М.Турсунзода барин як шоири маъруф танҳо як-ду тадқиқоти ҷудогона мушоҳида мешаваду ҳалос.

Доир ба хусусиятҳои нахви шеъру достонҳои шоир маълумоте ба ҷашм намерасад. Вазифаи асосии забон муюшират ва ифодаи фикри аъзоёни ҷамъият мебошад.Ҳар ду ҳам бо ёрии воҳидҳои нахв амалӣ мегардад. Маънӣ ва ё мағҳумҳо сода бошанд, одатан бо ёрии сараъзо ва аъзоҳои пайрав ифода мегарданд. Вале маъниҳои нисбатан мураккаб ба воситаи ҷумлаҳои мураккаб ифода мейбанд. Дар кори мазкур роҳу воситаҳои ифодаи ҳамин гуна маъниҳо, ки бо ёрии ҷумлаҳои мураккаб амалӣ мешаванд, нишон дода мешавад.

Дар достонҳои шоир, гуфтани мумкин аст ки, қариб ҳамаи намудҳои ҷумлаҳои пайрав истифода шудаанд, вале басомади онҳо як хел нест. Онҳоро вобаста ба басомадашон аз назар мегузаронем.

Ҷумлаи пайрави пуркунанда.Пуркунанда дар забони муосири тоҷикӣ нисбатан серистеъмол буда, ҳам пуркунандаҳои бевосита ва ҳам пуркунандаҳои бавосита фаровон истифода мешаванд. Дар достонҳои М. Турсунзода ҷумлаи пайрави пуркунанда назар ба ҷумлаҳои пайрави дигар зиёдтар истифода шудааст. Ба ин феълҳои соддai «донистан», «шунидан», «гуфтан» ва таркибии

«ёд доштан» сабаб гардидаанд. Инҳо феълҳои гузаранда буда, дар чумла ба вазифаи хабар омадаанд. Ин хабарҳо бе пуркунандай бевосита фикрро пурра ифода карда наметавонанд. Онҳо ба вазифаи хабари сарчумла омадаанд ва дар таркиби сарчумла пуркунандай бевосита дидо намешавад. Ин гуна сарчумла аз ҷиҳати маъно ноқис буда, ба туфайли чумлаи пайрави пуркунанда фикрро пурра ифода мекунад:

*Ба ҳуд мегуфт, ки аз ҳар ду дидо,
Ҷудо гаштам ба мақсад норасида. (Ос.,368)*
*Ба дил гуфтам, ки «Ҷоҳил мард будаст,
Тани моро нишаста гард будаст. (с.456)*
*Ба ў мегуфт, ки «Эй марди оқил,
Аз ин ҳикмат моро кардед қоил. (с.374)*

Яке аз ҳусусиятҳои ин гуна сарчумлаҳо он аст, ки онҳо тафсил намеёбанд, аксар ҳуллас мешаванд:

*Кӣ медонад, ки Раъно дар ҷунин ҳол
Ҷӣ мегуфту чиҳо мекард дар ин ҳол? (с. 327)*
*Ту медонӣ, ки ҷӯпонбачаам ман,
Дар оғӯши биёбон карда макон(с.324)*

Ин гуна сарчумлаҳо танҳо аз як хабари шаҳрталаб ҳам иборат шуда метавонанд:

*Шунидам, ки пас аз фатҳи факирон,
Замин ояд ба дasti безамион. (с.328)*
*Талаб дорад, ки шаҳ аз мулки моён
Бигирад духтари зебои даврон.(с.328)*

Дар таркиби сарчумла баъзан ягон ҳол ва ё пуркунандай бавосита омада метавонад:

*Хуб медонист, ки мо қистем,
Аз қуҷо,дар ҷустуҷӯи чистем. (с. 474)*
*Ба ў гӯяд, ки ҳамроҳам ба саф боиш,
Рафиқи роҳи пуршану шараф боиш. (СА.365)*

Хабарҳое, ки бо феъли таркибии номӣ ифода шудаанд, бештар чумлаи пайрави пуркунанда талаб мекунанд:

*Гумон мекард, ки дар рӯ ба рӯяши
Ҳанӯз он ёр дорад пурсуҷӯши. (с.355)*
*Гумон кардам, ки маргу зиндагонӣ
Кунун доранд ҷанги беамоне(саҳ.378)*

*Орзу доранд, ки фарзандашон монанди Нил,
То абад пурчӯш бошад арҷуманду софдил. (с. 443)*

*Гумон мебурд, ки дар рӯи олам
Саодатноктар з-ӯ нест одам (саҳ. 349)
Ӯ гумон мекард, ки якка худаш
Борбардори мамлакат бошад. (с. 387)*

Дар ин тип чумлаҳо тафсил ёфтани сарчумла кам ба ҷашм мерасад:

*Бароварда баланд овози худ гуфт,
Ки: «Чонамро наҳоҳам дод ман муфт. (с. 366)*

Дар таркиби сарчумлаи мисоли зикргардида аъзоҳои пайрави гуногун ва ҳатто пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта мушоҳида мешавад, вале он бар эзоҳи хабар (гуфт) наомадааст. Ҳабари чумларо (гуфт) ҳоли тарзи амал (бароварда баланд овози худро) шарху эзоҳ додааст (Чӣ тарз гуфт? Овози худро баланд бароварда). Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта (овози худ) ба шарху эзоҳи сифати феълии «бароварда баланд» омадааст.

Дар таркиби чумлаҳои сода пуркунандаи бавосита зиёд мушоҳида мешавад, вале дар шакли чумлаи пайрав омадани он ниҳоят кам ба назар мерасад. Дар маводи ҷамънамудаи мо танҳо дар як мисол ин ба назар расид:

*Умедам буд, ки бо қаҳрамонӣ
Намоён мекунӣ зарби ҷавонӣ. (с. 371)*

Дар ин мисол чумлаи пайрави пуркунандаи бавосита (ба қаҳрамонӣ намоён мекунӣ зарби ҷавонӣ) бар эзоҳи хабари номии сарчумла (умедам буд) тобеъ гардидааст.

Чумлаи пайрави пуркунанда ба сарчумла бо ду воситаи грамматикии алоқа-пайвандаки «ки» ва ҷойи чумлаи пайрав алоқаманд гардидааст.

Чумлаҳои пайрави ҳол маъноҳои гуногунро ифода мекунанд ва аз ин рӯ, дар ифодаи фикр, баёни мақсад саҳми калон доранд. Корбасти онҳо дар достон якранг нест. Маъниҳои мақсаду хилоф ва шарту сабаб ва

ё замон нисбатан серистеъмол буда, маъниҳои дараҷаву монандӣ ва ё макон аҳён-аҳён ба назар мерасанд. Навъҳои дигари ҳол бошанд, ба мушоҳида нарасиданд.

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ ҳоли мақсад серистеъмол нест, вале дар достонҳои шоир чумлаи пайрави мақсад назар ба ҷумлаҳои пайрави дигар зиёд корбаст шдааст.

Чумлаи пайрави мақсад. Ин ҷумла мақсади воқеъ гардидан амали сарҷумларо мефаҳмонад ва аз ин рӯ, онро шарҳу эзоҳ медиҳад. Ҷумлаи пайрави мақсад бо ёрии воситаҳои гуногуни грамматикий – пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ – хабарҳои сарҷумлаву ҷумлаи пайрав, ҷойи ҷумлаҳо ва интонатсия ба сарҷумла алоқаманд мегардад. Воситаи асосии алоқа пайвандакҳо мебошад.

Мувофиқи ақидаи муҳаққикон ҷумлаи пайрави мақсад бо ёрии пайвандакҳои зиёд (то 23) ба сарҷумла тобеъ мегардад.

Маълум аст, ки пайвандаки муштараквазифаи «ки» ҳамаи намудҳои ҷумлаи пайравро ба сарҷумла тобеъ менамояд. Дар достонҳои шоир ҳам бо ин пайвандак ҷанд ҷумлаи пайрави мақсад ба сарҷумла тобеъ гардидааст. Дар ин ҷумлаҳо баробари пайвандак мутобиқати шаклҳои феълӣ ва инчунин ҷойи ҷумлаҳо низ чун воситаи алоқа хизмат кардаанд. Ҳусусан, мутобиқати шаклҳои феълӣ, ки ҳабари ҷумлаи пайрав бо шакли аористи сигаи шартӣ-ҳоҳишмандӣ ифода гардидааст, маъни мақсадро равшантар ифода кардааст:

Писарро тарбият бинмо падарвор,
Ки гардад он мубориз ҳалқро ёр. (с. 465)

Баромад ҳалқи боазму ирода

Ба каф асбоби нусратро ниҳода,

Ки бар сахрои хушки бенаму об

Ба чӯли солҳо афсурда аз хоб,

Барад оби равони нуқрасонро

Нишони зиндагии ҷовидонро(сах.347)

Дихед изнам, ба сўи хона гардам,
Ки шояд з-ин алам бегона гардам. (с.370)

Пайвандаки «то» низ яке аз пайвандакҳои серистеъмол буда, ба чанд навъи чумлаи пайрав чун воситай алоқа хизмат мекунад ва бо ин чун «ки» пайвандаки синтаксисӣ гардида истодааст. Дар мисолҳои пайдонамудаи мо бо ин пайвандак чумлаи пайрави мақсад ба сарчумла тобеъ гардидааст. Ин чумлаҳои пайрав одатан пас аз сарчумла меоянд:

*Чустуҷӯ мекард қутি лоямут,
То каме ором созад нафси худ (с.449)*

*Мефиширанд аз таҳти дил дасти онро дӯстон,
То сари онро расонанд аз замин бар осмон. (с.440)*

*Ба наздат омадам, то узр гӯям,
Пас аз онchorи мақсуд ҷӯям. (с.326)*

Чумлаи пайрави замон ва шарт ҳам бо ин пайвандак ба сарчумла тобеъ мегарданд. Фарқ дар он аст, ки ин чумлаҳои пайрав пеш аз сарчумла чой мегиранд(14, 141). Хабари чумлаи пайрав сигаи хабарӣ бошад, чумлаи пайрави замон ва агар сигаи шартӣ-хоҳишмандӣ бошад, чумлаи пайрави шарт мешавад. Дар забони назм истисно шуданаш мумкин аст, зоро дар мисоли зер чумлаи пайрав пеш аз сарчумла омадааст, vale на чумлаи пайрави замон ва шарт, балки мақсад аст:

*To дарояд аробакаш ба сухан,
Мо суруде зи ишқ сар кардем,
Ба дили мард бо суруди худ
Шӯр андохта асар кардем. (с.400)*

Хабари чумлаи пайрав (дарояд) шакли аористи сигаи шартӣ-хоҳишмандӣ, vale чумлаи пайрави шарт набуда, чумлаи пайрави мақсад аст. Мақсад аз суруди ишқ сар кардану ба дили мард бо суруд шӯр андохтан ба сухан даровардани аробакаш аст.

Пайвандаки дигаре, ки бо ёрии он чумлаи пайрави мақсад ба сарчумла тобеъ шудааст, пайвандаки

«то ки» мебошад. Ин пайвандак ҳам сервазифа аст. Як нишонаи чумлаи пайрави мақсад баъди сарчумла омадани он аст:

*Равон шуд, то ки ёбад меҳрубонро,
Нишиони беҳтар аз ҷону ҷаҳонро. (с.365)*
*Ба дарё рехт, то ки сел гардад,
Ба қудрат сели оҳанхел гардад. (с.358)*
*Мардуми қишилоқи Душанбе қатор
Буд ба пушти дари он интизор,
То ки пас аз ин ҳама оворагӣ
Орд қунад гандуми бечорагӣ. (с.380)*

Пайвандаки «ки то» низ дар алоқаманд кардани чумлаи пайрави мақсад ба сарчумла дар достонҳои М.Турсунзода саҳм гузоштааст. Муҳаққиқон онро ба чумлаи пайрави мақсад мутааллиқ шуморидаанд ва баробари ин таъкид кардаанд, ки он хоси назм аст(14, 120; 2, 69).

Дар эҷодиёти муаллиф пайвандаки «ки то» назар ба намудҳои дигари пайвандакҳои чумлаи пайрави мақсад зиёдтар корбаст шудааст.Хабари чумлаҳои пайрави бо пайвандаки «ки то» омада низ бо сигаи шартӣ-ҳоҳишмандӣ ифода гардида, чумлаи пайрав баъди сарчумла ҷой мегирад:

*Муфассал нома бинавиштам ба маҳбуб,
Ки то ҳоли маро донад зи мактуб. (с.375)*
*Нишион дар синау ў медураҳшад,
Ки то руҳкораашро нур баҳшад. (с.333)*
*Дар ин ҷо омадам, эй меҳрубонам,
Ки то амри шоҳи одил расонам. (с.329)*
*Дар ин ҷо партизан медошт маскан,
Ки то гирад қасосаашро зи душман. (с.337)*

Чумлаи пайрави мақсаде,ки бар эзоҳи қалимаи ҳамнисбат омада бошад, ба мушоҳида нарасид. Аз мисолҳо маълум мешавад, ки ҳудуди истифодаи воситаҳои алоқаи чумлаи пайрави мақсад ва хусусан пайвандакҳо нисбатан маҳдуд мебошад. Аз 23 пайвандаки нишондодаи дотсент Н.Бозидов (2,68) танҳо 4 пайвандак истифода шудаасту ҳалос. Аз рӯйи корбости пайвандак-

ҳои чумлаи пайрави мақсад услуби хоси муаллифро муайян кардан мумкин аст.

Чумлаи пайрави хилоф низ яке аз чумлаҳои пайрави нисбатан серистеъмол дар достонҳои М. Турсун зода мебошад. Маълум аст, ки ҳоли хилоф дар забон хеле кам истеъмол мешавад, vale инро дар ҳусуси чумлаи пайрави хилоф гуфтан мумкин нест. Ин маънои онро дорад, ки мағҳумҳои хилоф дар ҳаёт камтар ба назар мерасанд, vale фикрҳои хилоф, фикрҳои ба ҳам зид ё ки бо ҳам мувофиқ накунанда зиёд дучор мешаванд.

Чумлаи пайрави хилоф дар забони тоҷикӣ бо ёрии пайвандакҳо, мутобиқати шаклҳои феълӣ – ҳабарҳои сарчумла ва чумлаи пайрав, ҷои чумлаҳо ва инчунин интонатсия алоқаманд мегардад.

Чумлаи пайрави хилоф ба икрои амали сарчумла мамониат мекунад ва ё муҳолифи фикри сарчумла мебошад, vale ба ин нигоҳ накарда амали сарчумла икро мешавад. Вай одатан бар эзоҳи тамоми сарчумла меояд, зоро дар ин навъи чумлаи пайрав қалимаи ҳамнисбат дида намешавад. Чумлаи пайрави хилоф пеш ва ё пас аз сарчумла ва баъзан дар мобайни сарчумла ояд ҳам, асосан пеш аз сарчумла ҷой мегирад.

Воситаи асосии грамматикии алоқаи он бо сарчумла пайвандакҳо мебошад, км олимон онро то 26-то (2, 165) нишон додаанд. Дар достонҳои М.Турсунзода аз ин пайвандакҳо танҳо дутоаш – **агарчи** ва **гарчи** корбаст шудааст. Аз рӯйи истифодай ин пайвандакҳо ҳам услуби шоирро муайян кардан мумкин аст.

Муҳаққиқон (14, 166) пайвандаки тобеъкунандаи «ҳам»-ро маъмултарин ва серистеъмолтарини чумлаи пайрави хилоф шуморанд ҳам, дар маводи ҷамънамудаи мо он дучор нашуд.

Пайвандаки **агарчи**. Аз рӯйи серистеъмолӣ ин пайвандак дуюм мебошад. Бо ёрии он алоқаманд

гардидани чумлаи пайрави хилоф зиёд мушоҳида мешавад. Онро ҳам дар назм ва ҳам дар наср васеъ истифода мебаранд. М.Турсунзода низ чумлаи пайрави хилофро бо ёрии ин пайвндак ба сарчумла тобеъ намудааст.

Як услуби ба худ хоси шоир дар корбости пайвандаки «агарчи» ин аст, ки онро дар якчоягӣ бо пайвандаки пайвасткунандай «вале» ва «валекин» истифода кардааст. Пайвандаки пайвасткунанда дар таркиби сарчумла, ки он баъди чумлаи пайрав омадааст, ҷой дода шудааст. Вазифаи пайвандаки пайвасткунанда дар ин қабил чумлаҳо алоқаманд намудани ду чумлаи баробархӯкуқ набуда, балки қувват додан ва таъкид намудани маъни хилофи чумлаи пайрав мебошад:

*Соли аввал агарчи роҳи нав
Ба Ҳасан роҳи беазоб набуд,
Рафта-рафта vale раҳи Кӯлоб
Аспи ҷавмастро ҳароб намуд. (с.416)
Агарчи борҷо шуд арсааш танг,
Валекин устуворӣ кард чун санг.
Агарчи борҷо зери ҳатар шуд,
Вале азмаши қавии зӯртар шуд. (с.367)*

Одатан ҳам пайвандаки тобеъкунанда ва ҳам пайвасткунанда дар аввали ҷумлаҳои пайраву сарчумла ҷой мегирад. Баробари ин гоҳ-гоҳ дар мобайни ҷумлаҳо омадани онҳо ҳам мушоҳида мешавад, аз ин маъно тағйир намеёбад:

*Агарчи омада вақти ҷудоӣ,
Ҷудоиҳо, vale баҳри раҳоӣ,
Ба ҷуз ин чораи дигар надоранд,
Дар он даври ситам ёвар надоранд. (с.327)
Агарчи ёрро бисёр мекофт,
Нишионе ҳам, vale аз ӯ намеёфт. (с.365)*

*Абри сиёҳест агарчи адӯ,
Мардуми мо барқ бувад зидди ӯ. (с.365)*

Дар байти охирон пайвандаки тобеъкунанда дар байни хабару мубтадои таркиби чумлаи пайрав омадааст, vale ҳамон вазифаи синтаксисии худ, яъне ба сарчумла тобеъ намудани чумлаи пайравро адо намудааст. Албатта, аз ин тағири чой мубтадо (адӯ) то андозае таъқид гардидааст.

Пайвандаки **гарчи** шакли кўтоҳшудаи «агарчи» буда, дар адои вазифа бо он баробаҳуқуқ мебошад. Vale баробари ин дар истеъмоли онҳо як фарқи услубӣ мушоҳида мешавад. Ҳангоме ки чумлаи пайрави хилоф бо ёрии пайвандаки «гарчи» ба сарчумла тобеъ мешавад, пайвандаки пайвастқунандаи «лекин» ё «валекин» қариб истифода намешавад:

*Ду чаимаш гарчи ту пӯшида бинӣ,
Дилаш бедору хун ҷӯшида бинӣ,
Сухан гарчи зиёд аз як китоб аст,
Вале фурсат каму кўтоҳ ҷавоб аст. (с.371)*

*Гарчи дар ин саҳнаи хун бешарик
Монд фақат як худи Темурмалик,
Пеши чунин сели ҳатар дил набоҳт,
Якка ба сад душманни хунрез тоҳт. (с.338).*

*Сарзаминани гарчи дорад наишакар,
Гарчи хирман-хирман алмосу гуҳар,
Меҳмон аммо каси бечора буд
Хушк-маҳкам мисли оҳанпора буд. (с.472).*

Хусусияти дигари услубии истифодаи пайвандаки «гарчи» он аст, ки вай дар авали чумлаи пайрав камтар чой мегирад.

Чумлаи пайрави шарт. Дар забони адабии муосиои тоҷикӣ нисбат ба ҳоли шарт чумлаи пайрави шарт зиёдтар мушоҳида мешавад. Аз достонҳои шоир низ чанде аз ин чумлаҳоро пайдо намудем. Чумлаи пайрави шарт ичрои амали сарчумларо ба ягон шарт вобаста мекунад. Ин шартҳо имконпазир (реалӣ) ва имконнопазир (ирреалий) шуда метавонанд. Чумлаи пайрав барои ичрои амали сарчумла шартҳои гуногун

мегузорад, дар ҳолати будани онҳо амали сарчумла имконпазир мегардад:

*Агар аз гүфти шоҳат сар битобӣ,
Дигар баҳту саодатро наёбӣ. (с.328)*

Чумлаи пайрави шарт бар эзохи тамоми сарчумла меояд. Вай ба сарчумла бо ёрии воситаҳои гуногун, аз қабили пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълий-хабарҳои сарчумлаву чумлаи пайрав, чойи чумлаҳо ва интонатсия алоқаманд мегардад.

Пайвандак воситаи асосии грамматики и алоқаи чумлаи пайрави шарт бо сарчумла мебошад. Муҳаққиқон 13-14 пайвандаки чумлаи пайрави шартро нишон додаанд(2,72). Дар мисолҳои мо бошад, танҳо як пайвандак дар ду шакл – агар ва гар истифода шудаасту ҳалос. Ин гуна чумлаҳои пайрав пеш аз сарчумла ҷой мегиранд:

*Агар фатҳу зафар гардад ба мо ёр,
Яқин мо шод мегардем бисёр. (с.326)*

*Агар мирам, мақун ҳаргиз фаромӯши,
Азо гирӯ либоси мотам пӯши! (с.327.)*

*Чу оташ хасм агар гардад фурӯзон,
Ба бolognaи равӣ чун оби тӯфон. (с.371)*

Воситаи дигари грамматикии алоқа - мутобиқати шаклҳои феълии сарчумлаву чумлаи пайрав ба пайвандак дар ифодаи маънои шарт ёрӣ мерасонад. Хабари ҳам чумлаи пайрав ва ҳам сарчумла бо шахси сеюми танҳои сиғаи шартӣ-ҳоҳишмандӣ ифода гардидааст:

*Абр агар аз осмон борон диҳад,
Аз замин гул шаддаи марҷон диҳад. (с.449)*

Ҳам хабари сарчумла ва ҳам хабари чумлаи пайрав бо шахси сеюми танҳои замони гузаштаи сиғаи хабарӣ ифода гардидааст:

*Агар душман кунун паймонишикан шуд,
Бибояд зидди ў дандонишикан шуд. (с.351)*

Хабари чумлаи пайрави шарт бо шахси сеюми танҳои замони гузаштаи ҳикоягии сигаи хабарӣ ифода гардида, хабари сарчумла бо замони гузаштаи ҳикоягии сигаи хабарӣ ифода шудааст:

*Дар ҳамин дам Ҳасан агар мешуд,
Месупурдам ба дастаи изнамро,
Бо табассум, такаллуми ширип
Мебаровардам аз дилаш гамро. (с.443)*

Хабари ҳам сарчумла ва ҳам чумлаи пайрав бо замони гузаштаи ҳикоягии сигаи хабарӣ ифода шудааст:

*Ба ягон хона медаромад агар
Садафи дӯструи ҷингиламӯй,
Мешуданд аз камоли ҳурсандӣ
Ҳама дар пешӣ ў ҳикоягӯй. (с.436)*

Пайвандаки **гар** нисбатан камистеъмол аст. Хабари чумлаҳо бо шакли аористи сигаи шартӣ-ҳоҳиш мандӣ ва инчуни замони гузаштаи ҳикоягии сигаи хабарӣ ифода шудаанд:

*Дар ин ҷо пир гар тадбир ҷӯяд,
Ба ҷои пир асои пир гӯяд (саҳ.352).
Гар нишинад ба асп дар наздаш
Бодро, раъдро мутеъ кунад,
Багали танги қӯҳсоронро
Аз қадамҳои худ васеъ кунад. (с.389)*

Аз таҳлили мисолҳо маълум шуд, ки корбасти воситаҳои грамматикии алоқаи байни сарчумлаву чумлаи пайрави шарт хеле маҳдуд буда, танҳо ду пайвандак истифода шудааст.

Чумлаи пайрави замон. Дар муқоиса бо забони адабии муосири тоҷикӣ чумлаи пайрави замон дар достонҳои М.Турсунзода нисбатан камтар корбаст шудааст. Чумлаи пайрави замон замони воқеъ гардида-ни фикри дар сарчумла ифодаёфттаро мефаҳмонад. Вобаста ба талаби сарчумла, намуди пайвандакҳо, шаклҳои феълии хабарҳо амали чумлаи пайрав пеш ва ё

пас аз амали сарчумла ё дар як вақт ба амал омада метавонад.

Чумлаи пайрави замон ҳам бо ёрии пайвандакҳои сершумор, калимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ-хабарҳои сарчумлаву чумлаи пайрав, чойи чумлаҳо ва интонатсия ба сарчумла тобеъ мегардад. Албатта, воситаи асосӣ пайвандакҳо мебошад.

Пайвандаки **вақте ки**. Пайвандаки маъмулу машҳури чумлаи пайрави замон мебошад. Вале дар достонҳои шоир кам корбаст шудааст:

*Ватан вақте ки амри модарӣ дод,
Ба ҷо орандагонашро шараф бод. (с.360)*

Пайвандаки муштараквазифаи **чун** дар алоқаманд кардани чумлаи пайрави замону сарчумла корбаст шудааст. Ин пайвандак ҳам дар аввали чумлаи пайрави замон ва бâъзан мобайни он чой мегирад. Ин гуна чумлаҳои пайрав пеш аз сарчумла чой мегиранд:

*Чун моҳи шомхӯрда тобон шуд,
Дараву даштиро мунавар соҳт,
Шӯълаи моҳ сояи шабро
Ба камарҳои кӯҳсор андоҳт (саҳ. 399).
Чун маро бинад, лабашро қаҷ кунад,
Сӯҳбати бисёр талху фач кунад. (с. 471)
Шодии фарзанд чун афзун шавад,
Рӯи модар бештар гулгун шавад (саҳ. 469).*

Дар мисоли охирон тобиши маъноии шарт ҳам мушоҳида мешавад, ки ин ба ифодаи хабари чумлаи пайрав, ки бо сигаи шартӣ ҳоҳишмандӣ ифода шудааст, вобаста мебошад.

Ин пайвандак дар шакли ихтисоршудаи «чу» низ вазифаи алоқаманд намудани чумлаи пайрави замону сарчумларо адо намудааст:

*Чу бар колхози «Лоҳутӣ» расидем,
Дар он ҷо мардуми бисёр дидем. (с.339)*

Дар мисоли зер бошад, баробари маънии замон тобиши сабаб низ мушоҳида мешавад:

*Чу дар он ҷо ман ин ҳангома дидам,
Зи хурсандӣ чу мургон мепаридам. (с.332)*

Пайвандаки **ки** низ пайвандаки маъмули чумлаи пайрави замон мебошад. Вай дар мавқеъҳои гуногун – дар авали чумлаи пайрав, дар охири он ва дар мобайни чумлаи пайрав чой гирнифта метавонад. Дар мисолҳои пайдо кардаи мо вай дар мобайни чумлаи пайрав чой гирифтааст. Ин гуна чумлаи пайрав пеш аз сарчумла чой мегирад:

*Мактабам, хонданам тамом ки шуд,
Сониян ихтиёри тӯй кунам,
Хозир аммо саодати худро
Дар роҳи илм ҷустуҷӯй кунам. (с.414)
Ба ҳар манзилгоҳе, ки мерасидем,
Суруди шодмонӣ мешунидем. (с.321)*

Дар мисоли охирон пайвандак дар мобайни чумлаи пайрав омадааст, азбаски бъди артикли «-е» чой гирифтааст, ба назар чумлаи пайрави муайянкунанда менамояд, vale он чумлаи пайрави замон аст, артикл шояд бо талаби вазн оварда шуда бошад. Ба саволи сарчумла «Кай суруди шодмонӣ мешунидем?» «Ба ҳар манзилгоҳе ки мерасидем» ҷавоб мешавад.

Чумлаи пайрави сабаб. Чумлаи пайрави сабаб сабаби воқеъ гардидан ва ё нагардидани фикри дар сарчумла гуфташударо нишон медиҳад ва онро шарҳу эзоҳ медиҳад ва инчунин боиси воқеъ гардидан амали сарчумла мешавад. Дар ин ҳол сарчумла натиҷаи он мегардад. Шоир аз ин навъи чумлаи пайрав истифода кардааст, vale зиёд не.

Чумлаи пайрави сабаб ҳам ба мисли чумлаҳои пайрави дигар бо ёрии пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ – хабари сарчумлаву чумлаи пайрав, чойи чумлаи пайрав ва интонатсияи тобеъ ба сарчумла тобеъ мегардад. Маводи забони адабии мусосир нишон медиҳад, ки чумлаи пайрави сабаб нисбат ба чумлаҳои пайрави дигар пайвандаки зиёд (зиёда аз 40) дорад, vale дар достонҳои

М.Турсунзода ҳамагӣ ду пайвандак истифода шудаасту халос.

Пайвандаки **ки**. Дар алоқаманд кардани чумлаи пайрави сабаб бо сарчумла низ шоир услуби хоси худро дорад. Гуфтан мумкин аст, ки ҳамаи чумлаҳои пайрави сабабро бо пайвандаки муштараквазифаи «ки» ба сарчумла алоқаманд намудааст. Пайвандаки «ки» дар таркиби чумлаи пайрав дар мавқеъҳои гуногун омада метавонад. Дар мисолҳои мо вай бештар дар ҷойи анъанавии худ, аввали чумлаи пайрав омада, баъди сарчумла ҷой гирифтааст:

*Масозед ин қадар худро ҷигархун,
Ки дарди ман бувад аз ҷора берун. (с.370)*
*Микола, рав ҳимоят кун Ватанро,
Ки бе он ту наҳоҳӣ ёфт манро. (с.361)*
*Нашав нағмед, эй ҷононаи ман,
Ки мегардам ба зудӣ ҷун Таҳамтан. (с.356)*
*Дилам бетоқат аз кори падар шуд,
Ки акнун паш тӯи писар шуд. (с.349)*

Дар як қатор чумлаҳо пайвандаки «ки» дар мобайни чумлаи пайрав, аниқтараш баъди мубтадо ва ё пуркунандай бавосита омадааст:

*Мо ки писарҳои туем, эй Ватан,
Ҳозир ҳар роҳи туем, эй Ватан. (с.338)*
*Ҷони ширин, худ ки озод аз гамӣ,
Аз гами мазлумҳо огоҳ камӣ. (с.468).*
*З-обу ҳавои ту ки мо растваем,
Риштаи ҷонро ба ту пайвастаем. (с.338)*

Пайвандаки хоси сабаби **чунки** танҳо дар як мисол чумлаи пайравро ба сарчумла алоқаманд намудааст:

*Чаро номи ту Қодирпаҳлавон шуд?
Ба меҳнат чунки зӯри ту аён шуд. (с.345).*

Чумлаи пайрави миқдору дараҷа. Ин чумла миқдору дараҷа ва андозаи амалу аломати сарчумларо шарҳ медиҳад.

Чумлаи пайрави миқдору дарача ин вазифаро бо ду роҳ адо мекунад: якум, бевосита ба сарчумла тобеъ шудан ва дуюм, ба калимаву таркибҳои ҳамнисбати таркиби сарчумла тобеъ шуда, ба туфайли он тамоми сарчумларо эзоҳ додан. Адиб тарзу усули дуюмро интихоб намудааст. Дар ҳамаи мисолҳои чамънамудай мо чумлаи пайрави миқдору дарача бар эзоҳи калимаву таркибҳои ҳамнисбат омадааст, аз ин рӯ, асосан бо ёрии пайвандаки «ки» ба сарчумла тобеъ гардидааст. Ба вазифаи калимаи ҳамнисбат ҷонишинҳои «ҷунон» ва «он қадар», ки маънои мустақил надоранду маънояшон дар чумлаи пайрав ифода гардидааст, омадаанд:

*Ҷунон ин боги пурсамар шуд,
Ки з-он коми башар шириниакар шуд. (с.331)
Ҷунон имсол ҳосил шуд фаровон,
Ки бинад кас дар он марги фашистон. (с.372)*

*Ҳаёт он қадар неъматро расондат,
Ки дигар ҳеч камбӯдӣ намондат. (с.346)*

Танҳо дар як мисол пайвандаки хоси чумлаи пайрави миқдору дараҷаи «чи қадаре ки» онро ба сарчумла тобеъ намудааст:

*Аз ў ҳар кас, чи қадаре ки тавонад,
Бубояд интиқомашро ситонад. (с.367).*

Чумлаҳои пайрави монандиву макон танҳо якборӣ дучор шуданд:

*Ба қалби зори модар оташи афтод,
Ки гӯё зол аз маргаш хабар дод. (с.328).
Ба ҳар ҷое ки пои худ гузорад,
Ба зери пои оташи мебарорад. (с.328).*

Чумлаи пайрави муайянкунанда. Ин намуди чумлаи пайрав дар забони адабии муосири тоҷикӣ аз ҳама маъмултарин ва серистеъмолтарин ба шумор меравад. Сабаб ин аст, ки онро ҳамаи аъзоҳои чумла бе истисно ба худ тобеъ карда метавонанд. Маълум мешавад, ки он ба назм ва шояд ба достонҳои М. Турсунзода хос набошад, зоро дар маводи чамънамудай мо он камтар ба ҷашм расид. Чумлаи пайрави

муайянкунанда низ бо ёрии воситаҳои гуногун ба эзоҳшавандай худ, яке аз предметҳои таркиби сарчумла тобеъ мешавад. Воситай асосии алоқа пайвандаки «ки», мавқеъ ва артикли номуайянӣ мебошад. Дар мисолҳои мо низ бо ҳамин се восита ба сарчумла тобеъ гардидаи он муҳоҳида шуд.

Чумлаи пайрави муайянкунанда аз ҳама бештар ба мубтадои сарчумла, ки он артикли номуайянӣ гирифтааст, тобеъ шудааст:

*Садое, ки ба ҳар як тифл хос аст,
Ба модар з-аввалин соат шинос аст. (с.455)
Замоне аждаҳое дар ҷаҳон буд,
Ки аз ҷавҳараши ҳалоиқ дар фигон буд. (с.375).
Кӯҳансоле, ки донад Осиёро,
Ба гӯшиоянида аз ҳар дил садоро. (с.458).*

Чумлаи пайрави муайянкунанда ба пуркунанда ва ҳоли таркиби сарчумла тобеъ шудааст:

*Мағар созам ягон боре фаромӯши
Адидеро, ки буд ҳам ақл, ҳам ҳуши? (с.466)
Қадам мезад ба қишилоқе, ки онро
Чу модар дӯст медорад ба дунё. (с.349).*

Дар баъзе мисолҳо чумлаи пайрави муайянкунанда бар эзоҳи калимаи ҳамнисбати таркиби сарчумла, ки худ муайянкунандаи беизофӣ аст, омадааст. Дар ин ҳолат артиклро муайяншавандай ҳамон калимаи ҳамнисбат қабул мекунад:

*Ҳамон рӯзе, ки тӯфон тоб меҳӯрд,
Замин дар зери яҳ сардоб меҳӯрд. (с.358)
Сафар кардӣ ҳамон рӯзе ки аз дех,
Ба Рустам кардамат монанду ташбеҳ. (с.371)*

Дар ду мисоли охирон тобиши иловагии замон низ ба назар мерасад.

Корбасти **чумлаи пайрави мубтадо** дар достонҳои шоир мӯътадил аст, вале **чумлаи пайрави хабар** хеле камистеъмол буда, танҳо дар ду мисол дучор гардида.

Чумлаи пайрави мубтадо бар эзоҳи мубтадои таркиби сарчумла, ки бо ҷонишини шахси сеюми танҳо ифода

гардидааст, меояд. Ин мубтадо дар таркиби сарчумла зикр нагардидаш ҳам мумкин аст.

Мұхаққиқон чумлаи пайрави мубтадоро вобаста ба мавқеаш ба се гурӯх чудо мекунанд(1.54-73). Дар мисолхой М.Турсунзода ҳам ин гуна чумлахо мушохид мешаванд.

Чумлаи пайрави мубтадое, ки пеш аз сарчумла үй мегирад, одатан бо таркибхой пайвандакии « ҳар кī, ҳар кас ки, касе ки...» ба сарчумла тобеъ мегардад:

*Ҳар кī далер аст, нагардад гулом,
Зиндаю озод бимонад мудом. (с.341)
Муқаддас дошт ҳар касе ки шарафро,
Набинад ҷабри зулми ноҳалафро. (с.345)
Касе ки буд монанди паланге,
Гурехт аз шер чун рӯбоҳи ланге. (с.364)*

Аз мисолҳо маълум аст, ки чумлаи пайрави мубтадо бар эзоҳи мубтадои зикрнагардида сарчумла омадааст.

Ба гурӯхи дуюм чумлахои пайрави мубтадое дохил мешаванд, ки мубтадои бо ҷонишинҳои шахсӣ-ишоратии **онҳо**, **онон** ва дар мисоли мо «**он**»-ро, ки мубтадои сарчумла мебошад, шарху эзоҳ медиҳанд. Дар ин тип чумлахо чумлаи пайрави мубтадо бевосита баъди ҷонишин- мубтадо меояд ва аз ин рӯ, байни сарчумла үй мегирад. Дар ин гурӯх мубтадои сарчумла ҳатман иштирок мекунад. Ин намуди чумлаи пайрави мубтадо маъмул нест:

*Он, ки ба мо дастдарозӣ қунад,
Ба сарааш, албатта ки бозӣ қунад. (с.336)*

Ба гурӯхи сеюми чумлаи пайрави мубтадо чумлахое дохил мешаванд, ки баъди сарчумла үй гирифтаанд ва мубтадоҳои бо ҷонишинҳои ишоратии **ин**, **он** ва **ҳамин** ифодашудаи таркиби сарчумларо шарху эзоҳ медиҳанд. Ин намуд дар змбон серистеъмол аст, valee дар достонҳо кам дучор шуд. Мубтадои таркиби сарчумла аксар зикр намегардад. Аз будан ва ё набудани ин гуна мубтадо маънии умумии фикр тағиیر намеёбад.

Чумлаи пайрави мубтадо одатан бо пайвандаки «ки», таркибҳои пайвандакии сершумор, калимаҳои ҳамнисбат ва мавқеъ ба сарчумла тобеъ мегардад:

*Муяссар шуд маро дар як саҳаргоҳ,
Ки бинам рӯи ду инсони дилҳоҳ. (с.461)*
*Яқин шуд, ки яке аз гӯсфандон,
Бияфтодаст дар ҷанғоли гургон. (с.325)*

Чумлаи пайрави хабар бар эзоҳи хабари сарчумла, ки бо ҷонишиҳои ишоратӣ ва таркибҳои ҷонишиний ифода гардидааст, меояд. Хабари мазкур аз ҷиҳати маънӣ ноқис буда, онро чумлаи пайрави хабар пурра ва равшан мекунад ва ҳамеша баъди сарчумла ҷой мегирад. Воситаи алоқаи ин гуна ҷумлаҳо пайвандаки «ки», калимаҳои ҳамнисбат ва ҷойи ҷумла мебошад:

*Мард ҳамон аст, ки вақти масоф
Ваъдаи худро нанамояд хилоф. (с.340)*
*Беҳтар ин, ки сӯҳбати дигар қунем,
Ба хаёли дӯстон гап сар қунем. (с. 471)*

Мисолҳо ба он шаҳодат медиҳанд, ки М.Турсунзода бо мақсади пурра ва ҳаматарафа ифода намудани фикр ва баёни мақсади худ аз аксари ҷумлаҳои пайрав васеъ истифода кардааст. Албатта, ҳамаи намудҳои ҷумлаи пайрав як хел корбаст нашудааст. Ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, ҳоли мақсад ва ҳоли хилоф нисбатан серистеъмоланд. Ҷумлапайрави шарт, замон, муайянкунанда ва сабабу мубтадо миёна, вале ҷумлаҳои пайрави дараҷаву хабар ва монандиву макон камистеъмол мебошанд. Ҷумлаҳои пайрави тарзу натиҷа корбаст нашудаанд. Муаллиф дар истифода ва корбасти пайвандакҳо услуби хоси худро дорад. Баъзан аз пайвандакҳои сершумори ин ё он ҷумлаи пайрав (замон ё ки сабаб) ҳамаг 4-5 пайвандакро истифода мебарад.

Адабиёти илмии истифодашуда:

1. Атобуллоев С. Ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии тоҷик.-Душанба: Дониш, 1975.-207 с.
2. Бозидов Н. Пайвандакҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик.-Душанбе: Маориф, 1985.- 104 с.

- 3.Грамматикаи забони точикӣ. Синтаксис. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олий. – Душанбе, 1963.- 184 с.
- 4.Грамматикаи забони адабии ҳозираи точик. Ҷ.3. Чумлаҳои мураккаб. – Душанбе: Дониш, 1989. – 224 с.
- 5.Фаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. – Душанб: Дониш, 1966.-226с.
- 6.Забони адабии ҳозираи точик. Синтаксис. Қ. 2. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олий.- Душанбе: Маориф, 1984.- 328 с.
- 7.Забони адабии ҳозираи точик. Қ. 2.Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олий.-Душанбе: Маориф, 1995.- 336 с.
- 8.Забони адабии ҳозираи точик. Синтаксис. Қ. 2. Китоби дарсӣ барои фак. Филологияи мактабҳои олий. – Душанбе: Маориф, 1984. – 328 с.
- 9.Зикриёв Ф. Чумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи точик. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 124 с.
- 10.Қосимова М.Н. Чумлан пайрави шартӣ дар забони адабии точик.- Столинобод, 1961. – 88 с.
- 11.Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии точик. – Столинобод, 1959. – 296 с.
- 12.Рустамов Ш. Чумлаҳои мураккаб бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи точик. – Душанбе: Дониш, 1968. – 124 с.
- 13.Тоҷиев Д. Осори мунтажаб. – Душанбе, 2005. – 484 с.
- 14.Тоҷиев Д. Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи точик /Чумлаҳои пайрави ҳол/. – Душанбе: Дониш, 1981. – 220 с.
- 15.Хусейнов Х. Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаи пайрави замон дар забони адабии ҳозираи точик. – Душанбе, 1960. – 124 с.

БАРХЕ АЗ ВИЖАГИҲОИ ЧУМЛАИ СОДА ДАР ОСОРИ АСРҲОИ IX-X Фарангис Шарифова, докторантни ДМТ

Чумла низ мисли дигар воҳидҳои забон дар тӯли таърихи инкишофи худ таҳаввулотро аз сар гузаронидааст. Дар забони форсии бостон сурати сарфии калимаҳо нишонаи мақоми наҳвии онҳо дар чумла мебошад, бинобар ин иваз шудани ҷойи аъзои чумла ба маънои чумла ҳалале ворид намесозад. Аз ин рӯ, тартиби аъзои чумла дар забони форсии бостон озод аст. Аммо шакли маъмулии чумла ҳамон фоил-мағъуль-феъл мебошад. Дар забони форсии миёна низ чумлаи сода ба ҳамин тартиб аст. Танҳо ҷойи бархе аз аъзои чумла нисбат ба забони порсии дарӣ озодтар аст, аз чумла мавқеи ҷонишинҳои энклиткӣ, пасоянди **–ро**, омадани муайянкунанда дар ҳолати препозитивӣ.

Дар забони порсии дарӣ (давраи аввал аз оғоз то асри XIII) соҳтмони чумла аз назари тартиби аъзои он нисбат ба давраҳои баъд озодии бештаре дорад. Муҳаққиқон

бар ин ақидаанд, ки аз асри XIII ба баъд якнавохтӣ ва таҳаҷҷур дар тартиби аъзои чумла рӯй додааст (12;13). Гуногуни тартиби аъзои чумла дар марҳилаи аввали ин давра аз омилҳои мухталиф чун содагӣ ва пайравӣ аз шеваи табиии гуфткор ва таъсири соҳтмони арабӣ дар тарҷумаҳои Қуръон ва монанди онҳост, ки таснифоти онҳоро душвор месозад.

Донишманди маъруфи Эрон Хонларӣ дар бораи насри ин давра мегӯяд: “Яке аз муҳтасоти насри ин давра қӯтоҳии чумлаҳои сода аст, ки ё мустақиланд ва ба таволӣ дар пайи яқдигар меоянд, ё бо ҳуруфи атф ва робита ва мавсул ба ҳам мепайванданд. Дар ин навиштаҳо қӯтоҳии чумлаҳо ба сабаби он аст, ки нависандагон аз овардани фарокардҳои мутамими аҷзои чумла парҳез доранд ва ин фарокардҳоро ба сурати чумлаи мустақил дар пайи фарокарди аслӣ қарор медиҳанд” (13,286). Ин шеваи нависандагӣ, ки онро насри мурсал меноманд, бештар дар анвои таъриҳ ва достон маъмул буд. Аз ин ба баъд дар миёнаи асри XII дар насри муншиёна ва ё насри маснӯъ чумлаҳои мураккаб ва муродифот бештар ба кор мераవанд.

Чойи аҷзои чумла дар осори забони порсии дарӣ ҷандон сурати событ ва якнавохт надорад, дар байни бархе аз аҷзои чумла ҳамҷаворӣ дида намешавад. Дар чумлаҳо фосила миёни пешвандҳо дида мешавад (11). Феълҳо бо пасванду пешвандҳо корбаст мешуданд ва корбасти онҳо гунаҳои мутағовите дошт, яъне онҳо сурати событ ва якхела надоштанд. Бархе аз пешояндҳо дар тӯли инкишофи худ ба пешванд табдил ёфта, бо феълҳо дар шакли муттасил меоянд. Корбурди пешвандҳо ва пасвандҳои феълӣ дар ин давра аз забони мусир тағовут дорад.

Пешвандҳои феълии **ме-** ва **ҳаме** баробар корбаст шуда, мавқеи он дар чумла гуногун аст, яъне онҳо пеш аз феъл омада, дар бисёр маворид ҷудо аз феъл бо

фосила аз он дар чумла навишта шудаанд. Пешванди истимории **ҳаме** дар забони форсии миёна (hamē) ба маъни ҳамеша, пайваста ва паёпай ба кор мерафтааст. Аз ин рӯ ин пешванд дар забони порсии дарӣ ҳам дар шакли **—ме** ва ҳам дар шакли **ҳаме** корбаст мешудааст. Пешванди **ҳаме** дар асрҳои XIII-XIV ба нудрат истеъмол шуда ва дар бархе аз осори ин давра ба назар намерасад (10). Пешванди **ме-** ва **ҳаме** бо асосҳо дар якчоягӣ шаклҳои замонии феъло месозанд ва давомнокии амалро ифода меқунанд. Ин пешванд голибан аз калима чудо меояд. Дар хабарҳои номӣ ин пешвандҳо пеш аз ҷузъҳои номии хабар қарор гирифтааст. Нигаред ба намунаҳо:

Ё Мӯсо, ту моро ме афсӯс кунӣ (5,75).

Ва ҳалқро **ме** хутба кард (6,48).

Ва падарро **ҳаме** ғалаба **кард** ба ҳуҷҷат (1,109).

Худованди хешро **ҳаме** талаб **кунам** (5,835).

Ва савганд **ме ёд** **кунад** ба Худой (5,517).

Ва туро **ҳаме** ҷунин гӯяд (Таърихи Табарӣ,949)

Модарон **ме** шир диханд фарзандони эшонро ду соли тамом (5,4).

Ҳангоми дар шакли инкорӣ омадани феълҳо пешванди **ме-** пеш аз пешванди **на-** меояд.

Худро менашиноҳт (6,204).

Пешванди **ҳаме** дар ин давра баъзан бо фосилаи як ё якчанд вожа пеш аз феъл қарор дорад:

Ва **ҳаме** то ба Истаҳр бигзараад(3,367).

Вожаи **ҳаме** ба унвони зарф низ дар ин давра маъмул будааст. Дар ҷумлаи зерин “**ҳаме**” нишонаи зарф буда, ҷун калимаи мустақил барои ифодай зарфи “ҳамеша” омадааст:

Ва қуръонро устувор надоранд **ҳаме** (4,206).

Ё дар ин байти машҳури Рӯдакӣ омадааст:

Бӯи ҷӯи Мулиён ояд **ҳаме**,

Ёди ёри меҳруbon ояд **ҳаме**.

Чонишинҳои энклитикии забони форсии миёна бо пайвандакҳо, пешояндҳо, ҷонишини нисбӣ дар шакли муттасил омада, дар ҷумла ҷойи муайян надоштанд.

Чонишинҳои энклитикии забони форсии миёна дар чумла ба вазифаи муайянкунанда, пуркунанда ва мубтадои мантиқии бо феълҳои гузарандай замони гузашта меоянд. Дар забони порсии дарӣ ин чонишинҳо ба вазифаи пуркунанда ва муайянкунанда меоянд. Бештар бандакҷонишини –аш ба сурати зоид ба кор рафта ва онро “шини фоилий” номидаанд (8,290). Чонишинҳои энклитикӣ дар насри форсии миёна ба пешоянд ва пайвандакҳо ва ба қалимаи аввали чумла пайваст мешудаанд, аммо дар порсии дарӣ агар мағъули чумла бошанд, пас аз феъл ва дар сурате ки муайянкунанда бошанд, пас аз муайяншаванда меоянд. Дар назм бандакҷонишинҳо ҷойи хос надоранд.

Намунаҳои зер бо чумлаи забони мусир муқоиса шавад:

Мо **шон** ҳалок кардем (4,8). - Мо ҳалокашон кардем.

Худой **шон** нигаҳ дорад(1,207).-Худо нигаҳашон дорад.

Густоҳӣ **тот** надиханд, макун (1,207).- Густоҳӣ то надихандат макун.

Чонишинҳои зерин дар шакли муттасил бо феълҳо омада, гузаштани амали фоилро ба мағъул ифода мекунанд. Мисол:

Ба арафот берун **фармудаш** (1,41).

Ва мӯҳр **бинамудашон** (1,56).

Ва муғон Пешдод **хонандаш** (1,67).

...Писаре **омадаш**. Тур ном **кардаш** (1,69).

Бародаре **будаш** Нарсӣ ном (1,494).

Аз намунаҳои осори асрҳои IX-X аён мегардад, ки чонишинҳои энклитикӣ мавқеи худро дар чумла дигар карда, бо фосила дар чумлаҳои мураккаб бо пайвандаки ки ва бо феълҳо дар шакли муттасил меоянд. Ин гуна корбурди чонишинҳо то асрҳои XIV-XV ба мушохида мерасад ва минбаъд бо унвони чонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ бо исмҳо барои ифодаи соҳибият маъмул шудаанд (11).

Артикли номуайяни –е агарчи дар забони мусир дар чумла бо муайянкунанда ояд, дар осори ин давра он бо муайяншаванда (мавсуф) муттасил омадааст:

Ва **сипоҳе** бузург гирд кард (1,328).

Гүё он буд **море** бузург (5,210).

Барор аз баҳр маро **кохе** баланд (4,399).

Ба андешаи муҳаққиқон ин гуна корбурд дуруст аст, зеро аломати номуайянӣ мутааллиқ ба мавсуф аст, на ба сифат. Дар дастурҳои забон низ ин андеша тайид шудааст ва дар бораи мавриди корбурди он гуфтаанд, ки артикли -е-ро танҳо исм қабул мекунад ва он аломати грамматикии ном маҳсуб меёбад (9). Донишмандони эронӣ низ бар ин ақидаанд, ки “аломати исми накара “*ى*” аст, ки ба охири исм афзоянд ва фарди гайримуайян аз он хоҳанд” (4,33). Аммо дар забони ҳозираи тоҷик мавқеи ин артикл дар ҷумла бештар пас аз муайянкунанда ё сифат аст, чун **бинои бузурге, амали неке.**

Ба гайр аз пешвандҳо ва бандакҷонишинҳо қалимаҳои мустақилмаъно низ бояд дар ҳамнишини бο қалимаҳои дигар қарор гиранд. Албатта ин ҳамнишини дар забони форсии миёна ва забони порсии дарӣ яксон ва якнавоҳт набудааст ва дар давраҳои муҳталиф ҳамчаворӣ ва ҳамнишинии вожаҳои ба ҳам марбут тағовӯт доштааст (11). Яке аз вижагиҳои услуби ниғориши осори ин давра ҳамоно шевай табии гуфтор ҳангоми китобат ва орӣ будан аз суханпардозӣ ва баёни мураккаби печида аст, яъне набудани тағовӯт дар соҳтори ҷумлаҳои нутқи шифоҳӣ аз нутқи навишторӣ аст.

Чунон ки медонем, дар марҳилаи аввали инкишофи забони порсии дарӣ ҷумлаҳо кӯтоҳ ва сода буданд, аз ин рӯ ҳазфи аҷзои ҷумла камтар ба назар мерасад. Ҳазфи аҷзои ҷумла бинобар сабаби қаробати нутқи гуфторӣ бо навишторӣ ба амал меомад, чунки дар нутқи гуфторӣ на ҳамеша аҷзои ҷумла пурра баён мешаванд. Нигаред ба намунаҳо: Ман бад-он мекунед, доноам (7,221). Ба ҷойи “Ман бад-он чӣ шумо мекунед, доно ҳастам” ё “медонам”.

Дар чумлаҳои содаи осори ин давра бештар феълҳо ҳазф гардидаанд. Чунончи, дар чумлаи зер бандаки хабарӣ ҳазф шудааст:

Дарозии ў ва пахнои ў панҷ фарсанг(3,41).

Бандакҳои феълӣ дар баъзе аз феълҳо ҳазф гардидаанд: Ман худ бад-ин мулк наёмадӣ (27). Ба чойи “наёмадамӣ”.

Дар бархе аз чумлаҳо пешоянди **ба** ҳазф гардидааст. Муҳаққик Муҳаммад Ҳусайн Ямин афтидани пешояндро ҷанбаи услубӣ медонад (11):

Шаҳраке аст ҳуррам ва ободон ва бо дараҳтони бисёр **ва обҳои равон** ва бо неъмате фароҳ (3,39). Ба чойи: “бо обҳои равон”.

Пасоянди ро, ки дар забони форсии миёна ҷандон сурати собит дар чумла надошт, дар осори давраи нав баъзан аз таркиби чумла афидааст. Мавридҳои афтидани пасоянди –ро инҳоянд:

Насли ҳеш бибурид (1,1135). Ба чойи “Насли ҳешро бибурид”.
Бинои Макка одам кардааст (3,417). Ба чойи “Бинои Маккаро одам кардааст”. Ҳазфи аҷзои чумла пас аз қалимоте, ки дар мақоми посух гуфта мешаванд, бисёранд. Чунончи: Гуфт: “Биёед”(1,1317).
Мардумон гуфтанд: “Ба Дорулхилофа шав”(1,1318).

Сабаби дигари ҳазфи қалимот дар осори ин давра ҳамоно тарҷумаи лафз ба лафзи Қуръон ва тафовут дар соҳти чумлабандии арабӣ аз форсӣ мебошад. Чунончи:
Ҳоруна аҳӣ (Қуръони карим, Сураи тоҳо,30) Ҳорун- бародари ман (Тарҷумаи Таърихи Табарӣ,787).

Барои муқоиса нигаред ба намунаҳо аз тарҷумаи муосири Қуръони карим бо тарҷумаҳои асри IX-X:
Ромишишдорон²⁰ бад-он дод эшонро (7,24).- Ва аз неъмати Худо ва фазли ў масруранд (Қуръони карим, Сураи оли имрон, ояи 171).
Худой донотар ба гаравишти²¹ шумо (7,32)- Зоро Ҳудованд бар ҳар чизе доност (Қуръони карим, Сураи Нисо, ояи 32).

---

²¹-رامشти شداران -шодмонон

Дар тарчумай оёти Қуръони мачид бар асари диққат ва эхтиёте, ки мутарчимон дар нақли айни оёт аз арабӣ ба форсӣ доштаанд соҳтмони ҷумларо айнан мутобиқи асли арабӣ овардаанд, ки хилофи равиши забони порсии дарӣ аст ва назири онҳо дар мавориде, ки ибораи тарчумай лафз ба лафз нест, ба нудрат дида мешавад (Таърихи дастури з.ф. Ҳонларӣ,274). Барои муқоиса нигаред ба ин намунаҳо: وَكُلُّمُ اَللَّهِ مُوسَى تَكْلِيْفٌ (сураи Нисо, ояи 164) Сухан гуфт Ҳудойро Мӯсо сухан гуфтание (Тарчумай тафсири Табарӣ,251). “كَانَ نَعْمَلْ” - (сураи Аъроф, ояи 53) Будем мекардем, (Тарчумай тафсири Табарӣ,).

Дар наҳви забони арабӣ фоил исми марғӯъ буда, иҷроқунандай амал феъл аст ва пас аз он меояд. Мубтадо агар номуайян бошад, он гоҳ он пас аз хабар меояд. Бинобар ин мавориди овардани хабар дар аввали ҷумла дар осори ин давра бештар ба назар мерасад. Барои муқоиса намунаи ҷумлаҳои зерин бо асли арабӣ ва тарчумай муосири онҳо нигошта шудаанд:

Хофизу алас-салавоти вас-салотил-вусто ва қуму липлоҳи онитин (Бақара,ояи 238). Нигаҳон бед вар намозҳо, хосса вар намозҳои дигар. Бойстед Ҳудойро фармон бардорӣ канорон (Куръони қудс,5).- Дар анҷоми ҳамаи намозҳо ва намози васатӣ (намози зуҳр) кӯшо бошед ва аз вай ҳузӯъ ва итоат барои Ҳудо ба пой хезед (Куръони карим,39).

Фаавҷаса фи нағсиҳи хифатан Мусо(Сураи Тоҳо, ояи 67)-Дарафтод андар дили Мӯсо биме (Тарчумай тафсири Табарӣ,790).- Мӯсо тарси хафифе дар дил эҳсос кард(Куръони Карим,312).

Фаулқияс-саҳарату сұңдан қолу (Сураи Тоҳо, ояи70) - **Дарафқанданд** ҷодувонро ба саҷда (Тарчумай тафсири Табарӣ, 790).- Соҳирон ба саҷда афтоданд (Куръони карим,312).

Ва насүқул-муҷримина ила ҷаҳаннама вирдо (Сураи Марям, ояи 86)- Ва биронем коғиронро сӯи дӯзах ташна ва пойбараҳна (Тарчумай тафсири Табарӣ,772). -Ва муҷримонро ташнаком ба сӯи ҷаҳаннам мөронем (Куръони карим,311).

---

²¹ گروپشت –гаравиши, имон

Дар тарчумай “Қуръони карим”, ки аз тарчумаҳои замони муосир аст, сурати маъмулии сохтори чумлаи имрӯза дида мешавад, яъне мубтадо дар аввал ва хабар дар охири чумла қарор дорад. Аз асри XIII ба байд ин тартиб ба тадриҷ бар суратҳои дигари сохтмони чумла галаба меёбад ва дар давраҳои байд роичтарин ва мутадовилтарин сурати баёни матлаб мешавад (13).

Аз чумлаҳои боло ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки осори тарчумай ин давра бар мабнои шеваи табии гуфтор ва тарчумай лафз ба лафз сурат мегирифтаааст. Дар натиҷаи чунин равиши тарчума баъзан ба галат роҳ дода мешудааст. Масалан, дар забони арабӣ муодили калимаи форсии “худ” вучуд надорад ва дар тарчумай Қуръон ҷонишини шахсӣ-соҳиби ба ҷойи он оварда шудааст. Мисол аз сурай Юсуф: *خاما کاسҳо شومоро ин ҷо оред* (Тарчумай тафсири Табарӣ, 643).

Ба нудрат муаллифони ин давра дар таълифоти худ хабарро дар аввали чумла овардаанд: Ва *ҳамеравад* миёни Чин ва ноҳияти Назвон аз Таббат (3,25). **Бишуданд, бичастанд, ёфтанд** ин гов бар ин нишон (6,8).

Тартиби аҷзои чумла сурати воҳид ва собит надорад. Ҳар чанд дар чумлаҳо маъмулан хабар дар охир меояд, аммо гоҳе ба мулоҳизоти балоғӣ аҷзои дигар монанди муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол байд аз феъл меоянд. Дар сурати тафсил ёфтани сараъзо байни мубтадо ва хабар аъзоҳои пайрав меоянд ва ин тартиб ба тадриҷ бар суратҳои дигари сохтмони чумла галаба меёбад ва дар давраҳои байд роичтарин ва мутадовилтарин сурати баёни матлаб мешавад. Баъзе аз анвои тартиби аҷзои чумла чунинанд:

-Дар бисёре аз маворид хабар дар чумла миёни аъзоҳои чида омадааст: Ва аз ӯ **сайдҳо** ҳезад ва **ҷӯб** ва **ҳезум** (3,23).

Баъзан хабар (бандакҳои хабарӣ) байни ибора омада, муайянкунанда ва муайяншавандаро аз ҳам чудо мекунад ва он ба хусусияти услуби нависанда вобастагӣ

дорад. Чунин тарзи баён ғолибан барои таъкиди муайяншаванд ё мавсүф меояд. Чунончи:

Аз море писаре бизод **некурӯй** (1,134).-Аз море писари некрӯе бизод. Дарогирд шаҳрест **хуррам ва ободон** (3,82).

- хабар дар аввали чумла:

Бихилед²² ашкрай²³ **базаҳ ва пинҳоми**²⁴ он (7,76).

-муайянқунанда дар ҳолати препозитивӣ:

Бартарин чизе мар ҳалқро зани бад аст (5,38).

Дар давраҳои баъдӣ ба хотири ағрози балоғӣ чунин тартиби аҷзои чумла ба назм гузаштааст. Аз чумлаи мухтасоти чумлаи ин марҳала такрори ҳабар ва дигар аҷзои чумла мебошад. Чуночи дар ҳар чумлаи содаи аз ҷиҳати матлаб ягона, ки пайи ҳам меояд ҳамон як ҳабар ба тақрор меояд. Гоҳе дар нақли қавл калимаи “гуфт” меояд. Бисёри аз феълҳои сода дар ин давра ба кор рафта дар давраҳои баъд яксара аз ривоҷ афтода ва матрук шуда ва ҷойи онҳоро феълҳои мураккаб гирифтааст. Барои мисол: охтан, оғандан.

Дар ин марҳала феълҳои пешванд ва пешоянӣдор зиёд истеъмол мешуданд ва ба тадриҷ истеъмоли онҳо рӯ ба коҳиш ниҳода, ҷой онро феълҳои таркибии иборат аз ҳиссаҳои номӣ ва феъли ёвар гирифтааст. Чунончи: бидоштан- нигоҳ доштан.

Дар мавриди воситаҳои алоқа бояд гуфт, ки барои бо услуби хитоба нигошта шудани осори ин давра ва пайдарҳамии гуфтор, чумлаҳо бо пайвандаки **ва** оғоз мешуданд. Корбурди пешоянӣдо дар ин давра зиёд ба назар мерасад. Чунончи:

Ва биҳилем барҳеро з-эшон он рӯз ме **дар** шаҳад **дар** барҳе ва дамида шаҳад **дар** сур (7,192).

Бинобар бо услуби нақлу ривоят нигошта шудани забони асар фоил ё мубтадои чумла дар чумлаҳои

---

²² بېھىلەد -бигзоред

²³ اشکرای -ошкоро

²⁴ پنهان -пинҳон.....

гузашта омада, дигар такрор намешуданд, аз ин рӯ истифодаи чумлаҳои содаи яктаркибай феълӣ ва чумлаҳои нопурра зиёд ба назар мерасанд.

Чумлаҳои яктаркибай номӣ дар осори ин давра камтар буда, сабаби омадани онҳо боз ҳамон шеваи табии гуфтор аст, ки хабар дар онҳо ҳазф гардидааст.

Чумлаҳои нопурра вобаста ба услуби (услеби хитоба) нигориши асар ва тарҷумаҳои лафз ба лафзи Қуръон ва инчунин дар муколама ба вучуд омадаанд.

Бо тақозои сабки нигориш бештари чумлаҳои осори ин давра чумлаҳои ҳикоягӣ мебошанд. Чумлаҳои саволӣ, амрӣ, хитобӣ дар муколама дар асари “Таърихи табарӣ” омадаанд. Дар дигар осори мавриди пажӯҳиш қарор додаи мо, чумлаҳои саволӣ, амрӣ, хитобӣ бештар характеристики доранд.

Сарчашмаҳо:

- 1.Абӯалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.1.2-Техрон, 2001.-1632с.
- القرآن الكريم. مترجم ن.م.شيرازی. تهران: سازمان دارالقرآن الكريم، 1388-611ص. 2.
- 3.Худуд-ул-олам.-Душанбе:Дониш،1983.-131с.
- تفسیر قرآن مجید.نسخه محفوظ در کتابخانه دانشگاه کمبرج. به تصحیح ج.متینی. - تهران، 1349-295ص.
5. Тарҷумаи тафсири Табарӣ.- Ҳуҷанд:“Нури маърифат”,2007.-883с.
- تفسیر قرآن پاک. به کوشش علی روایتی- تهران، 1385-164ص 6.
- قرآن ڦس. - پژوهش علی روایتی- تهران، 1364-234ص. 7.

Адабиёти илмӣ:

- ابولقاسمی م. تاریخ زبان فارسی.- تهران، 1385-320ص.
- 9.Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ .III. – Душанбе: Дониш, 1989.- 224 с.
- دستور زبان فارسی.(پنج استاد).- تهران:ناهید،1378-311 ص. 10.
- محمد حسین. دستور تاریخی زبان فارسی دری. - کابل،1376-1376-243ص. 11.
- فرشیدورد خ. جمله و تحول ان در زبان فارسی.- تهران،1382-556ص. 12.
- خانلری پرویز نائل. دستور تاریخ زبان فارسی.- تهران: انتشارات توس،1373ص.

VII.ЗАБОНШИНОСИИ ҲУҚУҚӢ

ЮРИСЛИНГВИСТИКАИ ТОЧИК ВА ТАКМИЛИ ЗАБОНИ ҲУҚУҚ

Т. С. Шокиров, мудири кафедраи забони тоҷикии ДДҲБСТ,
профессор

Забон чун яке аз омилҳои рушди ҷомеа пайваста баробари он пеш меравад ва хеле муҳим аст, ки забоншиносӣ низ ҳамқадамаш бошад. Барои ҳамқадами забон будан зарур аст, ки доираи омӯзиши забоншиносӣ ҳарчи фарохтар бошад. Аз ин лиҳоз дар садаи XX соҳаҳои тоза ба тозаи забоншиносӣ арзи вуҷуд намуда, боису омили рушду фарогирии ин соҳа гардиданд. Аз ҷумла дар авоҳири солҳои 90-и асри бист дар натиҷаи тараққии забоншиносии ҷаҳонӣ соҳаҳои наве ба мисли юрислингвистика ва лингвоюристика (1; 2; 4; 5) рӯи кор омаданд, ки мо онҳоро мутобиқан забоншиносии ҳуқуқ ва ҳуқуқшиносии забон мустаъмал намудем. Боиси таассуф ва ҷои шигифт аст, ки то дирӯз илму фанни забон ва ҳуқуқи тоҷик аз камоли соҳаҳои мазкур бебаҳра буданд ва ин ба сифати илмиву лафзии асноди меъёрию ҳуқуқӣ таъсири манғӣ мерасонд. Яке аз сабабҳои асосии заифӣ ва зуд-зуд ба тағиироту дигаргунӣ, иловаю такмилҳо дучор гардиданি кодексҳову қонунҳоро низ дар ҳамин бояд дид. Аз ин ҷост, ки бо мақсади таҳқим бахшидан ба рушди забони илми тоҷикӣ ва саҳмгузорӣ ба волоияти қонун мусоидат шавад, ки соҳаҳои номбурда ба таври мақсаднок, мураттабу мунаzzам пайваставу воқеӣ густариш ёбанд. Зоро, забони ҳуқуқ яке аз услубҳои забони тоҷикии муосири маҳсус буда, дорои як қатор вижагиҳои лугавӣ, сарфӣ ва наҳвист, ки ҳангоми таҳияи қонун, кодекс, санад, оиннома, низомнома, амру фармон, парванда ва умуман ҳуччат бояд ба эътибор гирифта шавад. Ҳуқуқ аз ҷумлаи соҳаҳоест, ки доираи истеъмоли васеъ дорад. Он ба ҳама ё аксарият даҳл дорад, барои умум хизмат

мекунаду воситай асосии робитаю муюширати мардум, янье сохибзабон мебошад.

Мақсаду вазифаи забони ҳуқук ба ахли чомеа ҳарчи амиқтару дақиқтар расонидани мӯҳтавои қонуну қоидаи чомеа аст. Тамоми ҳучҷату санаде, ки таҳия мегардад, бо мақсади танзими ягон соҳаи фаъолияти инсон мураттаб мешавад. Аз ин чост, ки забони ҳуқук дар навбати худ зеруслуб ё шоҳаҳои забони қонунгузорӣ, забони ҳучҷату санаднигорӣ, забони ҳуқуқи амалия, забони улуми ҳуқук, забони маърифати ҳуқук, забони рӯзноманигории (журналистика)-и ҳуқуқиро шомил аст.

Бо тамоми вижагиҳои фарогири маҳсусияти соҳавиаш забони ҳуқук чун ҷузъи ҷудонопазири ҳамон забони умумиву ягона ва адабӣ дорои сифатҳои хеле муҳиму арзишмандест, ки мо дар бисёр соҳаҳои дигар намебинем, ё онҳо бо тарзу тарики дигар зуҳур мекунанд. Баъзе талаботи забони ҳуқук, ҳатто, гоҳо баръакси муқаррароти маъмулии забони адабианд.

Наҳустталаботи услуби ҳуқук амиқбаёни ифоданокӣ ва үрёнгӯист. Ҳуқуқшинос бояд ба умқи маънию мазмуни ҳар як вожаю ибора, таъбиру ҷумлаи мавриди корбасташ хуб сарфаҳм рафта, онҳоро ҳам аз ҷиҳати лафзӣ, ҳам аз лиҳози ҳуқуқӣ таҳлил намуда, ба таркиби матн ворид созад. Агар яке аз инҳо ҳалал бинад, таҳлилу тасниф сатҳӣ ё яктарафа сурат гирад, мавриди корбаст, тобишҳои маънӣ, риоя нашавад, омилҳои вижагиҳои қасбию соҳавӣ заиф гашта, амиқбаёни таъмин намегардад.

Амиқбаёни аз лиҳози ҳуқук талаботу зарурати худро дорост. Қабл аз ҳама ҳучҷатнигор бояд мавзӯъ, мақсад, мавод, натиҷа ва хулосаи нигориши худро дарку эҳсос намояд. Ин ҳама доираи лугат ва тарзу услуги таҳияи ҳучҷатро муайян месозад. Мусанниф ҳар қадар

қонуну забонро хуб донад, баёнаш ҳамон андоза амиқ ифода мегардад.

Ифоданокиу шууррасии фикр аз интихоби вожаю сохтори чумла вобастагӣ дорад. Талаботи асосии фаҳмову шууррас иброз намудани фикри хаттиву шифоҳӣ дар ҳуқуқ ин соддабаёнист. Ҳар қадар фикр соддаю далелнок, бо ҳучҷату санад ифода гардад, ҳамон қадар баён саҳеҳ мегардад. Бояд таъкид намуд, ки баръакси услуби бадей услуби ҳуқуқ талаб менамояд, ки бо мақсади амиқу саҳеҳ ва дуруст баён кардану тартиб додани аснод қалимаю ифода ва ибораҳои соддаю оммафаҳм, якмаъно, серистеъмол кор фармуда шаванд, то дарки маъниву мазмуни матн душвор нагардад. Ин ҳама шаҳодати онанд, ки забоншиносию ҳуқуқшиносӣ чун ду соҳаи қадими илм бо ҳам иртиботи хеле қавӣ доранд ва дар айни замон воҳиди илмии яке дар дигаре мавҷуд буда, вижагиҳои маҳсуси соҳавие пайдо намудааст, ки ҳангоми омӯзиш сарфи назар кардани яке аз онҳо номукаммалии маъноиу сарфӣ, нахвию услугӣ ё ҳуқуқие боқӣ меноманд. Аз ин ҷост, ки ҳанӯз римиёни қадим, ки миёни онҳо ҳуқуқу ҳуқуқу ҳуқуқшиносӣ хеле решা давонида буд, ба маънои ҳуқуқии воҳидҳои забон аамияти хоса медоданд. Онҳо маҳсусан ҳангоми муаррифии шоҳ, падар, модар аввал маънои ҳуқуқии ин вожаҳоро эзоҳ дода, баъд эшонро мешиносонданд, то ки мақому манзалаташон барои ҳар як шахс равшану аниқ ва бебаҳс гардад. Ин масъала барои зардуштиён низ чунин будааст. Анъанаи мазкур имрӯз ҳам пойбарҷо буда, бисёр вожаю истилоҳот дар ҳар ду соҳа мустаъмал аст, valee корбадастони ҳар соҳа онро ба вижагиҳои худ корбаст месозанд, ки меъёр, қонун, ҳад, соҳт, соҳтор, дараҷа, объект, субъект, нутқ, иштирокӣ (и нутқу ҳодиса), ҳифз(и забон ва қонун) ва гайра аз он ҷумлаанд. Ин ва чунин мисолу далелҳо моро водор месозанд бигӯем, ки ин ду илм то кунун ба ҳам ба

тарики лаҳчавиу гайримахсус ва тасодуфӣ наздик шуда, иртибот мегирифтанд. Акнун вақте расидааст, ки рушди иртиботи ин соҳаҳоро ба низоми муайяне дароварда, зарурат ва қонуниятҳои он муайяну мукаррар карда шавад. Барои ин бояд пеш аз ҳама мақсад, вазифа ва мақоми соҳаро дақиқ омӯхтан лозим аст.

Мақсад ва вазифаи юрислингвистика ичмолан дар боло зикр гардид. Мушаххасан мақсад аз роиҷ доштани юрислингвистика ҳамаҷониба баррасӣ намудани хусусиятҳои лугавӣ, морфологӣ, синтаксисӣ услубӣ ва матнию соҳавии вожаю истилоҳоти ҳуқуқшиносӣ мебошад.

Вазифааш ба вожаю истилоҳоти ҳуқуқшиносӣ татбиқ намудани қоидаю қонунҳои илмию назарияйӣ ва амалии забоншиносии тоҷик ва оmezishti таснифоти ҳуқуқшиносию забоншиносист. Яъне он робитаи мутақобилаи забон ва қонуну ҳуқуқро баррасӣ месозад. Он дар ҳар як вожаи таркибии лугавии забон ба ҷуз маънову мазмуни асосиву аслӣ боз тобиши маъноии маҳсусеро мечӯяд, ки маҳз дар мавриди муайяну мушаххас бо он ҷилду дурахшу мӯхтавои тоза на ҷун воҳиди забон, балки ҳамчун ифодагари мақсаду мароми қонуну қонуният ва ҳуқуқшиносӣ мавриди истифода қарор мегирад. Масалан, вақте ки мо дар байти зерини Ҳофизи Шерозӣ вожаи баҳшиданро меҳонем, онро ҷун калимаи сермаъно, серистифода, тобиши эҳсосии мусбидошта қабул менамоем:

*Агар он турки Шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяши баҳшам Самарқанду Бухороро.*

Аммо аз лиҳози таҳлили юрислингвистикий он танҳо ифодагари баҳшиданни гуноҳ фаҳмида мешавад. Зоро, дар Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳсус таъкид гардидааст, ки ҳангоми корбасти калимаю ифодаҳои сермаъно маҳз бо қадом маънӣ истифода шудани онҳо бояд таъкид ёбад, токи сермаънои вожаҳо боиси гуногунфаҳмӣ нагардад.

Дар адабиёти бадей, хусусан назм, истифодаи вожаҳои сермаъно санъати хубу оли маҳсуб ёфта, маҳорату забондонии муаллифро собит созад, дар матни меъёрию ҳуқуқӣ комилан баръакс ҳисобида мешавад. Аз ин чост, ки пас аз 5 соли қабули кодекси «Ҳуқуки чиноятӣ»-и Ҷумҳурии Тоҷикистон 8-уми декабри 2003 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» қабул карда шуд ва моддаи 38-уми он ҳар як ҳуҷҷатнигорро вазифадор мекард, ки матни санади меъёрии ҳуқуқӣ бояд муҳтасар, бо забони содда ва равону фаҳмо баён карда шавад, ки тафсири ҳархелаи меъёрҳоро истисно намояд. Моддаи 4-уми ҳамин қонун талаб менамояд, ки дар матни санади меъёри-ҳуқуқӣ истифодаи мағҳумҳои (истилоҳоти) гуногуни ҳаммаъно норавост. 17-майи соли 2004 таҳти рақами 35 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ворид намудани тағйироту иловаҳо ба Кодекси чиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул карда шуд; Қонуни мазкур ба «Кодекси чиноятӣ»-и Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти рақами 11¹ иборат аз се банд моддаи наве ворид намуд. Ин модда чунин «Қоидаҳои тафсири қонуни чиноятӣ»-ро муқаррар кардааст:

1. Агар меъёри ҳуқуқи чиноятӣ дуҳӯра ифода ёфта бошад ё худ онро ду хел маънидод намоянд, дар ин сурат он ба манфиати айбдоршаванд (судшаванд, маҳкумишуда) тасриф (маънидод) карда мешавад.

2. Ибораҳо ва ё мағҳумҳое, ки дар ҳамин кодекс истифода бурда мешаванд, ҳамон маъноеро доранд, ки дар ӯнунҳои даҳлдор оварда шудаанд, агар дар кодекси чиноятӣ тартиби дигар пешбинӣ науда бошад.

3. Дар доираи Кодекси мазкур ба маъноҳои гуногун тафсир карданни мағҳумҳои якхела манъ аст, ба шарте, ки дар худи ҳамин кодекс оид ба ин нишондоди маҳсус мавҷуд набошад (3,27).

Ин модда ба Кодекси мазкур бо мақсади риоя ва ҳифзи комили ҳуқуқҳои инсон илова карда шудааст. Дар моддаи 38-уми қонуни ҔТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» бошад, маҳсус таъкид гардидааст, ки «матни санади меъёрии ҳуқуқӣ бояд муҳтасар, бо забони содда

ва равону фаҳмое баён карда шавад, ки тафсири ҳархелаи меъёрхоро истисно намояд» (3,28). Зиёда аз ин моддаи 40-уми он талаб менамояд, ки дар ҳучҷату санадҳои меъёри вожаю истилоҳоти ҳаммаъно кор фармуда нашавад.

Омӯхтани чунин ҳусусиятҳои ҳуқуқии таркиби лугавии забон маҳз вазифаю мақсади забоншиносии ҳуқуқӣ (юрислингвистикӣ) мебошад. Танҳо он ҳамчун як соҳаи забоншиносии тоҷик бо тамоми мукаммалияташ, чун системаи соҳавӣ метавонад вижагиҳои ҳуқуқшиносии забони давлатиро барраси намояд. Зарурати дигари ин соҳаи забоншиносиро боз як падидай нави солҳои охир тақозо дорад, ки ин ҳам бошад бо сифату ба ду салиқаи пасти забондонӣ истифодай хизматӣ пешниҳод гардидан зиёда аз сад қонуну кодекс ва оинномаю санадҳои меъерию роҳбариқунанда аст. Ҳамаи ин ҳучҷату санадҳои маъмурӣ, ҳуқуқӣ бо забони давлатӣ ба табъ расидаанду бояд таҷассумгари мақому манзалат ва тавоноии он омӯзиши юрислингвистиyo лингвоюристии онҳо бояд консепсиявию (маҷмӯавию) системанок бошад, ки ин ҷиҳати фавқулзабоншиносии ҳуқуқӣ ва юридиконии (металингвистии) забон ва нутқи гӯяндаи онро тақозо медорад.

Ҳамчунин эҷоди қонун (қонунҷодкунӣ) ва тафсири он низ барои забону забоншиносии тоҷик падидай нисбатан нав буда, то имрӯз хеле муҳталифу ғуногун ва аксаран Кодексу қонунҳо мӯглаку таҳрирталаб манзури корбадастон гашта истодаасту ҳар кадоме тадқиқи маҳсусеро интизор аст, ки ҳам соҳаи баррасии забоншиносии ҳуқуқиро домандор мегардонад. Бинобар он пешниҳод менамоем, ки бо мақсади рушд баҳшидан ба ин соҳа ва таъмини омӯзиши системаноку мукаммали қазияҳои он иқдомҳои зерин амалӣ карда шаванд: 1. Соли 2003 пешниҳод карда будем, ки Кумитаи луғат ва истилоҳот таъсис дода

шавад, то бо назорату танзими истилоҳот, наввожаҳои соҳавӣ, аз ҷумла баррасии юристлингвистӣ ва лингво-юристӣ бевосита машғул бошад. Имрӯз Кумитай истилоҳот ва забони назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қисман ин вазифаро адо карда истодааст; 2. Ба манфиати кор мебуд, агар дар факултаҳои филологӣ ва ҳуқуқии донишгоҳҳо, донишкадаҳо ва академияҳои соҳавӣ курсҳои маҳсуси лексионӣ ва семинарию лабораторӣ ҷорӣ карда шавад; 3. Дар кафедраи забонҳо ё дар кафедраҳое, ки таълими ин фанҳо дар ихтиёри онҳост, барномаҳои таълимии маҳсус таҳия карда шаванд, ки масъалаҳои умумии забонро бо дар назардошти масъалаҳои юрислингвистӣ омӯзонанд; 4. Дар назди мақомоти ҷумҳуриявии хифзи ҳуқуқӣ аз ҳисоби донандагони ҳар ду соҳа (ҳам забоншиносиву ҳам ҳуқуқшиносӣ) гурӯҳҳо ё кормандони маошҳӯр тайёр намуда, ҳучҷату санадҳои ҳуқуқӣ аз ташхиси (эксперти) юрислингвистӣ ва лингвоюристӣ гузаронида шавад.

Танҳо роиҷ намудани тадқиқоти юрислингвистиyo лингвоюристӣ, сари кор нишастани ҳуқуқшиносони забондон ва забоншиносони ҳуқуқдон ва ҳамкории пайвастаи онон вазъи қонунофариву санаднигории ҷумҳурӣ ба дараҷаи зарурӣ ҳоҳад расид.

Пайнавишт:

1. Голев Н. Д. *Юридизация естественного языка как лингвистическая проблема.* - // Юрислингвистика-2 . - Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2000, С. 8-39.
2. Горбаневский М. В. ГЛЭДИС нам поможет.- М., 2001.-276 с.
3. Тафсир ба Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон.- Душанбе: Глобус, 2006.-880 с.
4. Шокиров Т. С. Соҳаи нави забоншиносии тоҷик ва муаммоҳои он.- // Ҳақиқати Сүгд, 24 феврали 2008;
5. Шокиров Т. С. *Юрислингвистикаи муосири тоҷик чӣ муаммоҳо дорад?*// Ҷумҳурият, 21 сентябри 2009

**КОРБУРДИ ИСТИЛОХОТИ ХУҚУҚӢ ДАР ЗАБОНҲОИ
ФОРСИИ БОСТОН ВА МИЁНА
Ш. И. Ҳаитова, дотсенти ДМТ**

Далели аз ҳама мӯътабар дар тасдиқи қадимияти фарҳанги ҳуқуқии мардуми ориёйтабор «Авесто» ва дигар осори хаттии дини зардуштӣ мебошанд. Дар низоми ҳуқуқи зардуштӣ (авестой) меъёрҳои ҳуқуқи давлатӣ мақоми хоса дошта, барои ба танзим даровардани ҳокимияти диниву сиёсӣ, ҳуқуқу ваколатҳо ва имтиёзҳои шоҳону ҳокимон, идора кардани муносибати давлатдорон бо раият ва дигар равандхову падидаҳои ҳуқуқӣ хизмат мекарданд. Дар ин меъёрҳо мухимтарин ҳуқуқу вазифаҳои зардустииён нишон дода шудаанд.

Дар Авесто мафҳуми ҳокимият мутобиқ бо зинаҳои он бо вожаҳои гуногун ифода карда шудааст. Тавре аз мазмuni қадимтарин хотҳо ва яштҳои ин китоб (Фарвардин-яшт, Зомёд-яшт, Меҳр-яшт ва ғ.) бармеояд, мазҳар ва манбаи ҳокимият ва ҳуқуқи давлатии зардустииён Аҳурамаздо – Худои яккаву ягона ба шумор меравад, ки дорои 72 сифоти олӣ мебошад. Бархе аз ин сифатҳои эзиди таолоро, ки дар Авесто тааринум шудаанд, зикр кардан мумкин аст: оғаранд, пуштибон, нигаҳбон, ҳамадон, шиносанда, ҷорабаҳиш, пешво, фарраманд, доно ба ҳама чиз, дурбин, додвар, беҳтарин парваранд, додгартарин шаҳриёر, ноғирефтаниӣ, тирӯзшаванд бар душман, шикастдиҳанданд душман, оғариғори ягона, баҳишандай ҳамаи дӯшиҳо ва хушиҳо, баҳишошӣгар, некикунанд ба хости худ, судманд, неруманд, ашаван, шаҳриёри барозандатарин ва донотарини дурнигоранд (1:202-203).

Аз нуктаи назари таълимоти авестой, ҳар як шахси мӯъмин ва пайрави некиву ростӣ бояд ҳама вақт ба зикри номҳои оғариғори ягона машғул шавад, гуфтору пиндор ва амалҳои худро дар заминai риояи қонунҳои неку одилона ба роҳ монад. Мувофиқи таълимоти Авесто, ҳокимияти илоҳӣ дар рӯи замин тавассути Зардушт ва шоҳон ҷорӣ ва дар амал татбиқ карда мешавад. Аниқтараш, то замони Зардушт, адли илоҳӣ

тавассути як зумра шоҳон, ки аз баракати *фарри* эзадӣ бархӯрдор буданд, тасдиқ ва татбиқ мешуд.

Истилоҳи *farr* ба маъни фурӯғест эзадӣ, ки ҳар кас аз он бархӯрдор шавад, барозандай солориву фармон равоӣ мегардад, ба шаҳриёй мерасад ва осоишгустару додгар мешавад. Фарри эзадӣ ба покдинтарин марди ахуроӣ (солех) метобад, он мард дар партави он бахшиши илоҳӣ барои роҳбарии мардумон барангҳта мешавад ва зимоми шаҳриёригу додгустариро ба дасти ҳуд мегирад. Ба ақидаи зардуштиёни бостонӣ, ҳамаи оғаридағони баргузида ва номдори Аҳурамаздо аз паёмбарону пешвоёни яздонпарасту солех гирифта, то фармонравоёну шаҳриёрони додгар ва паҳлавонону размоварони ростроҳу дурусткирдор, - соҳиби *farr*, яъне аз ин фурӯгу мавҳибати эзадӣ бархурдор мебошанд.

Мутобики таълимоти Авесто ва дигар сарчашмаҳои зардуштий, шаҳриёрону паҳлавонони бедодгару зулм-пеша, аз қабили Захҳоку Афросиёб, аз фарри эзадӣ бебаҳраанд ва ҳарчанд талош меварзанд, онро ба даст оварда наметавонанд. Муҳимтарин шарти бақои фарри эзадӣ - риояи меъёрҳои некӣ ва адолат мебошад. Ин меъёрҳо хусусияти мутлақ, ҳатмӣ ва умумӣ дошта, риояи онҳо барои ҳамаи афрод фарз аст. Ҷӣ тавре ки аз мазмuni ҳикоёти авестоӣ ва «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ бармеояд, ҳатто ашҳоси соҳибфарр, масалан Ҷамшед ё Ковус, агар аз гилеми ҳуд фаротар по ниҳода, аз роҳи рост дур шаванд, ё забон ба дурӯғ кушода бедодгарику ситам пеша кунанд, фарри эзадӣ аз онҳо гусехта мешавад ва онҳо ба саранҷоми шум дучор мешаванд (1;719).

Дар Авесто на танҳо ба масъалаи танзими ҳуқуқии меъёрҳои ҳокимијат ва давлатдорӣ, балки ба масъалаи идораи давлат ва риояи асноди меъёрӣ-ҳуқуқӣ низ таваҷҷӯҳи амиқ зоҳир карда шудааст. Масалан, мутобики таснифи авестоӣ дар ҷомеаи бостонии

мардуми ориёйтабор ниҳод ё зинаҳои зерини ҳокимият вуҷуд доштанд: *сарвари оила, сардори авлод ва қабила, сарвари давлат ва г.* Сарчашмаҳои ҳуқуқи зардустӣ дар баробари баён кардани ҳуқуқу ӯҳдадориҳои ҳар кадоми ин ниҳодҳо, инчунин, аз ҳар кадоми онҳо риояи хатмии меъёрҳои дар қонун дарҷгардидаро низ талаб менамуданд. Дар сурати вайрон кардани ин меъёрҳо шаҳси гунаҳкор бояд ба таври одилона танбех ё ҷазо дода мешуд.

Муҳаққики Ҷ. Пирниё комилан дуруст қайд мекунад, ки дар Эроншаҳри бостонӣ, дар тафовут аз дигар мамолики шарқӣ, шоҳро ҳамчун худо намепарастиданд, балки тибқи анъана бо ӯ ҳамчун бо соя ё партави нури илоҳӣ муносибат карда, эҳтироми худро бо таъзим ва ё бо дар пеши ӯ ба зону нишаста сар фуруд овардан ифода менамуданд. Яъне ба шоҳ таъзим намуда, ба амири ӯ итоат кардани ориёйтаборони бостонӣ маънои тамаллуқ ё тарсро надошт, балки рамзи итоат ба худованд ва эҳтироми қавонину ҳуқуқҳои аз ҷониби Худо танзил ва тасдиқшударо дошт (7; 1992).

Мутобики мазмуни Авесто, шоҳ ҳокими мутлақи мамлакат, зимомдор ё сарвари тамоми шоҳаҳои ҳокимијати дунявӣ қонунгузорӣ, иҷроия ва қазоӣ (судӣ) маҳсуб мешуд. Илова бар ин, се шоҳаи ҳокимијати дунявӣ, инчунин, ҳокимијати динӣ низ ба шоҳ тааллуқ дошт, аз ин рӯ ҳуқуқҳо ва озодиҳои шоҳ ниҳоят васеъ ва номаҳдуд буданд. Ягона меъёре, ки ҳокимијати шоҳро маҳдуд карда метавонист, ҳамон вазифаҳо ва ӯҳдадориҳои ӯ дар пеши мардум ва Ахурамаздо буданд, ки дар Авесто дарҷ гардидаанд. Яъне ҳуқуқ ва озодиҳои шоҳро танҳо қавонини илоҳӣ ва иродаву дарҳости дастҷамъонаи мардум маҳдуд карда метавонист.

Як нуктаи дигари бисёр ҳам ҷолиб ва хоси суннатҳои қадимаи давлатдории мардуми Аҷам ин аст, ки на танҳо мардҳо, балки занҳо низ аз ҳуқуқи сарвари давлат ва

ҳокимият шудан бархурдор буданд. Ҳарчанде ки дар Авесто дар ин бора чизи аниқе гуфта нашудааст, вале, чӣ тавре ки манобеи таърихӣ шаҳодат медиҳанд, дар ҳудуди Эрону Тӯрони бостонӣ дар замони қадим занҳо низ борҳо зимоми шоҳигариро ба дasti худ гирифтаанд. Масалан Баҳман, фарзанди Исфандиёр ва набераи шоҳи каёнӣ Гӯштосп, ҳанӯз дар замони дар қайди ҳаёт буданаш зимоми ҳокимијатро пурра ба дasti духтараш Ҳумойбону таҳвил карда буд. Дар сарзамиинии бостонии Тӯрон (имрӯза Осиёи Марказӣ) бошад, мувофиқи маълумоти ривоёт ва манобеи таърихӣ, замоне қабоили сакоиҳо ва массагетҳоро занҳо – маликаҳо Зарринабону ва Томирис сарварӣ мекарданд.

Муҳаққики маъруфи тоҷик X.X.Мӯъминҷонов зимни таҳқики Авесто манобеъ ва низоми ҳокимијати сиёсиро аз дидгоҳи оини зардуштӣ ба таври хеле муфассал баррасӣ намудааст. Мутобиқи натиҷагириҳои X.X.Мӯъминҷонов, низоми ҳокимијати сиёсӣ ба тартиби аз боло ба поён аз якчанд зина иборат мебошад. Ҳокими мутлақи осмону замин ва башарият бевосита ҳуди Аҳурамаздо буда, ў барои идора кардани ҷомеаи башарӣ аз хидмати ҳафт малак (фаришта)-и муқарраб – Баҳман, Урдубиҳишт, Шахривар, Спиндармад, Хурдод ва ғ., истифода мебарад. Ҳар нафари ин фариштаҳо ваколатҳои маҳсуси ҳудро дошта, барои ба одамон дар ин ё он ҷанбаи ҳаёт ва фаъолият қӯмак расонидан масъул мебошанд. Дар Авесто барои ифодаи ин мақоми ҳокимијати илоҳӣ истилоҳи *амшоспанӣ* ба кор бурда шудааст. Баъд аз зинаи ҳокимијати амшоспандони ҳафтгона дар зинаи поёнӣ ҳокимијати паёмбар Зардушт ташаккул мейбад. Аҳурамаздо ҳамаи шоҳону сарварони ҷомеаи инсониро огоҳ мекунад, ки дар умури давлатдорӣ ба амру дастурҳои паёмбар ва суннатҳои ўитоат кунанд (6;124-127).

Шохону сарварони золиму бедодгарро Авесто ва дигар сарчашмаҳои ҳукуки зардуштӣ бо ҷазоҳои саҳттарин ва оташи дӯзах таҳдид менамоянди. Дар ин боб, масалан, дар «Ардавирофнома» аз забони Ардавироф – қаҳрамони ин ривояти динӣ, ки гӯё барои шинос шудан бо сарнавишти пасазмаргии афроди некусиришт ва бадхисол ба он дунё сафар карда будааст, чунин нақл оварда шудааст: «Дар дӯзах мардеро диdam овехта, ки панҷоҳ мард ўро бераҳмона қамчинкорӣ мекарданд. Пурсидам: «Ин мард кист?». Гуфтанд: «Ин мард шоҳе буд зулмпеша, ки бар хилофи адл ҳукм мекард!» (3:45).

Авесто мисли Тавроту Инчил ва Куръон дар баробари эъломи ҳукуқҳои сарварону зимомдорони ҳокимият инчунин ваколату ўҳдадориҳои муайянери ба зиммаи онҳо мегузорад. Яке аз чунин ўҳдадориҳо – *садақа* ё *закот* мебошад. Мутобики маводи Авесто садақа (закот)-и молӣ ё пули барои ҳар як марди дорову сарватманд ҳатмӣ буда, он бояд ба шоҳи одил ва мардуми нодору камбизоат дода мешуд (1:409). Маросими садақаву закоти молу сарват маъмулан дар як мавсими муайяни сол аз хуршедрӯз то дайгонрӯз (таҳминан, аз 30-апрел то 5-май) баргузор мешуд. Ин маросими идмонанд *маидӯзарем* ном дошт(14).

Дар Эроншахри бостонӣ шохону ҳокимон зимни тасвиби амру фармонҳо ва иҷрои ваколатҳои ҳукуқии худ асосан ба манобеи динӣ такя мекарданд. Яъне, манобеи динӣ, феълан, муҳимтарин васоити назариявии идора ва танзими муносибатҳои ҳукуқӣ ба шумор мерафт.

Яке аз ниходҳои давлатие, ки дар он замон хеле ривоҷ ёфтаву аз ҳукуқу ваколатҳои васеи машваратӣ бархӯрдор буд, *анҷуман* ном дошт, ки ҳамчун яке аз ниходҳои муҳими анъанавии давлатӣ то замони мо дар шаклҳои гуногун таҳаввул ёфтаву омада расидааст. Дар

таърихи давлатдории ачдодони қадимаи халки точик ва дигар мардумони ориёитабор аввалин шаклҳои *анҷуман* ҳанӯз дар замони гузариш аз соҳти авлодиву қабилавӣ ба соҳти давлатӣ пайдо шудаанд. Ба дурустии ин ақида зимни таҳқиқи маводи Вандидод (фаргарди 2, банди 21) итминон ҳосил кардан мумкин аст. *Анҷуман*, алалхусус дар замони салтанати Ҳахоманишиён хеле густариш ёфта буд. Дар давлати Парфия бошад, ин ниҳод ба ду шоҳаи мустақил – *шӯрои мӯъбадон* ва *шӯрои давлатӣ* тақсим шуда буд (12;60). Ба ақидаи М. Рашшод, дар замони Ҳахоманишиён *шӯрои ҳакимон* низ вучуд дошт, ки ба ҳайати он хафт тан бузургтарин ва бонуфузтарин пирону ҳакимони форснажод шомил буданд (9;109). *Шӯрои ҳакимон* бо дастури шоҳ ба ҳаллу фасли муҳимтарин ва мубрамтарин масоили давлативу сиёсӣ саруқор дошт. Ин ниҳод, ба андешаи А.Кристенсен, дар замони салтанати Сосониён низ маъмул ва мағъул буд. Дар Аҷами бостонӣ ҳокимияти судӣ низ мазҳари илоҳӣ дошта, ваколати зимомдории онро Мехр (Митра) – яке аз ёварони Шаҳривар (яке аз амшоспандони ҳафтгонаи Аҳурамаздо), ба ӯхда дошт. Мехр вазифаҳои судии худро дар шакли *вар* (*ордалия*) ба иҷро мерасонд (1;110-112).

Дар замони Сосониён, ба қатори шаҳрвандони комилхукуқ танҳо *озодон* (маздолпарастон) шомил мешуданд, *гайриозодон* аз аксарияти ҳукуқҳои шаҳрвандӣ маҳрум буданд. Ба ақидаи А.Г.Периханян, ба волоият ё пастии мақоми ҳукуқии шаҳс дар чомеа омилҳои гуногун – ба қадом табака шомил будан, сарвату боигарӣ, касбу мансаб ва ғ. таъсир мерасониданд (8;21-25). Аммо, ин шартҳо бештар танҳо ба ашхоси гайризардуштӣ даҳл дошт, зардуштиён бошанд, ҳама – ҳам шоҳ, ҳам гадо – шаҳрванди комилхукуқ эътироф мешуданд.

Дар Ачами бостонӣ мардум аз лиҳози вижагиҳои умумии муносибату равобити ҳуқуқӣ – анъанавие, ки дар байнашон мавҷуд буд, ба якчанд категорияҳо шомил мешуданд. Ин категорияҳо дар манобеи ҳуқуқи зардуштӣ бо чунин истилоҳҳо ифода карда шудаанд: ҳамноф (хеш, ҳамқабила), ҳамшарҳ, ҳамватан), ҳамсоя (аъзои ҷомеаи ҳаммарз) ва ф. Дар Авесто меъёри ҳуқуқие низ вучуд дорад, ки озодии ҳаракат ва ҳуқуқи мардумро ба манзил ва интиҳоби макони зист эътироф мекунад: «Ман озодии рафту омад ва озодии доштани хонаву кошонаро барои мардумоне, ки бо ҷорпоёни хеш бар ин замин ба сар мебаранд, раво медорам... Аз ин пас рустои маздопарастонро зиён намерасонам ва ба вайронии он намехезам ва оҳангӣ тану ҷон (касе)-ро намекунам» (Ясно, хоти 12) (1;141). Эъломияи ҳуқуқие, ки онро Куруши Кабир дар соли 539 қабл аз мелод дар бораи ҳуқуқу озодиҳои мардум ба манзил ва ҳаракат дар ҳудуди империяи бузурги Ҳахоманишиён интишор дода буд (10;112-124), аз ҳамин меъёри ҳуқуқии дар Авесто баёнгардида маншаш гирифта буд. Риоя накардан ин меъёр метавонист фаъолияти мӯтадили дастоҳи идоракуни давлатро ҳалалдор намуда, муюширату муносибати озодонаи одамони маскуни минтақаҳои муҳталифи тобеи Ҳахоманишиёнро гайримикон созад (11;76-77).

Бояд тазаккур дод, дар моддаи 13-уми Эъломияи ҳуқуқи башар, сарқонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон (моддаи 24) ва дигар давлатҳои демократӣ низ меъёрҳо вучуд доранд, ки онҳо мисли меъёри дар боло зикршудаи зардуштӣ ҳуқуқи ҳар як инсонро ба рафту омад ва интиҳоби озодонаи макони зист эътироф менамоянд. Ҳолати мазкур то чӣ андоза бо талаботҳи ҳуқуқии ҷомеаи муосири демократӣ мутобиқат доштани меъёрҳо ва усуљҳои низоми ҳуқуқии дини зардуштиро нишон медиҳад.

Дар Авесто ду шакли идораи давлат муқаррар қарда шудааст: идораи ҳарбӣ ва идораи шаҳрвандӣ. Шакли ҳарбии идораи давлат ба мақсади бартараф кардани хатари ҷангӣ, ҳифз кардан ва пурӯзвват намудани пояҳои ҳокимияти сиёсӣ ба кор бурда мешуд. Усули идораи шаҳрвандии давлат дар давраи сулху амонӣ корбаст мешуд. Мутобиқи таълимоти Авесто, дар замони осоишта умури судии ҷаҳонро Мехр (Митра) идора менамуд (1:665-666).

Дар Авесто ва дигар манобеи ҳуқуқи зардуштӣ бархе истилоҳоти ифодакунандаи мағҳумҳои соҳтори давлатӣ ва ҷамъияти низ вуҷуд доранд. Яке аз ин гуна ҷоҳо – *мӯъбад* (аз ҷоҳаи паҳлавии *магупати*) мебошад. Ҷоҳаи *мӯъбад* дар осори зардуштӣ ба маънои *рӯҳонӣ*, *муллоё фақеҳ* ба кор бурда шудааст. Ба ин маъно дар Авесто ба ғайр аз ҷоҳаи *магупати* (*мӯбад*), инчунин, ҷоҳаи *рату* низ ба кор бурда шудааст. Ба ақидаи Балъамӣ, истилоҳи *мӯбади мӯбадон* – маънои *муфтӣ* ё сарвари *рӯҳониёни зардуштиро* дорад (4:211). Авесто ба *мӯбадон* ваколатҳо ва ҳуқуқҳои маҳсуси сиёсиву судиро медод. Дар давраи салтананати шоҳони сулолаҳои асотирии Пешдодиён ва Каёниён *мӯбадҳо* ҳокимияти судиро сарварӣ мекарданд ва ҳатто ҳуди шоҳони ин сулолаҳоро ба додгоҳ барои ҷавобгарии судӣ қашида метавонистанд. Дар ин бора Низомулмулк дар «Сиёсатнома» чунин менависад: «Чунин гӯянд, ки расми мулукони олами Аҷам чунин будааст, ки рӯзи Меҳргон ва рӯзи Наврӯз подшоҳ мар оммаро бор додӣ ва ҳеч қасро боздошт набудӣ ва пеш ба ҷанд рӯз мунодӣ фармудӣ, ки: «Бисозед фалон рӯзро!», то ҳар касе шуғли хеш бисоҳтӣ ва қиссаи хеш бинавиштӣ ва ҳӯҷҷати хеш ба даст овардӣ. Ва ҳасмон кори ҳешро бисоҳтандӣ ва ҷун он рӯз будӣ, мунодии малик аз беруни дар биистодӣ ва бонг кардӣ, ки: «Агар касе мар касеро боздорад аз ҳоҷат бардоштан дар ин рӯз, малик аз хуни ў безор аст!». Пас

малик қиссаҳои мардумон бистадӣ ва ҳама пеш бинҳодӣ ва як-як менигаридӣ. Агар он ҷо қиссае будӣ, ки аз малик бинолидӣ, мӯбади мӯбадонро ба дасти рост нишонда будӣ ва мӯбади мӯбадон қозиюлқӯзот бошад ба забони эшон, пас малик барҳостӣ ва аз таҳт ба зер омадӣ ва пеши мӯбад ба ду зону биншастӣ ва гуфтӣ: «Наҳуст аз ҳама довариҳо доди ин мард аз ман бидех ва ҳеч майл ва муҳобо макун!». Он гоҳ мунодӣ фармудӣ кардан, ки: «Ҳар киро бо малик ҳусумате ҳаст, ҳама ба як сӯ боистед, то (мӯбади мӯбадон) наҳуст кори шумо бигзорад!» (13;57).

Тавре ки аз таҳқики забони Авесто ва дигар осори паҳлавӣ хулоса кардан мумкин аст, дар онҳо вожаҳои маҳсусу соҳавӣ, алалхусус истилоҳҳо, давраҳои пайдоиш, густариш ва такомули семантико аз сар гузаронидаанд. Дар таркиби луғавии забони паҳлавӣ (форсии миёна) бисёр вожаҳо ва истилоҳҳои марбути соҳаҳои гуногун вучуд доранд, ки онҳо тибқи қоидаҳо ва роҳҳои барои аксарияти забонҳои мусир маъмулии калимасозӣ соҳта шудаанд. Ба ақидаи олими тоҷик Д.Саймиддинов дар забони паҳлавӣ шаш роҳи вожагузинӣ ва истилоҳсозӣ корбаст мешуд: 1) аз тариқи ба маънои маҳсуси соҳавӣ истифода бурдани вожаи маъмул ва умумистеъмоли паҳлавӣ; 2) ба маънои истилоҳӣ ба кор бурдани вожаи гайриистилоҳӣ; 3) иқтибос аз забони авестоӣ (форсии қадим); 4) тарҷума ё айнан кӯчонидани вожаву истилоҳҳо аз забони авестоӣ (форсии қадим); 5) иқтибоси вожаву истилоҳҳо аз забонҳои гайриэронӣ (юнонӣ,ҳиндӣ); 6) бо роҳи калимасозӣ (истилоҳофаринӣ).

Омилҳои асосие, ки барои пайдоиш, танзим ва рушди истилоҳоти ҳуқуқӣ дар забони паҳлавӣ – забони расмии давлати Сосониён мусоидат намудаанд, аз инҳо иборат мебошанд:

а) Дар тӯли садсолаҳо ба таври муттасилона ва бетанаффус вусъат ёфтани чахорчӯбаҳо ё худудҳои соҳторӣ-ташкӣӣ ва идории давлати Сосониён (дар ин замина дар забони паҳлавӣ (форси миёна) истилоҳоти сиёсӣ, ҳуқуқӣ, идориву маъмурӣ ва номвожагон – истилоҳҳои ифодакунандай номҳои лавозимоти идорӣ ва ҳоказо ба вучуд омадаанд); б) Мақоми динӣ - давлатӣ гирифтани оини зардуштӣ - ҳамзамон бо ин воқеяят, зарурияти таълифи рисолаҳо ва тафсирҳое, ки дар онҳо бояд таълимоти мушкилфаҳми оини зардуштӣ оид ба масоили динӣ, теологӣ, ҳастишиносӣ, маърифатӣ, кайҳоншиносӣ ва ғ. шарҳу тавзех дода мешуданд, барои таълифи қонунҳо ва санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ, ки онҳо мебоист барои ба танзим даровардан ва идора кардани муносибатҳои иҷтимоӣ хизмат менамуданд ва дигар заруриятҳо ба миён омаданд. Дар ҳамин замина дар забони паҳлавӣ шумораи зиёди истилоҳоти динӣ, фалсафӣ, кайҳоншиносӣ, ситорашиносӣ ва дигар соҳаҳо пайдо шудаанд;

в) Ба забони паҳлавӣ тарҷума шудани матни Авесто (дар ҳамин замина бархе истилоҳҳои соҳавӣ аз забони авестоӣ (форсии қадим) ба таркиби лугавии забони паҳлавӣ иқтибос карда шудаанд);

г) Тарҷумаи осори динӣ, фалсафӣ ва тиббӣ аз забонҳои санскрит, юнонӣ ва дигар забонҳо ба забони паҳлавӣ (дар заминай ин анъана, ки дар замони салтанати Сосониён ташаккул ёфта ва дар Гундишопур – яке аз муҳимтарин марказҳои илмии Шарқи бостонӣ ҷараён дошт, забони паҳлавӣ аз ҳисоби иқтибоси истилоҳҳо ва вожаҳои юнониву ҳиндӣ боз ҳам бой ва ғанитар гардид).

Ҳамин тавр, истилоҳҳои ифодакунандай мағҳумҳои динӣ, фалсафӣ, ҳуқуқӣ, тиббӣ ва дигар соҳаҳои илм на танҳо дар забонҳои навину мусосири эронӣ, балки ҳанӯз дар забонҳои авестоӣ (форсии қадим)

ва паҳлавӣ (форсии миёна) хеле зиёд ба назар мерасанд. Дар Авесто ва дигар осори паҳлавӣ, аз лиҳози фаровонӣ, истилоҳҳои ҳуқуқӣ мақоми аввалро ишғол менамоянд. Аз чумлаи мафҳумҳои ҳуқуқие, ки дар осори паҳлавӣ бештар мавриди шарҳу тафсир қарор гирифтаанд, масалан, мафҳуми *додварӣ* (*доварӣ*, *додситонӣ*, *қазоӣ*, *суд*)-ро зикр кардан мумкин аст. Мақомоти додварӣ (судӣ), мутобики маводи «Матекдони ҳазор додистон», дар замони Сосониён ва қабл аз онҳо се зина ё дараҷа дошт: *додвари хурӯд*, *додвари қалон* ва *додвари олиӣ*. Истилоҳи *pareraan* мафҳуми *муфаттиши*, яъне шахсеро ифода мекард, ки вазифаи тафтиш ва таъйини ҷиноятро ба зимма дошт. Аз чумлаи дигар истилоҳҳои ҳуқуқии забони паҳлавӣ инҳоро ба таври намуна зикр мекунем: *jadagwar* ё *jadaggow* (ёвари адвокат), *wikay* (шоҳид), *wikay droz* (шахсе, ки шаҳодати бардуруӯғ медиҳад), *winahkor* (гунаҳкор, мӯҷрим, айбдор), *awinah* (шахси бегуноҳ), *sahrig* (худӣ, таҳҷоӣ), *ansahrig* (бегона, аҷнабӣ, мусоғир, ғариф), *zanih* (никоҳ, издивоҷ, ба занӣ гирифтан), *hilisn* (талоқ, ҳалос шудан, чудо шудан), *histnamag* (хати талоқ, санади талоқ, ҳучҷате, ки бекор шудани ақди никоҳро тасдиқ мекунад), *dad* (қазоват. ҳакамӣ), *raumtan* (аҳд. паймон) ва ғ.

Истилоҳҳои ҳуқуқии Авесто ва дигар осори ҳаттии забони паҳлавиро аз лиҳози соҳаи истифодабарӣ ба ҷанд гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст:

1) Истилоҳҳои умумиҳуқуқӣ, яъне истилоҳҳое, ки онҳо категория (макула)-ҳо ё мафҳумҳои куллии ҳуқуқиро ифода менамоянд. Ин гуна истилоҳҳо нисбат ба дигар истилоҳҳо доираи васеътари истифода доштанд, ҷунки мафҳумҳое, ки онҳо ифода мекарданд (масалан, мафҳумҳои некӣ, бадӣ, дӯстӣ, душманиӣ, муҳофизат ва ҳимоят, таҷовуз ва истило, адлу дод, зулму ситам, меҳру рафоқат, қинаву рақобат, имону саодат, куфру залолат, подоши амал ва ғ.), ин гуна мафҳумҳо ҳатман дар ҳамаи

соҳаҳои ҳаёту фаъолият ва муносибатҳои ҳуқуқӣ вучуд доштанд ва дарк карда мешуданд.

2) Истилоҳоти марбути ин ё он соҳаи чудогонаи ҳуқуқ, масалан, истилоҳоти ҳуқуқи давлатӣ, идориву маъмурӣ, ҳуқуки андоз ва меҳнат. судӣ, чиноят ва ҷазо, ҳуқуқи оилавӣ, шаҳрвандӣ ва г.

Бояд тазаккур дод, ки шуморай назарраси вожаву истилоҳҳои ҳуқуқии забонҳои форсии қадиму миёна дар забонҳои мусоири эронӣ, аз ҷумла дар забони модарии мо низ қисман бетагӣир ва қисман бо баъзе тағйиротҳои шакливи фонетикӣ мавриди истифодабарӣ қарор доранд: *дод, додвар, довар, додгустиарӣ, додситонӣ, додҳоҳӣ, патёрагӣ, душманӣ, подоши ва г.*

Адабиёти истифодашуда:

1. Авесто: Кухантарин сурудаҳои Эрони бостон / Гузориш ва пажӯҳиши Ҷалил Дӯстҳоҳ. Техрон: «Марворид», 1375. –С. 409.
2. Авесто: яштҳо: Ҳурмуздяшт, бандҳои 12-15 // Авесто. Кухантарин матнҳо ва сурудҳои эронӣ. Гузориш ва пажӯҳиши Ҷалили Дӯстҳоҳ. Душанбе, 2001. – С. 202-203.
3. Ардравирафнома: Биҳишт ё дӯзах дар ойини маздоясно. Пешгуфткор ва тарҷумаи Рахим.Хошим. Тус, 1372.. –С. 45.
4. Бальямӣ Абӯалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммад. Таърихи Табарӣ / Бо муқаддима ва тавзехоти М.Умаров ва Ф.Бобоев. Техрон, 1380/2001. –С. 211.
5. История Востока. Т.1. Восток в древности. М.: Восточная литература, 2000. –С. 178-179. Муминҷанов Ҳ.Ҳ. Философские проблемы зороастризма. Душанбе: Нодир, 2000. –С.218.
6. Мӯъминзода Ҳ.Ҳ. Зардушт ва оини ў. Душанбе, 1997. –С. 64, 124-127.
7. Пирниҷ Ҳ. Эрони бостон ва таърихи муфассали Эрони қадим. Ч.2. Техрон, 1369. –С. 1992.
8. Периханян А.Г. Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды. М.: Наука, 1983. –С. 21-25.
9. Рашишод М. Фалсафа аз оғози таъриҳ. Душанбе: 1990. –С.109.
10. Тахиров Ф.Т., Холиков А.Г. Декларация Великого Кира как исторический источник о правах и свободах человека / Духовная культура таджиков в истории мировой цивилизации: Сборник статей. Душанбе, 2002. –С. 112-124.
11. Халиков А.Г. Правовая система зороастризма. Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2005. –С. 15.
12. Холиков А. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон. Ч.1. Душанбе: Матбуот. 2002. –С.60.
13. Ҳоҷа Низомулмӯлки Тӯсӣ. Сиару-л-мулук (Сиёсатнома) / Бо эҳтимоми Ҳ.Дорк. Техрон, 1387. –С. 57.
14. Яъкубов Ю. Гоҳномаи Авастой. Дар бораи ин ҷаҳонвора Душанбе: «Деваштич», 2003.

VIII. ФАРҲАНГШИНОСӢ

НАҚШИ ХАТ ВА ОСОРИ ХАТТИЙ ДАР ТАҶАССУМИ ДАСТОВАРДХОИ ТАҶРИХӢ ВА ФАРҲАНГИИ ТОЧИКОН С. Каримова, дотсенти ДДХ

Таҳаввулоти таърихии зиндагонии инсон боис бар он гардид, ки мардумон аз ибтидои пайдоиши олам, яъне аз айёми зуҳури ҷаҳоншиносии асотирӣ ба тадриҷ рӯ ба ташаккули фикрӣ ва маънавӣ оварда, аз устура то ба фалсафа ё маърифати илмӣ бирасанд. Дар ин миён таҷассум ёфтани маҷмӯи донишҳо ё андӯхтаҳои таърихии инсоният дар шаклҳои муҳталифи тасаввурот ба сурати катбӣ заминаи муҳимме дар эҷоди хат гардид. Аз ин рӯ, гуфтан мумкин аст, ки ихтирои хат ба маънои том дар зуҳури фарҳанги мардумони ҳам Шарқ ва ҳам Ғарб мақоми хоса пайдо намуд.

Манбаи фарҳанги Ҳовар, ки заминаҳои таърихӣ ва воқеии он дар сарзамини мардумони эронитабор ё ба истилоҳ дар қаламрави ориёно арзи ҳастӣ намудааст, минбаъд барои равнаки фарҳанги китобии мардумони ақвоми дигар, аз ҷумла арабҳо нақши муассир гузоштааст, зеро мардумони соҳибтамаддуни Аҷам дар рушду нумӯи фарҳанги хаттии ҳалқҳои ҳамҷавор мақоми бунёдӣ доранд. Аз сарчашмаҳои кӯҳани таърихӣ пайдост, ки ҳанӯз аз даврони бостон дар қаламрави машриқзамин унсурҳои хат дар сурати тасвиру рамзҳои муҳталиф ба вучуд омадааст ва ҳастии таърихии навъҳои муҳталифи пиктографҳо ба заминаҳои таърихии пайдоиши хат дар ин минтақаҳо башорат медиҳад. Аммо пайдо шудани дастнавиштаҳои кӯҳи Муғ бо забон ва хати сугдӣ дар дехаи Ҳайрободи ноҳияи Айнӣ, деворнигораҳои таҳти Ҷамshed бо хати меҳӣ ва амсоли ин боз ҳам шукӯҳи таърихии хатро дар фарҳанги миллии мардумони эронитабор ба субут мерасонад. Ҳамин гуна, тоҷикон низ ҳамчун бахше аз меросбарони тамаддуни ориёй ҳанӯз зиёда аз 3000 сол қабл суннатҳои ниgoriши

хатро ба вучуд оварданد, ки ҳастии таърихии китоби муқаддаси «Авасто» яке аз намунаҳои волои ин суннат маҳсуб мешавад. Ёдовар бояд шуд, ки дар китоби мазкур метавон ба кулли масъалаҳои зиндагӣ аз дину фалсафа то ба шинохти набототу ҳайвонот мутаваҷҷеҳ шуд. Беҳуда нест, ки китоби қадимаи ниёғони моро Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон «нахустқомуси миллат» унвон гузашаанд. Аллома Б.Faфуров дар китоби «Тоҷикон» аз мавҷудияти матни хаттии «Авасто» хабар дода менависад ки «...дар кисмати шарқи давлати Порт дар асри 1 пеш аз милод матни хаттии «Авасто» мавҷуд буд. Матнҳои парокондаи он дар аҳди Ардашери 1 ва Шопури 1 дар як ҷо ҷамъ карда шудаанд»(12,242-272).

Аз ин ҷо пайдост, ки мавҷудияти намунаҳои хати авастоӣ дар сурати матнҳои ин китоби муқаддаси ниёғони мо мояи баҳрабардорӣ қарор гирифта, тавонист дар пайванди наслҳо ва интиқоли мероси бузурги бостонии мардумони ориёнажод нақши муас-сире гузорад. Аз сӯи дигар, матни хаттии авастоӣ таҷассумгари он буд, ки акнун имконияти рӯйи қоғаз овардани розу ниёз ва дарҳосту ақоид, тафаккур ва андешаи мардум ба зухур расидааст. Барои ҳамин аст, ки ихтирои хат аз ҷумлаи қашфиётҳои бузурги инсоният буда, онро зодаи хирад ва маҳсули ақлҳои инсонӣ унвон кардаанд.

Чунон ки тазаккур ёфт, нахуст хати аксӣ ё ба истилоҳ изроглифҳо ба вучуд омаданд, ки дар ин навъи хат матлаби гӯянда дар тасвирҳо таҷассум меёфт. Одамон бо қашидани тасвирҳои мухталиф метавонистанд, ки гуфтугӯ ё сӯҳбатҳое миёни худ анҷом диханд. Аз сӯи дигар, пайдоиши ин навъи хат ба зухури таърихии санъати тасвирӣ рабти мухкам дорад ва бо ташаккули таърихии инсоният ва ба миён омадани анвои дигари хат унсурҳои хати пиктографӣ ба унвони намунаҳои

бехтарини санъати тасвирий бокӣ мондаанд. Аз ин ҷиҳат низ хат тавонистааст, ки дар рушди фарҳанги миллии ҳалқиятҳо, баҳусус тоҷикон, таъсири равшане бокӣ гузорад.

Марҳилаи дигари ташаккули хат ба зуҳури иероглифҳо марбут аст, ки дар ин давра низ аллакай ба вучуд омадани унсурҳои асосии хат дар сурати рамзҳои муайян ба мушоҳида мерасад. Катибаи машҳури кӯхи Бесутун, ки бо хати меҳӣ бо забони қадимаи ориёй (порсии қадим) навишта шудааст, аз зуҳури марҳилаи асосии пайдоиши анвои хат дарак медиҳад. Хати меҳӣ дар асрҳои Ү11-1Ү пеш аз милод дар замони ҳукмронии Ҳахоманишиён арзи ҳастӣ намуда, хислати ҳичой дошта, дорои 36 аломат будааст. Хати меҳии форсӣ дар асоси хати меҳии оромӣ ба вучуд омада, дар замони Ҳахоманишиҳо забони оромӣ ҳамчун забони расмӣ қабул гардида буд. Ин хат аз чап ба рост навишта мешуд, ки аз рӯи он заминаҳои асосии ба вучуд омадани хати форсии қадимро метавон мӯқаррар намуд. Ҳамин гуна, таҳаввулоти таърихии хат дар аҳди қадим барои ба вучуд омадани навъҳои муҳталифи хат боис шудааст, ки ҳамагӣ дар ташаккули забони форсии нав хидмат кардаанд. Аз ҷумла, хати авестоӣ дорои 49 аломат, хати форсии оромӣ дар асри Ү1 пеш аз милод то асри Ү11 милодӣ дорои 14 ҳарф будааст. Хати суғдӣ таҳминан дар асрҳои 1-Ү111 аз 23 аломат иборат буда то истилои арабҳо дар Осиёи Марказӣ мавриди истифода қарор дошт. Хати ҳоразмӣ дар асрҳои 111-Ү111 ва хати монавӣ дар асрҳои 111-Х111 ҷорӣ буданд. Аз замони вуруди тамаддуни исломӣ ба сарзамини мардумони форсӣ, яъне дақиқан аз асри Ү111 то соли 1930 хати арабӣ ё ба истилоҳи дигар алифбои арабиасоси форсӣ, ки аз 32 ҳарф иборат буда, 64 шакли навишт дошт, мавриди истифода қарор дошт. Аз ин матолиб равшан мегардад, ки дар ҳама давру замонҳо хат ҳамчун унсури

тамаддун дар пайванди наслҳо ва идомаи мероси фарҳанги ҳалқиятҳо таъсири бузурге гузоштааст.

Хат ва забон аз замонҳои қадим воситаи иртиботи байнидавлатӣ буд. Дар яке аз маъхазҳои мӯътамад «Таърихи Табарӣ» чунин зикр шудааст: «Чун Яздигурд ба мулк биншаст (соли 399 - 430), молики араб Нӯъмон ибни Имрулқайс буд. Яздичурд... кас фиристод ва молики арабро бихонд аз Ҳира. Ва ин Нӯъмон Имрулқайс биёmad. Ва Яздичурд ўро киромӣ кард... ва гуфт, ин фарзанди маро бипарвар бад-он ҳавои бодия ва хира, то магар бизияд. Нӯъмон Баҳромро ба ҷойи хеш бурд» (7,25-37). Аз ин таърихнома бармеояд, ки Баҳром писари Яздигурди 1, ки дар таърих бо номҳои Баҳроми Гӯр ва Баҳроми Ҷӯбина машҳур аст, дар дарбори Нӯъмон ба камол расида будааст. Санади дигаре ҳам дар ин маъхаз сабт шудааст, ки аз равобити мадуми Аҷам ва Араб шаҳодат медиҳад. «...Бар дари Ҳусрави Парвиз аз вақти Нӯшервон боз ва пеш аз Парвиз бар дари маликони Аҷам ҳамеша тарҷумоне будӣ... ва дар Араб марде буд, ки ҳам забони тозӣ донист ва ҳам оне порсӣ... ва чун аз малики араб расуле омадӣ бо номаи ў, сухани он расул бишнидӣ ва ба порсӣ магар малики Аҷамро тарҷума кардӣ ва номаро ба порсӣ бихондӣ ва ҷавоб кардӣ» (7,32-37).

Аз ин мулоҳизоти таърихӣ пайдост, ки боз ҳам хату забон, ки дарпайванди муҳкам ва маншай ягонаи таърихӣ доштан рушд кардаанд, барои ривоҷи тамаддуни ҳалқиятҳо нақши муҳим доранд. Ҳоваршиносони ҷаҳонӣ низ дар нисбати хати форсӣ ва забони он ин рисолати таърихири бо далоил собит намудаанд. Аз ҷумла, олими англisis X. Гибб ақидаи худро дар ҳусуси нуфузи фарҳанг ва тамаддуни Аҷам чунин баён мекунад: «Таъсири фарҳанги ҳиндӣ тавассути Ҷохтару Суғд вориди ҷаҳони исломӣ гашт». Аз ин матлаб он нукта рӯшан мешавад, ки танҳо тамаддуни ҳиндӣ бар

асоси тарчумай падидаҳои адабиву бадеии он ба забони паҳлавӣ ва аз он ба арабӣ ба маданияти исломӣ пайданд ёфт. Далели рӯшани он тарчумай китоби «Калила ва Димна» аст, ки нахуст ба забони паҳлавӣ дар аҳди Сосониён тарчума гардид ва пасон дар асрҳои нахустини исломӣ ба забони арабӣ тарчума шуда, аносирӣ фарҳанги қадимаи хиндиро ба қаламрави ислом ворид соҳт. Сарнавишти дигар аз осори хиндиасле чун «Тутинома», «Синҷбоднома» ва монанди ин низ ҳамин гуна ҷараён гирифтааст.

Академик Нуъмон Неъматов оид ба ташаккули ҳат ва забон дар давраи Сосониён ҳарф зада зикр месозад, ки дар давраи Сосониён асоси ташаккули забони адабии имрӯзai тоҷик гузошта шуд». Ин нукта боз ҳам аз он башорат медиҳад, ки ҳамон шаклгирии ҳати паҳлавӣ ё форсии миёна заминаҳои муҳимеро дар ташаккули ҳат ва забон дар давраи нави таъриҳӣ шурӯй аз замони Сомониён гузошт. Ҳамин далел коғист, ки устод Рӯдакӣ ҳамон маснавии маъруфи «Калила ва димна»-ро аз забони паҳлавӣ мустақиман ба забони форсӣ даровардааст. Ба ибораи дигар, ҳат ва забони паҳлавӣ барои шаклгирии забони форсии нав дар аҳди Сомониён, ки ҳанӯз унсурҳои он побарҷо будаанд, хидмати шоистае ба сомон расонидааст.

Нақши ҳат ва забони форсӣ барои ривоҷи на танҳо фарҳанги мардуми Араб, балки Ҳиндӯ Чин, Мисру Рим ва Юнони қадим низ ба саросари ҷаҳон муассир аст. Далели таъриҳӣ барои ин матолиб нигоштаи солноманависи Византия Менандр мебошад, ки муҳаққики рус Нина Викторовна Пигулевская онро аз сарчашмаҳои юнонӣ дарёфт кардааст. Матни он чунин аст: «Ҳанӯз соли 561 байни Эрон ва Византия Шартномаи сулҳ ба имзо расид ки ба он Шоҳаншоҳ Ҳусайн Парвиз ва Қайсар Юстиниан имзо гузоштаанд. Менандр навиштааст, ки Шартномаи Сулҳ, ки соли 561 ба имзо расид, бо

ду забон - юнонӣ ва форсӣ китобат шудааст. Матни ҳар ду забон калима ба калима муродифи ҳамдигар мебошанд» (6,9).

Хидмати таърихии хат дар ҳифозати аносирӣ фарҳанги миллӣ, аз ҷумла таҷассуми фарҳанги ҳонаводагии мардуми тоҷик аз қадим то қунун ҳамчун мероси пурғановати таърихӣ муассир мебошад. Ба ибораи дигар, маҳз ҳамин үнсурҳои хат ва забон ҳастанд, ки фарҳанги бостоншиносӣ моро сурат баҳшида, маҷмӯан таърихи абадан зинда медоранд. Далели бориз барои ин андеша қашфи бозёфтҳои пурқимате, ки аз ҳаробаҳои мустаҳкамаи Абаргарӣ - қалъаи кӯҳи Муғ, ноҳияи Фалғар мебошад, ки он ҳати никоҳи духтари суғдӣ Дуғдонча ва Уттегин ном ҷавон мебошад. Тарҷумаи он ҷунин аст: «...Подшоҳии Тархунро 10 сол шуд. Моҳи Масович рӯзи Осмонроҷ Уттегин, ки ба ҳуд номи Ниданро гирифтааст, аз васояти ҳокими Навкат духтареро ба ҳамсарӣ мегирад. Дуғдонча духтари Вюс мебошад. Ҳор медиҳад, ки ба парастории ҳуд Дуғдончаро ба занӣ дар асоси қонуни мавҷуд буда бигирад бо ҷунин шарт: Бигузор Уттегин дӯстдоштаи ҳуд Дуғдончаро ба занӣ гирад, ҳурмату эҳтиром қунад, ҳӯронад, пӯшонад, бо зебу зиннат таъмин намояд ва ҳонаю зиндагии вайро қадрдонӣ қунад, ба монанди як ҷавонмарди некаҳлоқ зани некаҳлоқро. Агар Уттегин дар оянда каси дигарро дӯст дорад ва бо Дуғдонча зиндагонӣ кардан наҳоҳад, бигузор вайро бо сару либос, ҳӯрок ва зебу зиннаташ бо хубӣ оварда, дар ҳонаи хешонаш монад. Баъд аз ин вай метавонад ба занӣ дӯстдоштааш ҳонадор шавад. Ва агар баръакс, Дуғдонча марди дигареро дӯст дорад ва бо шавҳарии ҳуд зиндагонӣ кардан наҳоҳад, бигузор аз ҳонаи ў баромада равад. Сару либос ва зебу зиннате, ки Уттегин додааст, баргардонда диҳад, он ҷизҳое, ки аз Дуғдонча аст ва ё бо меҳнати ў ҳарида шудаанд, ҳамроҳи ҳуд гирад. Баъд

аз он Дуғдонча метавонад ба шахси дўстдоштааш ба шавҳар барояд. Дар давоми зиндагонӣ агар Уттегин ягон чиноят содир намояд, барои кори кардааш танҳо худаш ҷавоб медиҳад. Дуғдонча ва кӯдаконаш ба гуноҳи вай шарик нестанд. Агар гуноҳ аз тарафи Дуғдонча содир шавад, Уттегин ҷавобгар наҳоҳад шуд.

Ин маросим дар никоҳхона дар назди сардори никоҳкунандагон Вахтокан писари Вархуман гузаронида шуд. Дар вақти никоҳ иштирок доштанд: писари Шашча-Чаҳран, писари Рамҷ-Шав, писари Маҳак Андро ҳуччатро навишт» (14,3).

Шаҳодатномаи никоҳ ду нусха навишта шуда якеро мард ва дигарро зан бо худ нигоҳ медошт. Аз рӯи ин нома хеле аз суннатҳои фарҳанги хонаводагӣ ва маросимҳои қадимаи арӯсии тоҷикон ҷилдигар шудаанд. Аз рӯи нома пайдост, ки Домод ҳангоми никоҳ дар назди духтар ва ҳешонаш қасами тантанавӣ ёд мекард ва онро навишта бо муҳру имзо ба дasti арӯс медод. Дар байни ҳуччатҳои дарёфтшуда ваъдаи шавҳари Дуғдонча низ боқӣ мондааст, ки тарҷумааш ба тоҷикӣ чунин аст: - «Ман, Дуғдонча духтари Вюсро ба ҳамсарӣ гирифта дар пеши Ҳудои Мехриҷ ва парастории он ҷор қасам меҳӯрам ва бо тантана ваъда медиҳам, ки аз имрӯз изборатан то абад ў ҳамсари ман ҳоҳад буд, ман ўро ҳеч намеранҷонам ва ҳамеша ҳурмат мекунам.

Агар Дуғдонча дар оянда тарки муҳаббат кунад ва бо ман зиндагонӣ кардан наҳоҳад, вайро сиҳату саломат ба ҳонаи ҳешонаш бармегардонам» (14,3).

Аз ин ҳуччати нодир бармеояд, ки сугдиҳо оид ба никоҳ қонуни маҳсуси давлатӣ доштаанд, ки дар вақти бастани аҳди никоҳ мутобики он амал карда, онро ҳамчун аслу моҳияти зиндагонии минбаъда эътироф менамудаанд.

Нуктаи дигаре, ки ба рисолати таърихии хат ва забон дар фарҳанги башарӣ ишорат мекунад, ин аст, ки

онҳо барои танзими коргузориву давлатдорӣ ва тарғиби сиёсати давлат фаровон истифода шудаанд.

Солҳои 20-30 садаи панҷуми милодӣ авзои иҷтимоӣ ва иқтисодии давлати Сосониён дучори бӯхрони шадид гардида, ихтилофоту рақобат миёни асилзодагону рӯҳниёни низоми давлатро рӯ ба завол овард. Вазъият дар эътиқодоти мардум низ пурихтилоф гардида, боиси заминаҳои аз миён рафтани давлати Сосониёнро фароҳам овард. Муҳакқики Рус Василев бо таваҷҷӯҳ ба авзои мазкур бар ин назар аст, ки «Садаи V буҳрони шадиди иҷтимоиву иқтисодии диниву ҳалқӣ дар империяи Сосониен ривоҷи бештар ёфта, ҷангҳо на танҳо ба заволи ин сулола, инҷунин ба исломро пазируфтани мардуми Эрон оварда расонд».(8,142)

Дар соли шашуми ҳичрати Ҳазрати паёмбари ислом аввалин маротиба ба подшоҳон ва фармонравоёни мамолики нимҷазираи араб ҳашт расул фиристод ва эшонро ба даъвати яққаҳудоӣ худои хонд, бино ба гуфтаи Табарӣ «ҳаштумин нафари онҳо Абдуллоҳ ибни Кузофа ас-Саҳмӣ буд, ки ба назди малики Аҷам –Парвиз фиристода шуда буд. Нома чунин мазмун дошт; «Ба номи худои бахшандай меҳрубон! Аз номи Муҳаммад пайғамбари худо ба Ҳусрав-бузурги порсиён. Дуруд бар он ки пайрави ҳидоят шавад ва ба худо ва пайғамбари вай имон оварад ва шаҳодат диҳад, ки худое ҷуз Ҳудои ягона нест. Ман пайғамбари Ҳудо ба суйи ҳама касонам то ҳама зиндагонро бим диҳам. Ислом биёр то солим бимонӣ ва агар дареф қунӣ гуноҳи маҷусиён бар гардани туست». Ҳусрав номаи пайғамбар бидарид (10,171-172).

Дар айёми вуруди тамаддуни исломӣ ба қаламрави манотики Ҳурӯсон, Мовароуннаҳр ва Систон осори ҳаттии қадим-алифбои паҳлавӣ, сӯғдӣ, хоразмӣ, боҳтарӣ маҳв ва ҷойгоҳи онҳоро алифбои арабӣ соҳиб гардид. «Асарҳое, ки бо алифбои ғайри арабӣ навишта

мешуданд, бо як худи шакли зохирашон дар шуури мусулмонон ба ақидаҳои динии хилофи ислом алоқа пайдо намуда, ...нобуд карда мешуданд» (12,.502). Танҳо дар асрҳои Ү111-1Х фурсате фаро расид, ки дар самти танзими қонуниятҳои забони форсии дарй аз ҷониби амирони сомонӣ Ҷӯхиром ба зуҳур расад. Ҳунари сухангустарӣ бо ибтикори нахустин суханварони форсигӯйи ҳамасари Рӯдакӣ мустаъмал гардида, сабки нави забони форсӣ ба зуҳур расид. Ташкил ёфтани давлати азими Сомониён, тарғиби озодандешиву мустақилият дар ин давлати фарҳангпарвар пас аз дусад соли футӯхи арабҳо дар сарнавишти мардуми тоҷик воқеаи муҳим ва тақдирсозе ба шумор меомад, зеро таҳқими ин давлат равнақи иқтисодӣ ва фарҳанги ниёғони миллати мо ба шумор мерафт. Давлатмандони Сомонӣ хидматгузорони фарҳанги воло гардида, барои афзудани эътибори давлати худ-Сомониён пайваста мекӯшиданд, мардумро дар рӯҳияи худогоҳии миллӣ тарбия карда, садоқат ба ватан, ифтихор аз арзишҳои фарҳангӣ, баҳусус забони модарӣ ва дар ин замина парваридани ғурури миллӣ аз вазифаҳои муқаддас ба шумор меоварданд. Барои тарғиб ва ташвиқи аҳдофи хеш Оли Сомон ба дарбор фозилон, шоирон, адібон ва ноқилону ровиёни забардастро фароҳам оварданд, то ки муҳити фарҳангӣ ва адабии замони Сомониён рӯ ба таҳаввул ниҳода, заминаҳои аслии ташаккули забони форсӣ пайрезӣ гардад. Махӯз дар давраи ҳукмронии Сомониён шаҳрҳои Бухорову Самарқанд, Ҳучанду Марв ва Ҳирот ба дараҷаи баланди ташаккули иқтисодиву фарҳангӣ расида, бо талошу кӯшишҳои аҳли илму адаб дар асри X иқтидори забони форсӣ-дарй устувор гардид. Ин забон аз таъсири забони арабӣ раҳой пайдо намуда, пояҳои назму наср то дараҷае таҳқим ёфтанд. Далели рӯшани ин дар тамомии ҳамосай миллии эрониён «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба төъдоди

камтар аз ҳазор калимаи арабӣ истифода шудан маҳсуб меёбад. Сомониёни маърифатпарвар бо дарки ҳамаҷонибаи аҳамияти забони модарӣ дар рушди давлатдорӣ, барои густаришу вусъати ҳаматарафаи он кӯшиданд ва мақоми забони форсӣ-дариро таҳқим баҳшиданд. Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ бо фаъолияти адабии худ миёни ҳамасрони хеш нуфузи шоистаеро соҳиб гардида, иқтидори қалами хешро барои татбиқи ғояҳои олий ва хирадмандонаи Сомониён ба кор мебурд. Қофиласолори назми форсу тоҷик бо коҳи баланду бегазанди ашъораш ба рушди минбаъдаи забони тоҷикӣ саҳми муносиб гузошта, ҳамчун поягузори аслии шеър дар забони форсии тоҷикӣ муаррифӣ намуд. Ба назм овардани китобе мисли «Калила ва Димна»- менависад, С. Айнӣ дар ибтидои пайдоиш ва нашъунамои шеъри тоҷикӣ ба камоли қудрати Рӯдакӣ далолат мекунад. Маҳз дар замони Сомониён роҳи минбаъдаи рушди забони тоҷикӣ муайян гардида, дар матни осори манзум ва манзур корбурди калимаҳои арабӣ коҳиш ёфт, забони равону ноб ва соғи форсӣ нуфузи бештаре касб намуд. Таваҷҷӯҳи устоди бузурги ин аср Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Ибни Сино, Носири Ҳусрав ба ин вижагии забонӣ пеш аз ҳама кӯшиш дар ҳифзи асолати забон ва нишон додани авлавияти забони форсии дарӣ дар таҷассуми муҳимтарин вижагиҳои мероси илмиву адабӣ ба шумор меравад. Аз сӯи дигар, яке аз далоили субити фарҳанги бузурги миллӣ дар аҳди Сомониён ва зухури Эҳён Аҷам дар ин айём ҳамин забони ноби форсӣ ва мӯъчизаҳои нодири он ба шумор меравад. Устод Айнӣ гуфтаи шарқшиноси машор Герман Вамбериро, ки дар асри XIX Осиёи Марказӣ ва Эронро саёҳат намуда дар ёддоштхояш нигоҳ дошта шудани унсурҳои зиёди забони адабиёти классикиро дар забони тоҷикӣ қайд кардааст, дуруст мешуморад. Осори ҳаттӣ - китобҳои асрҳои муҳталиф, ки аксаран ба сурати дастнавис бοқӣ

мондаанд, мұхимтарин унсури тамаддуни миллии мо ба шумор мераванд. Китобро ачдоди мо ҳамчун муқадdasot эътироф намуда, онҳо бўсида ва ба чашм молида, баъд қироат мекарданд. Ин яке аз суннатҳои аҳолии Машриқзамин буд, ки ба арчу эътиқоди онҳо нисбат ба китобу китобдорӣ ишорат мекунад. Ҳамин тақаддуси китоб дар фарҳанги миллии мо буд, ки бузургтарин китобхонаҳо дар Мовароуннаҳру Ҳурросон таъсис ёфта, дар Марв дар давраи Яздигурди 111, 12 ҳазор чилд китоб дар 12 китобхона вучуд доштааст. Накл кардаанд, ки як Фақеҳи Исфаҳонӣ (соли ваф.885). ба 300 ҳазор дирҳам китоб ҷамъ карда будааст.

Дар шаҳри Рай вазир Абулғазл китобхонае доштааст, ки арабҳо ҳангоми забт молу мулкашро рабурдаанду китобҳояшро бокӣ мондаанд. Ба гуфтаи муаррих Мисқавайх он китобҳоро ба сад уштур бор кардан мумкин будааст. Ас-Соҳиб ном донишманд, (соли ваф.994) китобхонаи бузурге доштааст, ки онро 400 уштур қашидааст. Феҳрасти китобхонаи Ас-Соҳиб 10 чилдро дар бар мегирифтааст, мутааассифона Маҳмуди Газнавӣ китобхонаро бо як ишорат ба доми оташ додааст.

Дастхати беназири «Худуд-ул-олам», ки дар соҳили чапи дарёи Ҷайхун дар вилояти Ҷузҷон дарёфт шудааст, бо забони форсӣ-тоҷикӣ навишта шудааст. Муаллифи китоб маълум нест. Вай асари ҷуғроғист. Мувофиқи маълумоти Б. Аҳмадов Абдулғазли Гулпойгонӣ ном муллои Зуфунуни Бухорӣ аз растаи китобфурӯшон боре маҷмӯаero ҳарид, ки вай миёни худ ҷаҳор китоб дошт. Кутуб миёни солҳои 1258-1265 нусхабардорӣ шуда, яке аз онҳо «Худуд –ул - олам мин ал-машриқ ило ал-мағриб» ном дошт. Абдулғазли Гулпойгонӣ ба хотири интишори он 5-уми октябрини 1892 ба ховаршинносони Санкт- Петербург нома навишт ва аз дарёфти дастхат иттилоъ дод. Тавассути

ҳамин нома баҳори соли 1893 ховаршинос А. Г. Туманский ба Бухоро омад. Абдулфайзи Гулпойгонӣ дастхатро ба ў тӯхфа намуд. Дастхат ба ховаршиносони рус хуш омад, пеш аз инқилоби Октябр академик В. Бартолд ва А. Туманский доир ба ин дастхат якчанд мақола дарҷ намуданд. Соли 1920 Туманский фавтид ва тақдири дастхат ниҳон монд. Ҳамсари Туманский тавассути рӯзномаҳо ба ховаршинос Владимир Минорский хабар дод, ки «Худуд-ул-олам» дар сандуқи ўст.Азбаски Минорский дар Париж буд, дастхат ба Фаронса интиқол дода шуд.Сипас онро Минорский ба Санкт-Петербург оварда, тасҳеҳу таҳқиқ намуд.Соли 1935 дар Техрон, соли 1937 бо забони англисӣ дар Лондон ва соли 1962 аз рӯйи нусхай соли 1258 бо ташаббуси Манучехри Ситуда дар Техрон бори дувум мунтазир гардид. Ин далоил ва матолиб гувоҳ бар онанд, ки тавассути маҳфуз мондан ва сайри таърихии як нусхай хаттии китоби маъруф донишҳои ҷуғрофии як асри таърихии мо ҳамингуна то замони мо расиданд, ки ин амр ҳам ба нуфузи хат ва забони форсӣ дар густариши улуми муҳталиф ишорат мекунад.

Саҳифаҳои таърих шаҳодат бар он медиҳанд, ки дар замони ҳукмронии шоҳони туркаслу муғулнажод низ хат ва забони форсӣ-тоҷикӣ дар маснади давлатию коргузорӣ қарор доштааст.Омилҳои муҳиме чун таровату шевоӣ ин қаломро ҳамчун эъҷози хунарӣ дар мақоми давлатӣ нигоҳ медошт. Дар канори ин, дастнависи зиёде дар ҷаҳон вучуд доранд,ки онҳо самараи хиради аҳли Аҷам дар даврони муҳталифи таърихӣ ба шумор мераванд.«Хиради ҳудро ба хизмати аҳли инсон ҳадя кардан мояи зиндагии алломаҳои абадзиндаи Ҳоварзамин аст» (6,9).

Маҷмӯан, аз баррасии ҷойгоҳи хат ва мероси хаттӣ пайдост, ки воқеан сарнавишти хат ва забони тоҷикӣ бо тамоми рамзу розҳои хеш дар масири таърих ташаккул

ва таҳаввули зиёдеро аз сар гузаронидааст. Даствардҳои куллии илмиву маърифатии тоҷикон аз оғоз то кунун новобаста ба тағйироти муҳталифи он дар анвои ҳатҳои он ҷилдагар шудаанд, ки дар ин миён ҳати арабиасосии форсӣ имтиёзи бештаре қасб меқунад. Зоро бузургтарин ва бонуфттарин мероси маънавӣ, адабиву илмӣ ва фарҳангии мо дар ҳамин ҳат таҷассум пайдо кардаву миллати моро дар ақсои олам шӯҳрати беназир ато намудааст.

Манбаъҳои илмӣ:

- 1.Афсаҳов А. Қаҳҳоров Ҳ. Ҳат ва пайдоиши он.-Душанбе.:Маориф.1994.-47 с.
- 2.Алии Барнок. Ишҳо ва номанигорӣ.- Душанбе, 1991.
- 3.Айн С. Намунаи адабиёти тоҷик. М.: Адабиёти ҳалқҳои шарқ, 1926.- 626 с.
- 4.Айн С. Таърихи амирони мангитияи Бухоро. Қулииёт.Ч.10. – Душанбе: Ирфон, 966.
- 5.Аҳмадов Б. Таърихи даствати беназир =Илм ва ҳаёт.- 1992.№ 9-10.
- 6.Бардӣ Т. Фарҳангӣ ҳаттии Ҳовар= Илм ва ҳаёт.- 1990, №9.
- 7.Бердисева Т. Вожагони порсӣ дар шеъри порсии пеш аз ислом.=Корнома.-1996.№2-3,С.25-37
- 8.Васиљев Л. С. История Востока. Т.1. Москва, История, 1998. – С.142
- 9.Кузнецова Т.И., Стрелкова И.П. Ораторское искусство в древнем Риме. Москва.,1976.
- 10.Прохоров Е. Эпистолярная публицистика. Москва,1966.
- 11.Рахмонов Э.Ш.»Тоҷикон дар оиши таъриҳ.Китоби сеом.Аз Ориён то Сомониён.Душанбе,Ирфон. 2006,с.171-172.
- 12.Тилабов Б.Сайри такомули ҳат.=Садои Шарг.- 1981,№11.С.128-135.
- 13.Уафуров Б. Тоҳикон. Душанбе, 1984. ҷ.1.
- 14.Яъқубов.Н Бозёфте аз таърихи нико□.-Маориф ва маданият.8.03.1973.

**IX. ЗАБОНШИНОСИИ ҚИЁСЙ
ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ПРИСОЕДИНТЕЛЬНОЙ СВЯЗИ В
ТЕКСТЕ**
3.М. Мухторов

Текст, как идейный комплекс человеческой мысли, всегда представляет коммуникативную единицу, где основой единства текста является взаимосвязь всех компонентов и составных частей данного текста и наряду с этим любая единица текста имеет коммуникативную особенность, а между ними всегда существует, или должна существовать коммуникативная соотнесенность, связь или взаимосвязь. Даже если мы возьмем отдельное слово, которое вне текста имеет условную номинативную особенность, то в тексте однозначно оно будет иметь коммуникативный характер. Коммуникативная соотнесенность компонентов текста заключается в том, что все они взаимосвязаны между собой определенными способами и средствами связи, которые также обеспечивают единое содержание, связность и коммуникативную целостность текста. Как отмечалось выше, связность - один из трех важнейших аспектов структуры текста. В связи с этим при рассмотрении структуры и организационных особенностей текста важнейшим аспектом рассматриваемого вопроса является связность текста, способы и средства связи в тексте.

Наряду с этим составные части текста объединяются между собой тематически (общее содержание), структурно (видо-временные и другие виды грамматических соответствий, как в предложениях, так и между ними), стилистически (тональность и интенциональность) и интонационно (просодические особенности), которые в целом образуют так называемую когезию текста. Например, по поводу стилистических и интонационных связностей в тексте мы находим у И.Р. Гальперина такие определения, как

стилистические и ритмикообразующие формы когезии. О стилистической форме когезии ученый отмечает, что «простейшей стилистической когезией является прием хиазма. Порядок следования предложений в одном СФЕ (абзаце) инвертирован по отношению к предыдущему или последующему. Это прием иногда реализуется и в более крупных отрезках высказывания. Так если в одном отрезке развертывание сообщения проходило от причины к следствию, а в следующем за ним отрезке от следствия к причине, то налицо прием хиазма, т.е. одной из форм стилистической когезии».²⁵ Просодическая или интонационная общность составных частей текста очень ярко прослеживается в поэзии, а также в текстах деклараций, обращений и девизов, просодической особенности текста автором уделяется особое внимание.

Несомненно, основу целостности текста, по нашему мнению, составляет тематическая общность изложения, и поэтому такие отношения, как соединительные, временные, изъяснительные, противительные, сопоставительные, причинноследственные, определительные, условные, разъяснительные и другие их разновидности, которые применяются между частями сложных предложений, выходя за рамки сложных предложений, реализуются при образовании текстов. «Некоторые исследователи сближают связи между отдельно оформленными предложениями со связями, существующими между членами предложения. Мы же считаем, что связи на уровне сверхфразовых единств (ССЦ) ближе к тем, какие существуют между предикативными частями сложного предложения».²⁶ Таким образом, вышеперечисленные отношения являются системными

---

²⁵ Галперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. –М., 2007. – С. 84.

²⁶ Лосева Л.М. Как строится текст. – М.: Посвящение, 1980. С. 5.

компонентами синтагматического и парадигматического строения языка и применяются во всех уровнях речетворчества, как сложного предложения, так и текста. В связи с этим можно сказать, что с точки зрения предикативности текст начинается структурироваться со сложного предложения, хотя основательное рассмотрение данного вопроса оставляется на будущее, как об этом отмечает О.И. Москальская: «Однако подлинное решение вопроса о поведении сложного предложения в тексте, о факторах, определяющих выбор простой или сложной структуры и отдельных видов сложных структур – гипотаксиса или паратаксиса – при аранжировке текста, основанное на достаточном и разностороннем языковом материале – дело будущего».²⁷

По степени взаимосвязи предложений и их тематической общности внутри целого текста также можно выделить контактную и дистантную связь между предложениями. Контактная связь указывает на непосредственную связь предложений, следующих одно за другим, а дистантная связь указывает на тематическую взаимосвязь предложения внутри разных ССЦ и различных отрезков целого текста. «В связной речи соединяются между собой не только соседние предложения, но и предложения, отдаленные другими предложениями. Связь первого вида называется контактной, второго – дистантной».²⁸ По функциональным особенностям, если контактная связь отнести к взаимосвязи единиц внутри минимальных отрезков текста – ССЦ и абзац, то дистантная связь является связывающим компонентом целого текста.

---

²⁷ Москальская О.И. Грамматика текста. – М.: Высшая школа, 1981. – С. 159.

²⁸ Лосева Л.М. Как строится текст. – М.: Посвящение, 1980. С. 9.

Поэтому дистантная связь указывает на взаимосвязь нескольких ССЦ и абзацев внутри целого текста.

Связь между единицами текста устроена на основе связи предложений в составе ССЦ и поэтому к способам связи в текстах относятся такие способы связи, как цепная (последовательная), параллельная и присоединительная связи. «По характеру связи между предложениями все тексты можно разделить на три разновидности: 1) тексты с цепными связями, 2) тексты с параллельными связями и 3) тексты с присоединительными связями. Разумеется, и здесь, как и в случае с функционально-смысловыми типами речи, выделяемые типы текстов далеко не всегда встречаются в чистом виде. Реально, на практике, чаще распространены смешанные тексты, в которых преобладает тот или иной вид связи».²⁹ Далее попытаемся проанализировать особенности одной из этих трех разновидностей связи как присоединительная связь, на основе примеров из русского и таджикского языков.

Присоединительная связь, по сравнению с цепной связью, в текстах встречается также реже, но наряду с этим имеет немаловажное значение в образовании текстов. «Присоединительные конструкции весьма разнообразны и выразительны. Присоединяя дополнительную информацию - по ассоциации, в виде пояснения, комментария, - они имитируют живую деятельность с ее раскованностью, естественностью, непринужденностью и этим, прежде всего, привлекательны для писателей».³⁰

---

²⁹ Солганик Г.Я. Стилистика текста: Учеб. пособие. - М.: Флинта, Наука, 1997. – С. 126. (-256 с.)

³⁰ Солганик Г.Я. Стилистика текста: Учеб. пособие. - М.: Флинта, Наука, 1997. – С. 134.

Присоединительная связь в схеме выглядит следующим образом:

1	1 ^a	2	2 ^a	3	4	4 ^a
5		6		7		8
5 ^a		6 ^a				

Присоединительная связь сравнительно чаще встречается внутри текстов с цепными связями, чем с параллельными связями.

Так как при присоединительной связи автор по ассоциации присоединяет информацию к тексту в виде комментария, пояснения, а также ссылки, то можно отнести к данному виду связи «отступление» в художественных текстах, где также автор по ассоциации приводит дополнительную информацию, но по сравнению с комментарием и пояснением, отступление так выпукло не выделяется в тексте и она, в основном по стилистическим особенностям и по содержанию, выделяется внутри текста. При отступлении прослеживается некоторое изменение хода мысли автора, вырисовывается относительно иная картина, отличающаяся от главной темы текста, а при комментарии автор комментирует непосредственно отдельные понятия и моменты рассматриваемого вопроса в тексте, хотя способы оформления отступления и комментарий иногда кажутся одинаковыми. Если комментарий имеет непосредственную связь с тематическими компонентами, а также с общей темой текста, то отступление имеет опосредственную или частичную связь с тематикой текста. Если по

частотности отступления больше всего встречаются в художественных текстах, то комментарий встречается и в художественных, но чаще в описательных, научных и процедурных текстах. В основном комментарии могут приводиться в скобках и изредка можно встретить такие случаи, где отступление также дается в скобках. Например, в тексте, изложенном С. Айни, присоединительная связь посредством отступления выглядит в следующем порядке:

«*Дар ин гуна мавридҳо кампир барои халос кардани худ аз дасти он бачагони шум ҳикояҳои деву ачинаро сар мекард, ки бо шунидани он гуна ҳикояҳо бачагон тарсида аз пешӣ ў мегурехтанд ва ў ҳам бо осудагӣ ба осмон нигоҳ карда дӯқат чаппа, яъне сар ва поҳояшро бар рӯи болшиҳо баланд карда меҳобид.*

Хусусан ҳикояи «Деви ҳафтсар»-и ў бисёр воҳимаангез буд, ҳарчанд он деви баттоли бадкирдори бачадуздак дар охир дар «Кӯҳи Коф» дар дасти Рустами Достон қушта мешуд, аммо аввалҳои ҳикоя бисёр тарсовар буд. Аз бачагон танҳо ман будам, ки ҳикояи «Деви ҳафтсар»-ро то охираш шунидаам (ман дар рӯзҳои Ҷанги Бузурги Ватаний Гитлер ва фашистони немисро ба ҳамин деви ҳафтсар монанд намуда, онҳоро дар дасти Рустами Достони замонӣ – Армияи Сурх қушонда будам, ки он дар вакташи дар газетаҳои «Тоҷикистони Сурх», дар «Коммунисти Тоҷикистон», ҳам дар газетаи «Ленин Йӯлӣ» нашр шуда буд).

Аз калонҳо зани Иброҳимхоча, ки Султонпошио ном дошт, ба шунидани ҳикояҳои деву парӣ бисёр шавқманд буд, хонаи ў бо хонаи Тӯтапошио девор ба девор ва суффааш ба суффаи вай пайваста буд. Дар шабҳои тобистон ҳар дуи инҳо дар суффаҳои худ меҳобиданд.».³¹

Данный текст переведен следующим образом:

«*В таких случаях, стараясь избавиться от озорников, старуха начинала рассказывать мрачные истории о дивах и оборотнях. Дети пугались, убегали от нее, и она спокойно лежала, глядя на небо, положив голову и ноги высоко на подушки.*

В особенности страшной была сказка о Семиголовом диве; хотя в конце концов этого дерзкого, коварного дива, похищавшего детей, убивал «на горе Коф» легендарный Рустам, все же начало ее было жутким. Я был единственным из детей, кто дослушал до

---

³¹ Айний С. Ёддоштҳо. Қисми 1, 2. – Душанбе: Адиб, 1990. – С. 54.

конца сказку о Семиголовом диве. Через много десятилетий, в дни Великой Отечественной войны, я сравнивал Гитлера и немецких фашистов с этим Семиголовым дивом и выражал уверенность, что они погибнут от руки легендарного Рустама наших дней - Красной Армии. Это было напечатано тогда в газетах «Таджикистони сурх», «Коммунист Таджикистана» и «Ленин юли».

Из взрослых сказки о дивах и пери очень любила слушать жена Иброхим-ходжи, Султон-пошио; ее дом, стена к стене, стоял рядом с домом Туты-пошио, и суфа их также примикиала к суфе старухи. Летом они обе почевали каждая на своей суфе».³²

Как видим, приведенное в скобках предыдущего текста отступление, в переведенном варианте приводится линейно с текстом, как продолжение текста, но функционально данный отрезок текста не имеет непосредственную связь с последовательно развивающейся информацией целого текста.

Например, в текстах «Кто виноват?» автор приводит следующие комментарии, которые представляют особую значимость для данного текста (комментарии выделяются в скобках):

«Кстати, Элиза Августовна не отставала от Алексея Абрамовича в употреблении мадеры (и заметим притом шаг вперед XIX века: в XVIII веке напоминавшейся мадаме не было предоставлено право пить вино за столом); она уверяла, что в ее родине (в Лозанне) у них был виноградник и она дома всегда вместо кваса пила мадеру из своих лоз и тогда еще привыкла к ней. После обеда генерал ложился на полчаса уснуть на кушетке в кабинете и спал гораздо долее, а Глафира Львовна отицв-ляла с мадамой в диванную. Мадам говорила беспрерывно, и Глафира Львовна засыпала под ее бесконечные рассказы. Иногда, для разнообразия, Глафира Львовна посыпала за женой сельского священника; та являлась, - какое-то дикое несвязное существо, вечно испуганное и всего боящееся. Глафира Львовна целые часы проводила с ней и потом говорила мадаме: "Ah, comme elle est bête, insupportable!" [Aх, до

---

³² Айни С. Воспоминания. /Перевод А. Розенфельд. – М., 1960. – С. 30.

чего она глупа, невыносимо! (фр.)]. И в самом деле, попадья была непроходимо глупа».³³

В переведенном на таджикский язык варианте данный текст выглядит следующим образом:

«Зимнан Элиза Августовна дар нӯшиданӣ шароб аз Алексей Абрамович аҷиб намемонд, ки (дар инҷоқайд кардани мӯдаркор аст, ки ин ҳол аз натиҷаҳои тараққиёти асри нӯздаҳ буд, ҷаро, ки дар асри ҳаждаҳ ба ҳонуми ба хизматдаромада барои шаробнӯйӣ дар сари дастарҳон рӯҳсат набуд). Француздону мӯбоварқунонидани мешуд, ки дар ватани ў (дар Лозанно) онҷотоқзоре доштанд ва ў дар вақти ба ҳонаи ҳуд буданаши ба ҷойи қвас ҳамеша шароби мадераи ангури токи ҳудашонро мекӯрдааст ва ба ин кор аз ҳамон замон одат кардааст. Генерал баъд аз ҳӯрдани наҳор дар кабинети ҳуд дар болои қушиетка нимсоатина ба ҳоб мерафт, аммо хеле зиёдтар аз ин меҳобид. Глафира Лъловна бошад, бо мадам ба ҳонаи дигар медаромад. Мадам дам ногирифта гап мезадва ҳоним дар зери ҳӯкояҳои бениҳояти вай ба ҳоб мерафт. Глафира Лъловна баъзан барои гуногуни ба зани попи қишлоқ кас монда ўро ҷег мезад. Зани поп меомад,— ў ким-ҷӣ хел як зани ёбоибашара, маҳлуқи нотарошида, тарсида ва доимо тарсандае буд. Глафира Лъловна соатҳои дароз бо вай вақт гузаронида баъд ба забони франҷавӣ ба мадам мегуфт: „Оҳ, чӣ қадар зани бефаросат ва токатфарсост”. Дарвоҷеъҳам зани попи рафта истодагӣ аҳмақ буд».³⁴

Присоединительную связь также мы можем обнаружить в переводных текстах, где даются пояснения труднодоступным терминам, понятиям и реалиям. Например, при переводе отрезка текста из произведения А.И. Герцена «Кто виноват?» на таджикский язык приводится пояснение слову «медведь», хотя в отдельности данное слово не представляется как реалия. Текст оригинал:

---

³³ Герцен А.И. Кто виноват? – М., 1948. – С. 53.

³⁴ Герцен А.И. Қиймадор аст?: Роман/Тарҷумаи Раҳим Ҳошим. – Столинобод: Нашрдавлтоҷик, 1955. - С. 48.

«Миша находился также за столом; перед ним миска кислого молока и толстый ломоть решетного хлеба. Из-под салфетки, покрывавшей стол и на которой был представлен довольно удачно город Ярославль, оканчивавшийся со всех сторон **медведем**, высывалась голова легавой собаки; драпри скатерти придавали ей какой-то египетский вид: она неподвижно вперила два эсиром заплывшие глаза на кандидата. У окна, на креслах, с чулком в руке, - миньюторная старушка, с веселым и сморившимся видом, с повисшими бровями и тоненькими бледными губами». ³⁵

Переводной вариант на таджикский язык:

«Миша ҳам дар ҳаминҷо буда дар паси стол менишаст, дар пеши вай як косача ҷурғот ва як парчаи қалони нон меистод. Ба болои стол дастархоне индохта шуда буд, ки дар ҳошияши манзараи басе нақзи шаҳри Ярославль тасвир карда шуда, дар ғӯшиояни шакли **хирс*** муннаққаш буд. Аз таги ин дастархон саги шикориे сараишро бароварда буд, қанороҳои дастархон бар сари саг афтода ба вай шакли ҳайкалҳои мисриро медод. Саг ду ҷаҳами варамида ва равғанини худаишро начунбонида ба рӯи кандидат дӯхта буд. Дар пеши тиреза дар болои кресло бо як симои ҳуширудонаи чин-чиншуда, бо абрувони оvezon ва лабҳои тунуки паридаранг тиразани нозуку базебе нишаста, ҷӯроб мебофт». ³⁶

Примечание в переведном тексте к слову «хирс»:

* «Шакли хирс нишон ва тамгаи шаҳри Ярославл мебошиад. Дар он замон дастархон ва дастрӯмӯлҳои ба болояни шакли хирс нақшкардашудаи дар Ярославл бофташуда хеле маъмул буданд».

Здесь примечание применяется в качестве присоединительной связи в тексте, посредством которого приводится пояснение к тем словам и понятиям, которые имеют нераскрытые содержания и значения. Как видим, при переводе таких безэквивалентных слов возникает необходимость того, как правильно довести до читателя содержание текста и

---

³⁵ Герцен А.И. Кто виноват? – М., 1948. - С. 8.

³⁶ Герцен А.И. Кй айборд аст?: Роман/Тарчумай Раҳим Ҳошим. – Сталинобод: Нашрдавлточик, 1955. - С. 14.

сути существующих в нем понятий, где особую сложность представляют реалии. В своей работе Л.В. Ашмарина о реалиях отмечает, что «реалии, называют предметы, понятия и явления, характерные для быта, истории, культуры определенного народа. Поэтому они не имеют точных соответствий в других языках, и это всегда заставляет переводчика задуматься. Иногда и в оригинале реалия осознается читателем как носитель национального и исторического колорита. В других случаях эта ее функция выступает не так ясно, так как она обозначает несущественные детали быта, истории культуры народа, в третьих-она является обычным обозначением данного предмета и вообще не несет реалии».³⁷ Следует отметить, что временами реалии могут усложнять коммуникативный процесс и в текстах, особенно переводных, во избежание таких сложностей применяются разного рода возможности, начиная от введения транскрипционной формы иноязычного слова в текст перевода до их пояснения в сносках или примечаниях.

Наряду с этим цитацию также можно назвать одним из способов применения присоединительной связи, так как автор присоединяет цитату к своему тексту в целях основательного изложения своей мысли. В цитате уже мысли автора основного текста не разворачиваются и поэтому автор выделяет цитату с тем, что данная мысль принадлежит другому автору. Например, И.Р. Гальперин в своей научной работе приводит цитату в целях обоснования своих взглядов:

---

³⁷ Ашмарина Л.В. Русские реалии в художественном тексте (М.Ю.Лермонтов «Герой нашего времени»)//Материалы научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава и студентов ТНУ, посвященной 17-й годовщине независимости Республики Таджикистан, 1150-летию основоположника таджикско-персидской литературы Абуабдулло Рудаки и году таджикского языка. – Душанбе, 2008. – Ч. 2. – С. 181 – 182.

«Но ведь предложение как единица синтаксиса должно рассматриваться не только со стороны своего конкретного значения, которое оно приобретает в тексте, но и в абстрактно-структурном и семантическом планах. В интересном и глубоком исследовании смысла предложения, проведенном Н.Д. Арутюновой, убедительно доказывается это положение. Приведу лишь два высказывания из этой работы: «... возникшая на основе предложения, номинализованная структура может выступать в дальнейшем тексте в качестве субститута конкретного факта. Значение предложения передвигается тем самым на денотативный уровень. Происходит соединение пропозитивной семантики с идентифицирующей функцией, или, иначе абстрактного (непредметного) значения с единичной референцией». Второе высказывание подчеркивает содержательную сторону предложения, не привязывая ее к тексту, а отвлекаясь от текста: «... мысль не может быть выражена в языке иначе как в форме предложения» [Арутюнова, 1976 (6), 16]. Аналогичные высказывания находим у Н.Ю Шведовой, Е.В. Падучевой и других».³⁸

Посредством цитирования происходит присоединение идей двух или нескольких авторов и цитаты чаще встречаются в научных и деловых текстах. Другим средством присоединительной связи является ссылка, где автор посредством компрессии создает номинальную форму определенной информации, при помощи присоединительной связи данную информацию включает, вкрепляет и, в буквальном смысле, вплетает в текст. Если при цитировании приводится целиком или основное содержание мнения или идеи другого автора, то при ссылке только указывается источник, без каких-либо пояснений, так как источник ссылаемой информации является известным или, в крайнем случае, доступным адресату. Такой способ присоединительной связи в основном применяется в научных и процедурных, деловых текстах. Например, в научных текстах можем

---

³⁸ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 2007. – С. 21.

видеть следующий способ оформления ссылки и компрессии ссылаемой информации³⁹:

Бескомпромиссное разделение “внешнего” и “внутреннего”²⁵, релятивного и предметного, всеобщего имманентного порядка и его индивидуальных реализаций в конкретных условиях получило терминологическое обозначение, в различных вариантах теории, как противопоставление langue vs. parole, competence vs. performance, кода и сообщения. Расхождения могли касаться того, какие конкретные аспекты языковой деятельности относить к одному, либо другому из этих полюсов — например, составляет ли “прагматический” аспект часть языкового устройства, либо относится к внешней речевой реализации последнего, — но не сам этот принцип, согласно которому разрозненное эмпирическое бытие предмета восходит к его скрытой внутренней сущности.

²⁵ Термины Соссюра: linguistique exteme vs. linguistique inteme. (Ferdinand de Saussure, *Cours de linguistique générale*, Paris: Payot, 1985, стр. 40—43: гл. V «Введения»).

Применение такого способа ссылки указывает на информированность адресанта и адресата о ссылаемой информации.

---

³⁹ Пример взят из книги: Гаспаров Б.М. Язык. Память. Образ. Лингвистика языкового существования. – М., 1996. - С. 22.

Или, как видим, в деловых и процедурных текстах ссылка делается на определенный источник информации, содержание которого известно адресанту и адресату или должно быть известным:

«На основании Приказа Министерства образования и науки Российской Федерации от 11.04.2012г. №105/нк диссертационные советы ГБОУ ВПО КубГМУ Минздравсоцразвития России Д 208.038.01 по специальностям: 03.03.01 - физиология, медицинские науки; 14.01.17 - хирургия, медицинские науки; Д 208.038.02 по специальностям: 03.01.04 – биохимия, медицинские науки; 14.03.03 – патологическая физиология, медицинские науки; 14.01.14 – стоматология, медицинские науки признаны соответствующими Положению о совете по защите диссертаций на соискание ученой степени кандидата наук, на соискание ученой степени доктора наук».⁴⁰

В приведенном выше примере ссылка делается на источник (*Приказа Министерства образования и науки Российской Федерации от 11.04.2012г. №105/нк*), который по своей сути также является отдельным текстом или, по крайней мере, отрезком текста. Такие же способы ссылки применяются и в текстах таджикского языка, и в связи с этим следует отметить, что данный способ выводит уже взаимоотношение текстовых единиц на уровень интертекстуальности.

Наряду с тем, что мы рассматриваем связность текста посредством определенных средств и способов связи, которые имеют конкретные структурные и организационные особенности, необходимо также отметить парадигматическую и контекстуальную особенности текста как важных факторов связности. Текст, всегда существует в коммуникативном процессе и в контексте, и даже исторические древние тексты имеют определенную контекстуальную связь с настоящим временем, с реалиями человеческой жизни в разные

---

⁴⁰ Текст из интернетресурса: <http://www.ksma.ru/news/document>

исторические времена. Текст в социально-коммуникативном контексте может стать единицей, и текст, всегда является частью более глобального и более общего, например, частью рассказа, повести, романа. Даже отдельные слова в контексте могут означать намного больше, чем они означают в номинативной форме. «Сказать, что слово имеет значение (до свидания) ... относительно бесполезно, если мы не знаем, при каких обстоятельствах это произносится: в какое время дня и ночи, на какой срок предполагается расставание, с какого рода людьми, до или после других слов прощания, в сочетании с какими жестами, интонацией, голосовыми данными и т.д.»⁴¹ Очень часто говорят - «это зависит от контекста...» или «в контексте демократии», «социальный контекст», «исходя из контекста...». Подобные словосочетания указывают на то, что анализ и распознавание всякого события, вещи, понятия и процесса происходит на основе их взаимосвязи с определенным контекстом. В материальном, да и в духовном мире людей нельзя встретить такие вещи и понятия, которые существуют только сами по себе вне зависимости и не во взаимосвязи с другими понятиями, вещами и явлениями, и, в крайнем случае, другие понятия к нему могут относиться. Все они взаимосвязаны, взаимопроникнуты или исходят друг от друга, и данное положение очень совпадает с общеизвестной фразой «Мир – это текст». Таким образом, символически все может находиться в тексте, все может исходить из текста и все может входить в текст, как отражение определенного контекста. Даже буквы, знаки и словоформы формируются на основе контекста и этому пример знак дельта «Δ», который по

---

⁴¹ Кухарева Е.В. Лингвострановедческий словарь арабских паремий. – М.: МГИМО, 2007. С. 9. (288 с.).

форме подобен двери, создан на основе формы двери и употребляется для произношения первого звука слова «дверь» как «d». Даже слово вне зависимости от того, многозначно оно или однозначно, всегда зависит от контекста. **«Итак, как бы не была сложна полисемия, все же контекст устраниет ее, выявляя всякий раз точное значение слова. Таким образом, контекст, окружение, в котором попадает слово, придает ему точное значение»**⁴². Можно сказать, что контекст определяет семантику слова и поэтому живая речь всегда опирается на ситуацию и на среду. Важным компонентом контекстуальности в тексте являются языковые реалии, которые представляют лингвокультурные особенности текста и речи. Словарный состав текста всегда можно делить на универсальный и на специфический, который свойственен определенной культурной и жизненной среде. С точки зрения морфологической классификации к универсалиям можно отнести большинство глаголов, большинство имен прилагательных и числительных, местоимений, наречий и вспомогательных слов с грамматическими значениями, а также определенная часть имен существительных, которые имеют своих лексико-семантических аналогов в других языках. Определенная часть имен существительных и ограниченная часть других частей речи, которые применяются для обозначения понятий, не имеющих свои аналогии в других языках, могут относиться к реалиям того языка, которыми оперируют владеющие этим языком люди. Во многих языках также имеются такие языковые реалии, которые имеют исторический характер и их можно обнаружить в составе историзмов и архаизмов. Реалии могут сузить доступность текста для определенного круга читателей, а универсалии

---

⁴² Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М., 1958. С. 15.

расширяют круг читателей текста до широких масс и свободной аудитории. Реалии также могут выразить индивидуальность автора и его относительность к определенной языковой среде, при условном отсутствии реалий в тексте ослабляется лингвокультурная самобытность автора, который представляет конкретную языковую среду. При отсутствии универсалий текст может стать ограниченно доступным для широкого круга читателей, снижается социальная динамика текста. Например, закодированный текст или текст с жаргонами определенной группы людей всегда имеет ограниченную доступность и в нем применяются минимум языковых универсалий.

Литература:

- 1.Ашмарина Л.В. Русские реалии в художественном тексте (М.Ю.Лермонтов «Герой нашего времени»//Материалы научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава и студентов ТНУ, посвященной 17-й годовщине независимости Республики Таджикистан, 1150-летию основоположника таджикско-персидской литературы Абуабдулло Рудаки и году таджикского языка. – Душанбе, 2008. – Ч. 2. – С. 181 – 182.
- 2.Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М., 1958. С. 15.
- 3.Галлерин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. –М., 2007.
- 4.Гаспаров Б.М. Язык. Память. Образ. Лингвистика языкового существования. – М., 1996.
- 5.Кухарева Е.В. Лингвострановедческий словарь арабских паремий. – М.: МГИМО, 2007. С. 9. (288 с.).
- 6.Лосева Л.М. Как строится текст. – М.: Просвещение, 1980.
- 7.Москальская О.И. Грамматика текста. – М.: Высшая школа, 1981.
- 8.Солганик Г.Я. Стилистика текста: Учеб. пособие. - М.: Флинта, Наука, 1997.

Источники

- 1.Айнъ С. Ёддошт{о. Рисми 1, 2. – Душанбе: Адиб, 1990.
- 2.Айни С. Воспоминания. /Перевод А. Розенфельд. – М., 1960.
- 3.Герцен А.И. Кто виноват? – М., 1948. – 254 с.
- 4.Герцен А.И. Кѣ айбдор аст?: Роман/Тархума Ра{им [ошим. – Сталинобод: Нашрдавлатхик, 1955.
- 5.<http://www.ksma.ru/news/document>

ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ ПОРЯДКА СЛОВ В ПРОСТЫХ ДВУСОСТАВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ ТАДЖИКСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

Шосафарова Г.Г., старший преподаватель ТНУ

Вопрос о порядке слов любого языка является очень важным вопросом синтаксиса. Как не может быть предложения без слов, так не может быть и предложения без определенного, свойственного данному языку словопорядка. Порядок слов определяется целым

рядом факторов, но в первую очередь строем данного языка, его типологией, грамматическими правилами и традициями, соображениями лингвистики текста, стиля, ритма, а также структурой актуального членения предложения.

Основных функций порядка слов в сопоставляемых языках И.Николаев и М.Норматов видят в следующем:

1) служат средством дифференциации главных членов предложения в случаях: а) когда они выражены существительным в одинаковой форме: Мӯям – чӯроб, дастам – оташков (пословица); б) когда они выражены инфинитивом без всяких вспомогательных глаголов: Сафар кардан – чаҳон дидан (пословица); в) когда они выражены именными частями речи: Трамвайҳо - пур аз одам (Б.Умарӣ); Ман - акнун ятим (Р.Чалил).

2) служат средством различия подлежащего и прямого дополнения в случаях, когда они имеют одинаковую форму (например: Модар дорад додар =Додар модар дорад – Г.Ш.);

3) выполняют синтаксические функции: некоторые количественные числительные в препозиции к определяемому слову выполняют роль определения, а в постпозиции – сказуемого: шаш соат; Соат - шаш;

4) служат средством выражения одного из видов связи слов в предложении – примыкания, которое не имеет иных оформленителей, кроме порядка расположения связываемых слов: ҳамон мактаб, тез хондан, китоб хондан и т.д. [см.: 83, 48-49].

Как правило, в конкретном предложении, употребляемом в контексте, порядок слов выполняет сразу несколько функций. При этом различные изменения порядка слов в целях улучшения стиля осуществляются только в тех рамках, которые не нарушают адекватности выражения (и узнавания) субъекта и предиката суждения (или компонентов актуального членения предложения).

В таджикском языке из-за минимальной морфологизации частей речи и членов предложения, из-за отсутствия личных падежных окончаний (результат редукции флексий), обуславливающего омонимию ряда грамматических форм, такая свобода перестановки, как в русском языке невозможна, потому что любой член предложения нельзя поставить в конец или начало без каких-либо определённых грамматических изменений в предложении (а в некоторых случаях перестановки вообще невозможны). В них порядок слов служит средством выражения членов предложения (особенно подлежащего и дополнения) с помощью фиксации и их местоположения (позиционный способ выражения членов предложения), компенсируя отсутствие

падежных и личных окончаний. Поэтому за каждым членом предложения закреплено постоянное место.

Фиксированный грамматический порядок следования членов предложения в русском языке обуславливает то, что в нем рема, в большинстве случаев, занимает конечную позицию, причем как при прямом порядке слов, так и при инверсиях. В таджикском языке – в середине.

Более того, целями постановки ремы в конец может быть обусловлен вынос вперед обстоятельства или дополнения, чтобы сделать конечным бывший неконечный член предложения.

Рема может занимать и серединную позицию, если носителем ремы является неконечное дополнение, неконечное сказуемое. В таком случае рема узнаётся по контексту (в устной речи и по логическому ударению).

Если в русском языке любое слово может быть передвинуто в конец или же в начало, то в таджикском языке, кроме обстоятельственных выражений и некоторых дополнений, перестановка влечёт за собой определённые структурные модификации всего предложения и возможны только в рамках конкретных грамматических конструкций, представляющих собой самостоятельные структурные модели. А в целом ряде случаев перестановки или вообще невозможны, или связаны с соматическими сдвигами.

Логическое ударение - безусловный показатель ремы, который имеет большое значение для устной речи, к тому же, оно используется во всех случаях и в синтетических языках. В таджикском языке в основном фиксированность словопорядка компенсируется большей, чем в русском языке, чёткостью контекста, облегчающей его анализ. Контекст в таджикском языке более чётко выражен, в них более наглядно вырисовывается тема, что и облегчает нахождение ремы, ибо в них больше экспликации (обязательно наличие подлежащего) и меньше импликаций.

В остальном же весомую роль в ремовыражении в таджикском языке играют именно перестановки членов предложения. Некоторые лингвисты считают, что в аналитических языках наблюдается строгий порядок слов, а в флективных, в частности в русском, – свободный. Таджикский язык, имея глубокие исторические корни, также считался флективным, как русский. Об этом свидетельствуют некоторые сохранившиеся элементы флективности до настоящего времени.

Структура синтаксиса простого предложения в сопоставляемых нами языках развивалась постепенно, по законам диалектического развития общества.

В любом языке наличествуют два принципа порядка слов в предложении:

- 1) твёрдый;
- 2) свободный.

В чём же секрет разнообразного переплетения порядка слов? Есть ли начало и конец разновидностям порядка слов? Что такое свободный и твёрдый порядок слов в предложении?

Имеются различные взгляды и мнения о том, что во флексивных языках, как, например, в русском языке, порядок слов в предложении свободный, а в аналитических (например, таджикском) - твёрдый. И в то же время, среди учёных бытует мнение, что в русском языке порядок слов не совсем свободный, а в таджикском – не всегда твердый. В таджикском языке наблюдается более свободный порядок слов. Безусловно, взгляд на функцию порядка слов в русском языке изменялся. Первоначальное мнение на порядок слов как средство грамматической организации речи сменился полным отрицанием грамматической роли порядка слов. Основной функцией стала признаваться либо функция выражения актуального членения (Л.Г.Крушельницкая, И.Р. Распопов), либо стилистическая функция (А.Н.Гвоздев). В результате этого широко распространилось и до сих пор бытует неправильное мнение о свободном порядке слов в русском языке. Мы разделяем точку зрения Т.Г.Порите, утверждающего, что порядок слов в предложениях синтетических языков не нормируется грамматическими законами так строго, как в аналитических языках, поэтому порядок слов в синтетических языках иногда называют свободным, а роль его ограничивают в предложении лишь одной стилистической функцией. Такого мнения придерживаются и русские языковеды В.Г.Орлова, К.Г.Крушельницкая, М.М.Никитина и др.

Нельзя отрицать и то правильное, как мы считаем, суждение, что порядок слов в русском языке зависит от того, какую грамматическую функцию выполняет в предложении то или иное слово.

Варьирование порядка слов зависит от структурного строения и степени распространённости синтаксических конструкций. Тут любому ясно, что в распространённой двусоставной синтаксической конструкции может быть намного больше вариантов словорасположения, чем в нераспространённом конструктивно-односоставном предложении, где никакое варьирование порядка слов вообще невозможно. Взаимоперемещение различных грамматических членов в составе предложения ограничивается также их конструктивно-синтаксическими связями друг с другом.

Например, в предложении возможны самые разнообразные варианты словорасположения. Следует отметить, что изменение словорасположения тесно связано со стилистическими особенностями и цели автора, которая выражается во взаимосвязи с контекстом.

Выделяются три функции порядка слов:

- смысловая функция, которая прослеживается в смысловой последовательности и семантической взаимозависимости слов в предложениях, как в следующем примере: «Он вчера играл в домино с тремя другими **пациентами**». Как мы видим, слово «вчера» указывая на прошедшее время, определяет в предложении употребления слова «играл» - глагол прошедшего времени. В свою очередь, смысловая функция слова «играл» указывает на вид определенной игры типа «домино»;
- синтаксическая функция указывает на синтаксическую взаимосвязь слов и словосочетаний состава предложения. Например, словосочетание **«доминобозӣ мекард»** синтаксически тесно взаимосвязаны между собой и разделить их почти невозможно, за исключением случаев, при которых может происходить стилистическое словорасположение типа **«Дирӯз дар сари миз доминобозӣ бо се нафар мекард»**;
- стилистическая функция слова, прежде всего, определяется стилистическими возможностями слова, а также их семантическими особенностями. Для сравнения можем привести слова с грамматическими значениями типа союза «в» или «с», которые имеют минимальные возможности изменения расположения, так как их применения зависит от других слов, имеющих семантические значения.

Своебразие в каждом языке обусловлено тем, какой удельный вес имеет каждая из этих функций, в каких конкретных формах выступают эти функции в языке и как они переплетаются и взаимодействуют. Сравнивая порядок слов в сопоставляемых языках, определяем в каждом из них своеобразное переплетение сходных черт и различий. Таджикский язык является аналитическим, с твёрдым порядком слов, однако значительно отличающимся по форме. Русский язык является флексивным.

Обычным, или нейтральным, называется такой порядок слов, когда новое следует за данным по схеме **подлежащее + сказуемое**, необычным, или эмфатическим - когда новое предшествует данному.

Актуальное членение предложения противопоставлено его грамматическому членению. Суть такого противопоставления в том, что предложение, взятое вне речи и контекста и имеющее определённое грамматическое членение, в контексте может

дополнительно приобретать другой порядок слов на тему высказывания.

Элементы твёрдого расположения, как сказуемого, так и некоторых других членов предложения, показывают, что при помощи порядка слов не всегда может быть выражена их коммуникативная нагрузка. Следовательно, место, занимаемое сказуемым, недопустимо для других членов предложения. Динамика речи не всегда предусматривает прямолинейное членение предложения, т.е. его стилистический или коммуникативный порядок. В некоторых случаях возможна и обратная последовательность от неизвестного (нового) к старому (известному) сообщению в предложении. Возникает “субъективный” или экспрессивно окрашенный порядок слов. При этом на первый план выдвигается эмоциональный момент речи, стремление к большей выразительности сообщения. В устной речи это удаётся сделать фразовым ударением или логическим и интонацией. В письменной речи эту функцию выполняет порядок слов.

Поскольку эта функция порядка слов выступает в результате инверсии, её можно подразделить на две категории: 1) полную и 2) неполную, или частичную.

Перестановку сказуемого перед подлежащим именуют полной инверсией:

Хуб гуфтааст шоир (П,48).
(У,184).

Хорошо ||| сказал поэт

В таджикском и русском языках неполная (частичная) инверсия встречается часто, так как не все элементы “нового” (неизвестного) ставятся по принципу сначала рема (сказуемое), затем тема (подлежащее), а только лишь отдельные члены предложения “нарушают” нейтральную схему расположения слов. При этом грамматическое членение по структуре подлежащее (П) + сказуемое (С) [SP] остаётся неизмененным (прежним):

Бозии анъанавии аҳли	Традиционную игру
палатаро Ивон-амак сар кард	обитателей палаты
(П,105).	начал дядя Ивон (П,218).
Дар микроавтобусҳои маршрутии	В душанбинских
маршрутных	Душанбе ҳама рӯбарӯйи яқдигар
микроавтобусах пассажиры	
менишинанд (П,200).	сидят лицом друг к другу
(У,271).	

Строго определённый порядок слов имеют предложения со стилистически нейтральной схемой словорасположения:

Иброҳимҷон суханҳои дирӯзai дуҳтурро бори дигар ба хотир овард (П,27).

Ҳар дуи онҳо ҳамин гуна қасалиро панҷ-шаш сол қабл аз ин аз сар гузаронида буданд (П,22).

Иброгимджон вспомнил вчe (У,172).

Оба они лет пять-шесть наза nedug (У,169).

Итак, в сопоставляемых языках каждый член предложения имеет относительно закреплённое место. В рассматриваемых языках предложения со схемой П-С очень употребительны. Например: «Комитети начот» омад (П,301).

Зардодхон сӯҳбат мекард (П,211).
Мо ҷӯраҳои қарин будем (П,69).

Пришел «комитет спасения»
Говорил Зардодхон (У,278)
Мы были близкими друзьями

Единственно отличительной чертой порядка слов в двусоставном простом предложении таджикского языка является то, что порядок слов выполняет функцию различения главных членов предложения в случаях, когда они выражены именными частями речи, т.е. когда именное сказуемое не оформлено ни связкой, ни вспомогательными глаголами. Например:

Кӯчаҳо - хилват (П,273). Улицы безлюдны (У,311).
Валибой бошад, язнаи Алибой Валибой – зять Алибоя (У,250).
(П,162).

Расположение членов предложения зависит от коммуникативной нагрузки членов предложения и как “данного” и как “нового”. Это явление смыслового порядка. К.Г. Крушельницкая об этом пишет следующее: «Она (коммуникативная нагрузка) является неотъемлемым элементом содержания предложения как единицы и определяется его коммуникативным заданием, которое обусловлено конкретной обстановкой данного акта общения, в первую очередь тем, насколько осведомлен

слушающий о предметах, явлениях, о которых идёт речь в предложении. В каждом предложении имеются две части: то, чем делается сообщение и то, что сообщается» [66,59].

Предметом сообщения, его исходным пунктом является обычно нечто известное для слушающего «данное», об этом известном сообщается нечто неизвестное: «новое». В сочетании известного и неизвестного заключается сама основа, сущность коммуникации.

Сущность коммуникативной нагрузки членов предложения как «данного», так и «нового» одинаково и в таджикском, и в русском языках. В предложении «Ман меомадам» - «Я приходил», состоящего только из подлежащего и сказуемого, первый член выступает в роли «данного», уже известного, а второй - в роли «нового» неизвестного слушателю.

Часто местоимение или собственные имена обозначают уже известные предметы, явления, людей. В таджикском предложении «Иброҳимчон Ҳиромонро гузелонид» (П,231). - «Иброгимджон проводил Ҳиромон» (У,289), Иброгимджон входит в состав «данного», уже известного из контекста. На это указывает послелог «-ро», который оформляет, определяет синтаксическую функцию существительного «Ҳиромон».

Необходимо учитывать и существующую в русском языке особенность грамматических единиц и слов в зависимости от их определённого места в предложении. Например, постановка прилагательного атрибутивного определения перед подчиняющим словом: **темный рентгеновский кабинет** (У., 19); при именных дополнениях после него: **вилки покореженные, погнутые** (У., 282); при глагольных обстоятельственных дополнениях с пространственным или времененным значением в начале или в конце предложения: **Холодный и влажный ноябрьский ветер** становился все пронзительней, пробирая Ибрагима до костей (У.,272); Однако, наша группа осталась **на месте** (ПС., 91).

Существенное различие между предложениями в таджикском и русском языках идёт по линии оформления предикативного существительного.

В русском же языке существуют две очень важные формы выражения предикативного существительного – это формы именительного и винительного падежей. В русском языке, относящемся к флексивным, падежные окончания служат для обозначения различных синтаксических функций существительного в предложении. Поэтому им.п. – это падеж подлежащего, вин.п. – прямого дополнения и т. д.

В таджикском языке все падежные окончания исчезли, в результате чего развился довольно строгий и установленный порядок слов для обозначения различных синтаксических функций слов в предложении. В повествовательных предложениях подлежащее предшествует сказуемому, а в русском языке наоборот сказуемое предшествует подлежащему:

Ивон-амак омад (П,258).

Ду зан дарди гулӯ шуданд (П,125).

Пришел дядя Ивон (У,302)

У двух женщин заболело го

Любое отступление от такого строгого порядка слов называется инверсией. Следует сказать, что необычные положения могут рассматриваться как инверсия в широком смысле слова. В большинстве случаев только сказуемое ставится перед подлежащим, что является нормой для русского языка.

В таджикском языке вопрос об инверсии затрагивается попутно в работах Д.Таджиева, Н.Маъсумӣ, а подробнее – в исследованиях М.Н.Касымовой, М.Норматова .

Следует отметить, что в русском языке, как отмечают исследователи русского языка, «порядок слов играет больше стилистическую роль» [Сиротинина О.Б., 4]. А в таджикском языке порядок слов выполняет не только функции связи членов предложения, но и определяет синтаксические функции слов.

Действительно, в русском языке закономерности словорасположения позволяют, чтобы в русском предложении порядок слов стал более свободным. Такого же мнения придерживаются многие авторы учебников и учебных пособий русского синтаксиса. Например, в учебниках для вузов пишется: «Особенностью строя простого предложения в русском языке является свободный порядок слов» [Сиротинина О.Б.,87].

Место члена предложения со стороны грамматических условий определяется структурой предложения, способом выражения предложения, которые прямо связаны с данным членом предложения. Так, например, для места подлежащего важно место сказуемого, для места дополнения – место того слова, к которому дополнение относится и т.д. Именно в соответствии с этими фактами каждый член предложения имеет в предложении обычное, свойственное ему положение или место для него менее обычное. Обратный порядок слов, то есть инверсия, вызван стилистическими или смысловыми требованиями. В таком случае изменяется интонация всего предложения, и именно интонационно выделяется слово, поставленное в необычное для него положение. Однако следует особо подчеркнуть, что даже в языках со свободным порядком слов он всегда подчиняется определенным нормам и

всегда выполняет какие-либо определенные грамматические, смысловые и стилистические функции.

Список использованной литературы

1. Косимова М.Н. Очеркъ оид ба синтаксиси чумлаҳои соддай насири асри XI. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 216 с.
2. Никитина М.М. Порядок слов в современном русском языке // Уч. зап. Кабардинск. пед. ин-та. Нальчик, 1940. – С. 98 – 108.
3. Николаев И., Норматов М. К вопросу о порядке слов в простом предложении в русском и таджикском языках // Известия АН Тадж. ССР, 1967. – С. 46 -54.
4. Норматов М. Порядок слов в простом двусоставном повествовательном предложении таджикского литературного языка: Автореф. дис...канд. филологич. наук. - Душанбе, 1968. – 28 с.
5. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1963. – 364 с.
6. Русская грамматика. Т. 2 (Под ред. Н.Ю. Шведовой). - М.: Наука, 1982. – 709 с.

Источники

1. Мухаммадиев Ф. Палатаи кунчакӣ. – Душанбе: Ирфон, 1974. - 367 с.
2. Мухаммадиев Ф. Дар он дунё. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 503 с.
3. Мухаммадиев Ф. Угловая палата. (Путешествие на тот свет или повесть о великом хадже). - Москва: Советский писатель, 1989. – 366 с.

Сокращения

1. вин.п. – винительный падеж
2. Д. – Дар он дунё
3. им.п. – именительный падеж
4. П. – Палатаи кунчакӣ
5. ПС – Путешествие на тот свет или повесть о великом хадже
6. У. – Угловая палата

PARTICIPANT REFERENCE IN THE NARRATIVES TEXT IN THE WAKHI LANGUAGE

Я.Обретлова, шунавандай МОЗ-и ДМТ, шаҳрванди Словакия

Wakhi, one of the Pamiri languages of Eastern Iranian group is spoken in four countries: Tajikistan, Afghanistan, Pakistan and China. Until recently it has been classified as non-written language. However, new alphabets have been introduced in some of these countries. There is a strong motivation among the speakers of the language to collect their disappearing oral heritage and preserve it in a written form.

Most of material collected in Wakhan valley in Tajikistan between June 2010 and August 2011 are oral stories. However, a book of short stories for children has been published in 2012 in Tajikistan, using new Cyrillic alphabet, therefore the material for analysis contains both, oral and written narratives.

In this paper we will examine one aspect of the discourse of the Wakhi narrative texts – the participant reference, the positions and the reference forms used in their different roles throughout the texts. From the corpus of 38 narrative texts we chose 7 for thorough discourse analysis. For easier orientation, most of the examples will be taken from story S1 in *APPENDIX 1*.

Macrosegmentation of the narrative text

For clearly determining, locating the apparition and keeping track of participants throughout the story we will use the macrosegmentation model as proposed by Longacre & Hwang (2012:54). They state seven notional structure slots of a story:

1. Exposition
2. Inciting moment
3. Developing conflict
4. Climax
5. Denouement
6. Final suspense
7. Conclusion.

They correspond to the five surface structure slots: Exposition → Prepeak → Peak → Postpeak → Closure.

Participants

In this paper we will use the terms ‘Major Participant’ (MaP), ‘Minor Participant’ (MiP) and VIP. Dooley & Levinsohn make distinction between major and minor participants, where ‘*major participants are those which are active for a large part of the narrative and play leading roles; minor participants are activated briefly and lapse into deactivation*’ (2001:119). Moreover, Levinsohn (2011:133) adds a category of VIP (major participant that is favoured over against others). In this paper the VIP will be identified as a major participant who is in control of the situation, has power to change the circumstances and authority to evaluate the situation.

Discourse operations

Discourse operations influence the reference form in the language. In next section we will describe the reference form in Wakhi texts depending on the discourse operations as presented by Longacre&Hwang (2012:84). We will be focusing on:

F – First mention of the participant in the story

T – Tracking participant routinely throughout the story

R – Restaging or reinstatement of the participant in the story

B – Boundary making

F – First mention within a story

Typically, some of the minor participants (MiP) are introduced first (if there are any), after them the VIP (if there is any) and then the major participant(s) (MaP). There seems to be a difference between introducing participant in the written and in the oral stories.

Minor participants

First set of MiPs in the text is usually introduced in Exposition, before other participants, to prepare background for the introduction of MaPs ('people' in S1:2 before the MaP/VIP 'one person' S1:3). However, generally, they can be introduced in any stage in the text. They can appear in Topic-Comment articulation (S1:2), as well as Presentational articulation. There is also an occurrence where the MaP is introduced before the MiP, but because it is an oral story, it seems that the participant presentation pattern is different from the one in written story.

VIP

VIP, if present in the story, is typically introduced as a second participant (after MiP). The VIP is usually a supernatural being (fairies, angel) introduced in the opening of Inciting moment stage. However, the way the VIP is introduced depends on whether he occurs in written or oral story. In the written stories, they are introduced with a temporal (and spatial) Point of Departure, followed by a Noun Phrase, as intransitive subject in the Presentational articulation. The Noun Phrase form, *u ujaxc* 'one person' (S1:3) - the head noun preceded by the numeral 'one' that has a function of indefiniteness marker, indicates that the participant is salient. In the oral story (see Example 1 below), the introduction of VIP has minimal coding material. The first mention is

after the introduction of MaP *прэйног* ‘somebody who has contact with fairies’ and this very implicit form should be enough for the listener of the story to decode that the 3PL subject (“they”) agreement on the verb in the following sentence in the opening of the Inciting moment stage, is referred to the ‘fairies’. This minimal coding should not be surprising, as according to Levinsohn less coding material than expected is typical for VIP (2011:125), although it does not typically occur at the introduction. It may as well be that this minimal coding is related to a certain kind of general knowledge or of taboo (it occurs in the language with the beings people are afraid of like wild animals; bears, wolves must not be mentioned on the summer pastures). Another possible explanation is that the ‘fairies’ are already implied in the introduction of ‘a man who had contact with fairies’.

Example 1:

1. Ян явъ ай түэтк.
It happened this way.
2. Прэйног түэтк.
(There) was a ‘man who had contact with fairies’.
- 3а. Яр хан~~н~~_{3PL} ки, ...
to him say.PST-3PL that
They (the fairies) told him that....

Major participants

The introduction of MaP takes place from Exposition until Developing Conflict stages. It seems to follow a certain pattern.

- a) if there are MiP and VIP present in the story, the first MaP is always introduced after them, with MiP being introduced in Exposition stage, VIP in Inciting moment stage and MaP then in Developing conflict stage (S1:2 for MiP, S1:3 for VIP, S1:5a for MaP).
- b) if there is no VIP but there is MiP present in the story, the introduction of the first MaP follows the introduction of the MiP and occurs then in the Inciting moment stage.
- c) if there is no VIP and no MiP present in the story, then the introduction of the first MaP occurs in Exposition stage.

However, in oral stories the pattern is less regular, the first MaPs are introduced already in Exposition stage.

The form of introducing the MaP is variable. Some of them, especially in oral stories, are introduced as intransitive subject in Presentational articulation. Some are introduced in Topic-Comment articulation in agent role, some in patient role, but the MaP introduction in patient role occurs only when a VIP or other more salient MaP have already been introduced in the story (S1:5a).

They are most typically introduced with an indefinite Noun Phrase using either form ‘one’ + head noun (‘one man’ in S1:5a). They can also be introduced (although less frequently) by a definite Noun Phrase, making connection with another MaP (‘his mother’ in S3:3, ‘their daughter’ in S6:5a, the wife of that man’ in S7:5c). Occasionally the introduction of MaP is made only by subject agreement on the verb (S7:3c, S5:10a) and rarely by a single noun without any qualifier (S5:1).

T - Tracking routinely

T for all types of participants is usually done by subject agreement on the verb (S1:11c-d), pronoun (S1:5b), possessive pronoun (S1:4b), demonstrative pronoun (S1:3), occasionally, to avoid ambiguity, using the full noun.

R – Restaging or reinstatement and B - Boundary marking

For R and B, more coding material is used. It can be a full noun or Noun Phrase, possessive + noun, but the most common way is the use of determiners. There are several possible combinations, for example demonstrative + noun (S1:11b), demonstrative + possessive + noun (S3:10a), emphatic determiner + demonstrative + noun (S6:10) (see Example 2 below), emphatic determiner + noun. The use of determiners will be examined separately.

Example 2:

S3:10a

То бробарнафд я зайи цэм хы пэтрэн пэрст

Until midnight she was humbly asking that man questions about that her son.

S6:10

Ян и рвօր а йэт прчօд нашти дә спо кыча.

Then one day that (DET.EMP) that (DEM3) girl disappeared from our street.

Demonstrative pronouns and emphatic determiner

The use of demonstratives and emphatic determiner is largely used for marking salience of a participant. As mentioned above, it occurs typically in the restaging or boundary marking within a text in several combinations with noun or possessive pronouns.

There are 3 degrees of demonstrative marking the distance:

DEM1 – *ūəm* ‘this’ – proximal determiner

DEM2 – *ūəm* ‘that’ a bit further – medial determiner

DEM3 – *ə* ‘that’ far – distal determiner

They can stand alone (S1:4a) or in combination with Noun (S1:6). Moreover, sometimes they are combined with emphatic determiner *a* ‘this/that one’. The function of these determiners has not been yet fully described and analyzed and the use of terms ‘demonstrative’ and ‘emphatic determiner’ is rather a tentative label.

In the stories we observe the major participants moving between these three distal levels as action develops. In:

S1:3 ‘one person’ VIP (appears)

S1:4a DEM1(the same VIP)

S1:5a he sees ‘one man’ (OBJ) MaP and gives him instructions

S1:6a DEM2 ‘that man’ MaP (does something)

S1:8a DEM2 ‘that man’MaP (does something)

S1:10a-11a something happens, MaP turns around and

S1:11b DEM3 ‘that person’ VIP behind him (does something).

In this example we can observe the use of the three DEM, VIP being introduced and taking role on the scene with DEM1, contrasting with the other man (MaP) entering the scene, being referred to by DEM2. As the action continues, concentration is on what the second man (MaP) does, while still referring to him by DEM2. One possible interpretation is that the VIP has retreated from the scene, and when the attention turns to him at the end, we see him in the distance (DEM3 used).

The ‘emphatic determiner’ *a* seems to highlight the constituent with which it appears. It is not restricted only to participants. It can highlight any subject, object or adverb.

The description of use and role of these determiners generally, as well as in their discourse functions will need more research.

Conclusion

Although Wakhi is only in an early stage of orthography development and until now only one collection of written stories has been published, the analysis of certain aspects of the Wakhi discourse already shows the distinction between oral and written narrative texts. The promotion of use of written language and publishing of more collections of different narratives will provide more material for analysis and comparison of oral and written narratives. Many features described in this paper will need further research.

Аннотация

Особенности изображения действующих лиц в рассказах на ваханском языке

В статье предпринята первая попытка в изучении особенностей рассказов на ваханском языке. В частности, рассматривается вопрос об использовании лингвистических средств в изображении действующих лиц в ваханских рассказах.

Исходя из характеристики действующих лиц, предложенной Левинсоном, автор разделяет их следующим образом: а) главное действующее лицо; б) обычные персонажи – действующие в некоторых моментах рассказа; в) необычный персонаж, обладающий сверхъестественной силой, лингвистическое изображение которого имеет специфический характер в ваханском языке.

В статье проанализированы также формы и выявлены роли и место лингвистических средств в определении последовательности появления действующих лиц в рассказах. По мнению автора, типичная последовательность действующих лиц в ваханских рассказах представляется следующим образом: первыми появляются обычные персонажи, затем необычный персонаж и третьим главное действующее лицо. Однако, такая последовательность появления действующих лиц проявляется не во всех рассказах на ваханском языке.

Более того, автором выявлены роли указательных местоимений и проклитической усилительной частицы «а» в изображении действующих лиц.

APPENDIX 1

S1 (Story 1)

Exposition

S1:1. И сол дә и чай ға щак биүопкиң өст.

One year, in one place, there was a big drought.

S1:2. Мәрдымыш цә биүопкиән дә бәориң кишт цәрак нәкәсрән.

In spring, people were not able to work on their fields. → (Minor participant introduced - Noun)

Inciting moment

S1:3. А дәт вাহт а дәт диәр и щахс пәйдо өст. → (VIP introduced)

Then, in that village one person appeared.

S1:4a. Йәм мәрдымви аволи виндәт (VIP-DEM1)

S1:4b. яväпзыв скави сыйт. (VIP – Possessive Pronoun)

He saw the situation of the people and took pity on them.

Developing conflict

S1:5a. И зайи қыв ѡартәт → (Major Participant introduced)

S1:5b. ҳанд:-

S1:5c. „Me, а йәм жы билчай дырзәт (VIP – Direct speech, Major Participant - addressee)

S1:5d. сан о ска бланди,

S1:5e. да бориң бән ки ғәтәт,

S1:5f. йәм билчай и лой ара щәт диәт

S1:5g. нихыв,

S1:5h. зинор билчай мәтапыв”.

He called a man and told him: - Look, take my little shovel, take it up and when you arrive to the big stone, hit the ground once and take the shovel out, beware and don't swing the little shovel.

S1:6a. Йәт зай бә я билчай дырзәт (Major Participant – DEM2+Noun)

S1:6b. санд та бланди.

This man then took the little shovel, went up.

S1:7a. Билчай дэйт ара щэт ки,

S1:7b. грамбас юпк нывьызд.

He hit the ground with the little shovel and the water came up in a strong stream.

Climax

S1:8a. Йэт զай йэт юпк винакэр тотэх үостэт (Major Participant – DEM2+Noun)

S1:8b. дэ хы дур ханд ки,

S1:8c. ғали юпк тқитэр нывьызд.

When this man saw the water, he got excited and he told himself, let more water goes out.

S1:9. Я билчай пэрсими тэпвак үост.

He started to swing the little shovel.

S1:10a. Ивэрк я билчаэн яв үад шкэлтэт

S1:10b. ара щэт вэрэшт.

Suddenly the handle of the little shovel broke and the little shovel stayed in the soil.

Denouement

S1:11a. Фар үирд ки,

S1:11b. я щахс дам цбасэт (VIP-reintroduced-DEM3+Noun)

S1:11c. хы сари талывдэт

S1:11d. явэрк ханд:- (Major Participant – Pronoun)

S1:11e. „Хатэм ки, (VIP – direct speech, Major Participant - addressee)

S1:11f. билчай мэтапыв.

He turned around and saw the person behind him swinging his head and saying to him: - I said, don't swing the little shovel.

Final suspense

S1:12a. Баф вити ки, (VIP – direct speech, Major Participant – addressee)

S1:12b. я билчай ара щэт вэрэгни,

S1:12c. нив цэ каби ти чёжмнағдиэн йэм диёри силэш юти”.

Good that the little shovel stayed in the soil, otherwise because of your avarice the village would be taken by the flood.

Conclusion

S1:13a. Дириғ ки, (VIP – direct speech addressed to audience/reader)

S1:13b. өзімнәүдің цум щак ярк,

S1:13c. явән оқибатәт бракат наст.

See, how greed is a bad think, it won't bring any results or blessing.

References

- Bashir, E. (2009) ‘Wakhi’ in: Windfuhr, G. ed. *The Iranian Languages*, London & New York: Routledge, 825-862
- Dooley, Robert H. & Levinsohn, Stephen H. (2001) *Analyzing Discourse*, SIL International
- Jäger, A. (2007) ‘Coding Strategies of Indirect Reported Speech in Typological Perspective’, University of Queensland Working Papers in Linguistics, Vol.I
- Levinsohn, Stephen H. (2011) *Self-Instruction Materials on Narrative Discourse Analysis*, SIL International
- Longacre, Robert E. & Hwang, Shin Ja J., (2012) *Holistic Discourse Analysis*, Dallas, Texas: SIL International
- Roberts, John R. (2009) *A Study of Persian Discourse Structure*, Sweden, Vasteras: Uppsala Universitet
- Shopen, Timothy (ed.) (2007) *Language Typology Vol. I-III*, Cambridge: Cambridge University Press
- Грюнберг, Александр Леонович & Стеблине-Каменский, Иван Михайлович (1976) *Ваханский язык* (Wakhi language), Москва: Наука
- Пахалина, Татьяна Николаевна (1975) *Ваханский язык* (Wakhi language), Москва: Наука

Х. АДАБИЁТШИНОСЙ
МАВЛОНО ЧОМЙ ВА ШАЙХ КАМОЛ АЗ МАВҶЕИ ДИДИ
НАҚШБАНДИЯ
Мақсудов Б., профессори ДМТ

Нуриддин Абдурраҳмони Чомй (1414-1492), ки дар тасаввуф яке аз симоҳои барҷастаи маслаки нақшбандия буд, ҳини арзёбии аҳволу мақомоти аксари шуарои сӯғимашраби мо ба онҳо ногузир аз равзанаи диди ҳамин маслак нигоҳ кардааст. Ў Камоли Хучандиро низ аз ҳар ҷиҳат орифи ба ақоиди худаш наздик шинохтааст. Аммо, мутаассифона, то ҳол муҳаққиқон ба ҳамин мавзӯъ ҳеч таваҷҷуҳе зоҳир накардаанд. Тахқики ин масъала дар шинохти дидгоҳи Абдурраҳмони Чомй дар иртиботи Камоли Хучандӣ ва шаҳсияти маънавии ў ҳоизи аҳамият мебошад. Ва аз ҳамин мавқеъ таҳқиқ карданӣ баррасиҳои Мавлоно Чомй дар иртиботи Камоли Хучандӣ ва ашъори ў сабабҳои барҳурдҳои аввалиро нисбат ба сонӣ ошкор менамояд. Ковишиҳои дар ин самт бурдаи мо нишон медиҳанд, ки Мавлоно Чомй дар осори илмӣ ва бадеии худ аз Камоли Хучандӣ борҳо бо иштиёқ ёдовар шуда, дар ғазалсароӣ ба ашъори ў дикқати нисбатан бештар зоҳир намудааст.

Муносиботи Чомиро бо Камоли Хучандӣ метавон дар ду ҷанба мавриди баррасӣ қарор дод: яке андешаву арзёбииҳои Чомй нисбат ба аҳволи Камолу мушаҳҳасоти шоирии ў, дигаре ҷавобу татаббуоти муҳлисонай ў ба ашъори вай. Чомй дар ду асари худ «Нафаҳот-ул-унс» (1478) ва «Баҳористон» (1487) дар бораи мақоми маънавии Камол ва хусусиёти шаклию мундариҷавии ашъораш сухан ба миён овардааст.

Чомй аз нахустин донишмандони соҳибназарест, ки иттилооти ҷолибу баарзишеро роҷеъ ба Камоли Хучандӣ ироа кардааст ва ҳама тазкиранигорону суханшиносони баъдӣ гуфтаҳои ўро сарфи назар аз баъзе иловаҳои ҷузъӣ айнан ва ё қисман такрор кардаанд. Аз ин рӯ аҳбори Чомй ба ҳайси сарчашмаи дараҷаи аввал барои омӯхтани Камол ва осори бадеии ў кӯмаки ҷиддӣ мерасонад. Ў дар «Нафаҳот-ул-унс», албатта, пас аз ошной бо ашъори Камол вайро ба зумраи орифони бузург шомил намуда, нисбат ба ў аз мавқеи тариқати ҳочагон ё нақшбандия (ки асоси онро таълимоти маломатия ташкил медод) баҳо додааст. Ў дар бораи Камоли

Хүчандй дар «Нафаҳот» аз чумла чунин гуфтааст: «Вай бисёр бузург будааст ва иштиғоли вай ба шеър ва такаллуф дар он ситри ҳолу талбисро буда бошад, балки мешояд барои он буда бошад, ки зохир мағлуби ботин нашавад ва аз риояти сурати убидият боз намонад» (17: 611).

Тавре мебинем, муаллиф ҳарчанд ба ҳукми худ эътиимод дорад, vale боз ҳам эҳтиёткорона мулоҳиза меронад. Яъне, ба ақидаи Ҷомӣ шоирий ва такаллуфи шоирона барои Камол мисли парда ё либосе будааст, ки ҳоли маънавияшро бипӯшонад то ба ин васила зохир аҳволаш комилан мағлуби ҳоли ботин нагардад. «Зохир мағлуби ботин нашавад» гуфтани Ҷомӣ ба он маънист, ки назари ӯ ба шахси Камол ошкоро аз мавқеи диди нақшбандия мебошад. Мутобиқи таълимоти ин маслак зохиру ботини шахси нақшбандй аз ҳам фарқ дорад, зохираш дигару ботинаш дигар аст. Шиори асосии пайравони нақшбандия ҳам «Ба зохир бо ҳалқу ба ботин бо Ҳақ» (9: 134) буд. Пас аз назари Ҷомӣ Камол низ ба зохир шеъргӯйӣ мекард, vale дар ботин дар мартабаи валиюллоҳ буд.

Зимни идроки чунин андешаи Ҷомӣ имконе ба вучуд меояд, ки дар бораи аз пайравони нақшбандия будани Камоли Хүчандй ё бо ҳоли нақшбандиён мувофиқат доштани аҳволи ӯ ҳадс занем. Маълум аст, ки орифони бузург, баҳусус ваҳдативучдиён ҳамеша мекӯшиданд сирри худро, ки қобили фаҳму пазириши дигарон нест, ифшо накунанд ва рози ҳақиқатро дар ботини худ нигоҳ доранд. Гузашта аз ин аз руҳнҳои муқтазиёти таълимоти нақшбандия аст, ки роҳравони ин тариқат бояд «даст ба кору дил ба ёр» бошанд. Яъне, сӯфии ин фирмә бояд соҳиби касбею коре бошад. Дар ин хусус Абдулғафури Лорӣ (муриди хоси Ҷомӣ) дар «Такмилаи «Нафаҳот-ул-унс» аз қавли Ҷомӣ менависад: «Бинобар ин фармудаанд, ки иштиғол ба амре ба ҳасби зохир зарурист, то он ки кас аз сойири ҳалқ мумтоз нашавад ва нишонаманд нагардад» (8: 35). Аз ин рӯ Шайх Камол аз назари Мавлоно Ҷомӣ барои он ба шоирий пардохтаву такаллуфоте дар он мебастааст, то дар назари мардум ба ҳайси шоире oddī ва дар сурати бандагони қаторӣ намоён шавад. Сабаби дигари чунин мулоҳизаро бояд дар он дид, ки

дар он даврон бар мақоми ирфонӣ нисбат ба мақоми шоирию олимӣ тарҷеҳ дода мешуд.

Мулоҳизаи Абдулғафури Лорӣ дар бораи шоирии худи Ҷомӣ низ тақрибан чунин аст. Ӯ менигород: «Сотири аҳвол ва ҳоҷиби шӯри ҳоли ҳазрати эшон бар оммаи ҳалоиқ сифати шеъру шоири буд. Бо ҳаввос агар иттифоқи сӯҳбат афтодӣ гоҳ дар паноҳи шеър гурехтӣ ва ба сурати шоире баромадӣ ва гоҳ аз сифати илм парда соҳтӣ ва дар либоси толибильме даромадӣ» (8: 16).

Чӣ тавре ки дида мешавад, дар ин гуфтаи Лорӣ роҷеъ ба шоирии Ҷомӣ ва гуфтаи Ҷомӣ дар бораи шоирии Камол умумияти куллие мушоҳида мешавад. Файр аз ин дар ҳукми Ҷомӣ, ки фавқан овардем, роҷеъ ба такаллуфоти шоиронаи Камол ишораи сарҳо ҳаст. Ӯ барои тасдики ҷой доштани такаллуф дар шеъри Камол бар суханони худи шоир такя намуда менависад: «Чунон ки худ мегӯяд:

Ин такаллуфҳои ман дар шеъри мани

“Калиманӣ ё Ҳумайро” - и ман аст» (17: 612).

Дар ин ҷо “калиманӣ ё Ҳумайро” сухани паямбари ислом – Муҳаммад (с) аст, ки ҳамсараваш Оишаро ба сабаби гунаҳои лолагунаш ва аз дӯстдорӣ ба «Ҳумайро», яъне «Сурҳак» табу намуда ва дар фароғат ба навозиш наздаш ҳонда «Эй Сурҳаки ман ғап зан ҳамроҳи ман» мегуфтааст. Биноан байти мазкурро метавон чунин таъбир кард, ки Камол низ барои таҳлияи хотир шеър мегуфтааст ва шеър дар назари ӯ чун дар назари ҳама орифон василае барои баёни эҳсосоту афкор ва дастовезе ҷиҳати иршоду тарбият будааст. Аммо Ҷомӣ дар дигар асарҳояш мисли донишмандоне чун Шайх Озарӣ, Давлатшоҳи Самарқандӣ, Ҳофиз Ҳусайнӣ Карбалоии Табрезӣ ва дигарон шӯҳрати аслии Камолро дар шеъру шоири дид, ӯро ба ҳайси шоири бузург эътироф ва эҳтиром кардааст. Аслан ин гуногунфирӣ аз он сар задааст, ки «Нафаҳот-ул-унс» китобест дар бораи зикри орифони бузург. Ба маҳзи ҳамин сабаб дар асари мазкур Ҷомӣ сирф аз мавқеи тасаввуф ва он ҳам тасаввуфи накшбандӣ сухан ронда, байти Камолро низ аз ин мавқеъ тафсир додааст ва аз ҳунари шоирии Камол сухане пеш наовардааст, ҳол он ки дар «Баҳористон» ва дигар осораш ӯ қоил аст, ки Камол шоири асил мебошад. Агар аз ҳамин зинаи биниш ба байти фавқи

Камол назар афканем, қабати дигари маъни он ба рӯ мезанад. Ифодаи гуногунмаъни фикр бошад хоси сабки Камол аст ва худи ў лафзбозихо ва такаллуфоти хешро меписандидааст. Ў низ, мисле ки Муҳаммад (с) тарзи такаллуми Оишаро дўст медошт, такаллуфҳои худро хуш доштааст. Аммо бояд гуфт, ки такаллуфоти ин «устоди бузурги забон» (таъбири С.Айнӣ /1: 229/) ва рехтагӯйи нозукхаёл ба дараҷаи ифрат, яъне гайриматбӯй намерасид. Баръакс, ағлаби онҳо хеле латиф, зебо ва барҷою шинам меафтоданд. Аммо як чунин кор завқу истеъдод ва маҳорати хос, ки шоире чун Камол онро соҳиб буд, тақозо дошт. Аз ин рӯ шеър чаҳони маънавии Камол бошад, такаллуфпардозӣ машгулияти ў будааст.

Ба идомаи суханаш Ҷомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» аз номи Хоча Убайдуллоҳ дар хусуси аз гӯшти гов дар парҳез будани Камол ва дар ҳолати фавқулода ночор ба сарфи он майл намудани ў нақле меорад (17, 612) ва аз мазмуни он ду чиз бармеояд: яке ҳанӯз дар давраи зуҳду тақводорӣ қарор доштани Камол ва дигаре бо хонаводай Хоча Убайдуллоҳи Чочӣ, ки ба гумони голиб ў ҳам пайрави маслаки хоҷагон буд, наздикий ва раву доштани шоир.

Ҷомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» суханро дар бораи Камол давом дода менигород: «Аладдавом ба риёзат ва муҷоҳидат машғул мебуд. Дар зовияе, ки дар Табрез дошт хилватӣ будааст, ки шаб дар он ҷо ба сар мебурдааст ва каси дигар кам дар он ҷо мерасида. Чун баъд аз вафоти вай онро дидаанд, гайр аз бӯрёе, ки бар он менишаста ё меҳуфта ва санг, ки зери сар мениҳода ҷизе дигар наёфтаанд» (17: 612).

Аз ин гуфтаҳои Ҷомӣ эҳсос мешавад, ки ў аз шунидаҳояш дар бораи Камол нақл мекунад, на аз рӯйи ягон сарчашмаи хаттӣ. Дигар ин, ки агар ин пиндори Ҷомиро ҳақиқат ангорем, боз ҳам тарзи зиндагии Камол ба худ шабоҳате аз буду боши нақшбандиёнро мегирад. Зоро Ҷомӣ мисли пешвоёни дигари нақшбандия – Хоча Баҳоуддини Накшбанд (ваф. 1389), Хоча Муҳаммади Порсо (ваф.1420), Саид Қосими Анвор (1432), Саъдуддини Қошғарӣ (ваф.1461), Хоча Аҳрор (ваф.1490), ва дигарон зикри баҳилват ва хуфяро эътироф дошт. Ў дар ин бора гуфтааст:

Зикр ганч аст, ганч пинҳон бех.

Чаҳд кун доди зикр пинҳон дех (9: 166).

Камоли Хучандӣ низ самои гурӯҳӣ ва зикри чаҳриро қабул надоштааст. Худаш дар ғазале гуфтааст:

Сӯфиён гӯянд чун мо хезу дар рақс о, Камол.

Холати вачди риёй хуш намеояд маро. (6.Ч.1: 24)

Ҷойи дигар мегӯяд: «Ба зикру фикр агар афтӣ, Камол, инак туву хилват» (6.Ч.2: 212). Камол зикри дастҷамъонаи сӯфиёнро фарёди бехуда ва риёкорӣ мөҳисобад ва мегӯяд:

Камол ахли риёро маҳон ба ҳалқаи зикр,

Чи арабада асту ғулви «ло илоҳа илаллоҳ» (6.Ч.2: 360).

Е.Э. Бертелс принсипҳои таълимоти Хоҷа Баҳоуддини Нақшбандро шарҳ дода қайд мекунад, ки «Нақшбанд асоси таълимоти худро аз фақр (фақирии ихтиёри) медонад. Аммо фақириро ўна ба маъни рӯзгузаронӣ аз ҳисоби дигарон, балки тағazzии фақат аз маҳсули заҳмати дастони худаш мешударо раво мөҳисобад» (5: 214). Аз зиндагиномаи Камол ҳам маълум аст, ки ўз самараи дастранзи заҳмати худаш (ки аз ҳисоби меваҳои боғаш пайдо мекард) таъмини майшат менамуд. Е.Э.Бертелс давом медиҳад ки: «Нақшбанд аз ҳисоби гандуму мости киштai худаш зиндагиашро таъмин мекард. Дар хонаи ўз аз анҷоми рӯзгор ҳеч чизе набуд. Зими斯顿 паҳол барояш ҷойгаҳ буду тобистон бӯрёи оддӣ, ҳеч ҳодиме наздаш нигоҳ намедошт» (5: 214).

Ба ҳар сурат, аз оҳанги сухани Чомӣ пайдост, ки ҳукми ўдар ин бобат низ қатъӣ нест ва пайрави қадом тариқат будани Камолро ба таври мушахҳас таъин намекунад. Бехуда нест, ки яке аз муосирони Чомӣ – муаллифи «Мачолис-ул-ушшоқ» дар маҷлиси ҷиҳози ҷаҳорум дар бораи Камол сухан ронда навиштааст: «Дар ҳолати ў (яъне Камол – Б.М.) ахли оламро ду мазҳаб аст: баъзе мегӯянд аз авлиёст ва баъзе мегӯянд аз шуарост. Зоҳирон бурзахест миёни ин ду тоифа» (7: 151). Ҳамин гуна фикр дар асрҳои баъдина идома карда то ба рӯзгори мо омадааст. То ҳол аз олимон баъзе ўро орифи сирф медонанд (12:138) ва баъзе дигар шоири то андозае озодандеш ва вассофи ишқи заминӣ (16: 24).

Он чӣ ки Чомӣ роҷеъ ба қаромоти Камол як нақли маъруфи афсонамонанди (дар бораи түғёни оби дарёро пас гардонидани ў) меорад (17: 612), ба ҷуз тасдиқи бузургии

маънавии ў, ки дар бораи бузургони дигар ҳам ҳаммонанди он ҳаст, чизи дигаре нест. Аммо ба фикри муҳаққики асосии маслаки накшбандия А.Муҳаммадхочаев пайравони ин тариқат барои ҷалби таваҷҷуҳи омма ва маҳсусан муридон қаромоти бисёрero ба бузургони ин фирмка нисбат медоданд (9: 187). Аз ин рӯ аз тарафи Ҷомӣ дар мавриди ба Камол нисбат додани қаромот низ тавофуқеро бо ин ақида мушоҳида мекунем.

Нихоят, Ҷомӣ дар «Нафаҳот» санаи фавти Камолро соли 803 ҳ. (мутолбиқ бар 1400-1401 милодӣ) рақам задааст, ки ба дурустии он ҳеч шакку шубҳае нест. Чаро ки дар ин ҳусус санадҳои дигаре ҳам, ки аз тарафи мусирони Камол иншо шудаанд, дар даст дорем. Маълум мешавад, ки Ҷомӣ низ қитъае, ки ҳамчун моддаи таърихи вафоти шоир мусирӣ ў Шарафуддини Ромии Табрезӣ гуфтааст (Камоли Ҳуҷандӣ бикӯҷид), зери назар доштааст.

Абдурраҳмони Ҷомӣ, ки равзай ҳафтуми «Баҳористон»-и худро «Дар достони мурғони қофиясанҷи саробӯстони суханварӣ ва тӯтиёни ғазалсарои шаккаристони назмгустарӣ» ном ниҳода, роҷеъ ба шоирони бузург аз Рӯдакӣ сар карда то мусирони худ маълумот додааст, Камолро низ дар канор нағузозтааст. Мебинем, ки Ҷомӣ дар ин асарав ба ҳайси адабиётшиноси таълимдиҳонда ба ҳунари шоирии Камол зиёда эътибор дода дар ин замина мақоми ўро дар ғазалсароӣ таъян намудааст. Аз ҷумла ў менависад: «Шайх Камоли Ҳуҷандӣ ва раҳматуллоҳи таоло вай дар латофати сухан ва диққати маонӣ ба мартабаест, ки беш аз он мутасаввир нест, аммо муболига дар он шеъри вайро аз ҳадди салосат берун бурда ва аз ҷошни ишқу муҳабbat холӣ монда» (18: 115-116).

Ба ин гуфтаҳои Ҷомӣ нек нигарем, маълум мешавад, ки ў ба эҷодиёти Камол баҳои ҳаққонӣ дода мушаххасоти услуби фардии эҷодиёти вайро дар шакли ҷанд фишурда ба таври мушаххас муайян намудааст. Ҷомӣ дар қисмати аввали қавли худ ба се ҷиҳати услуби Камол: лутфи сухан, борикандешӣ ва маънисозиҳои ў, ки ҷавҳари аслии тарзи эҷоди Камол аст, таваҷҷуҳ намудааст ва дар ин равиши эҷодӣ бар ў одилона мақоми аввалро қоил аст. Дар баробари ин Ҷомӣ зикр мекунад, ки муболига дар он, яъне маънисозиҳою лутфи сухан шеъри вайро аз ҳадди салосат беорун бурдааст... Ба

назари мо ин нуктагирии Мавлоноро эроди қатъан танқидӣ донистан нашояд. Зеро ў вақте аз Камоли Исфаҳонӣ (1170-1237) сухан ба миён меорад, ба сабки эчодии ў низ дахл намуда, ўро «халлоқулмаонӣ» меномад. Вале айни эродеро, ки ба Камол гирифта, ба ў ҳам мегирад (18: 113). Зикри он бамаврид аст, ки Забехуллоҳи Сафо ба ҳамин чиҳати сухани Ҷомӣ, ки нисбат ба Камоли Ҳуҷандӣ гуфтааст, изҳори норизоият мекунад ва қайд менамояд, ки «Ин ҳукумат агарчи сахех аст, аммо дар ҳама ашъори Камол содик нест. Зеро вай дар басе аз ғазалҳои худ ҳамаи вучӯҳи латофату салосати суханро ҷамъ кардааст» (13: 1133-1134).

Ин фикри Забехуллоҳи Сафо низ безамина нест, зеро мутолиаи девони Камол ва қазоватҳои суханшиносони гузаштаву имрӯза сахехии онро ба субут мерасонад.

Дар фишурдаи дигараш Ҷомӣ қайд мекунад, ки Камол дар корбасти зарбулмасалҳо ва интихоби баҳрҳои сабук бо қофияву радифҳои ғарib, ки саҳли мумтанеъ аст, «татаббӯи Ҳасани Дехлавӣ мекунад» (18: 116). Ҷомӣ ин ҷо хеле огоҳона зикр мекунад, ки Камол дар равиши мазкур Ҳасанро на тақлид, балки татаббӯй кардааст. Вай ҳолисона муҳокима ронда қайд мекунад, ки аз нигоҳи мундариҷа «он қадар маъниҳои латиф, ки дар ашъори Камол ҳаст, дар шеъри Ҳасан нест ва он ки вайро «дузди Ҳасан» мегӯянд, бино бар ҳамин татаббӯй тавонад буд» (18: 116). Дар ин бобат Ҷомӣ як байти худи Камолро меорад, ки гуфтааст:

Кас бар сари ҳеч рапна нагрифт маро.

Маълум ҳамешавад, ки дузди Ҳасанам! (ҳамон ҷо).

Дарвоҷеъ дар ин байт эътирофи шоирии Ҳасани Дехлавӣ ва ифтиҳори пайравии ў аз тарафи Камол иброз шудааст. Вале бояд гуфт, ки қалимаи «Ҳасан» гайр аз ифодаи номи Ҳасани Дехлавӣ маъни «хубу зебо»-ро низ ифода мекунад. Ба эътибори ин маъни ҳам мазмуни умумии байт пурра ва мантиқӣ мебарояд. Яъне, шоир мегӯяд: Ҳеч кас ҳурдтарин имконе наёфт, ки маро дузд ҳонад, зеро аз шеъри Ҳасани Дехлавӣ ҳаллоқона бардошт намудаам, ки дар шеъри ман маъниҳои тоза ба бар кардааст.

Бори нахуст Ҷомӣ дар «Баҳористон»-и худ зикр кардааст, ки «баъзе орифон, ки ба сұхбати Шайх Камол ва Ҳофиз ҳарду расида будаанд, чунин фармудаанд: сұхбати

Шайх бех аз шеъри вай бувад ва шеъри Ҳофиз бех аз сухбати ў» (ҳамон чо). Ба ин нукта худи Камол ҳам ишорае дорад:

**Гуфтанд: гуфтаи ту бувад аз ту бех Камол,
Ман булбулам, бале, сухани ман зи ман бех аст (6.Ч.1:138).**

Аз ин чо натича фақат чунин аст, ки агар эътибору мақоми Камол дар шоирӣ баланд намебуд, ўро маҳз бо Ҳофизи Шерозӣ мукоиса намекарданд ва Ҷомӣ низ ин санади ҷолибо дар асари худ намеовард.

Дикқатангез аст, ки Ҷомӣ дар ашъори худ низ борҳо Камоли Ҳучандиро ном мегирад. Аз ҷумла дар иқди сионуҳуми маснавии «Сабҳат-ул-аброр» (1482) Камолро «меваи пок»-и боди адаби Ҳучанд номида дар ҳоки Табрез мадфун шудани ўро баён мекунад:

*Пухт аз даври маҳу гардииши сол
Меваи боди ҳучандию Камол,*

*Лек боди аҷал он меваи пок
Рехт дар ҳиттаи Табрез ба хок (19: в.301б).*

Ҳамчунин Ҷомӣ дар дафтари сеюми маснавии «Силсилат –уз-заҳаб», ки «Дар баёни адолат» ном дорад, аз шоирони бузурге чун Рӯдакӣ, Үнсурӣ, Салмони Совачӣ, ки ҳама дар мадҳи салотини рӯзгори аҳди хеш қасидаҳо сурудаанд, ёд намуда, ишорае ба Камоли Ҳучандӣ низ мекунад ва мутазаккир мешавад, ки «аз Камол ба ҷуз сухан ҷизи дигаре дар миён нест», яъне мадҳу ситоиши салотин дар шеъри ў дида намешавад:

*Аз Камолу ғурӯҳи соидиён
Нест ҷизе ба ҷуз сухан ба миён (19: в.184а).*

Ҷомӣ дар девони аввали ғазалиёти худ – «Фотихат-уш-шабоб» дар як ғазалаш баҳусус дар байтҳои охири он ҳусни таваҷҷуҳашро нисбат ба Камол сарҳан иброз дошта, баҳрамандии хешро аз осори Камол чунин ироа кардааст:

*Ҷомӣ аз он лаб сухан оғоз кард,
Шуд лақабаш тӯтии ширинмақол.
Ёфт камоле суханаши то гирифт
Ҷошние аз суханони Камол (21: 94).*

Мутолиаи ғазалиёти Ҷомӣ нишон медиҳад, ки онҳо чӣ аз ҷиҳати шакл, чӣ аз ҷиҳати доираи мавзӯот ва тарзи ифода ва гайра бо ғазалиёти Камоли Ҳучандӣ ҳамнавоӣ дорад.

Ҳамин аст, ки яке аз муҳаққикони эҷодиёти Ҷомӣ – Ҳошими Разӣ ба тарзи ғазалгӯии Ҷомӣ диққат дода чунин менигорад: «Иқбол ва эҳтимомоти ў дар овардани радифҳои ибтикорӣ ва буҳури ғарив, вали маънус низ аз равишҳои саҳли мумтанеи ин шоири бузурги қарни нуҳум аст» (20: 250). Тавре ки мушоҳида мешавад, баҳои Ҳошими Разӣ нисбат ба Ҷомӣ гуфтаҳои худи Ҷомиро, ки ба тарзи сарояндагии Камол марқум карда буд, ба хотир меорад. Ин, албатта, беваҷхе нест. Муқоисаи ғазалиёти ин ду устоди бузурги сухан на танҳо ҳақиқати гуфтаҳои болоро ифшо мекунад, балки нишон медиҳад, ки ақидаи ҳарду низ дар тарзи оғариниши ғазал қарив якхела аст. Масалан, Камол дар мақтаи яке аз ғазалҳояш мегӯяд:

*Ёфт шӯҳрат чу ҷамъ кард Камол,
Ғазалу маънии ғарив ба ҳам (6.Ч.2: 202).*

Ҷомӣ мегӯяд:

*Ҷомӣ он маҳ ба ғаривон наниҳад гӯш, макун
Беш аз ин дар сухан ангез ҳаёлоти ғарив (20: 181).*

Ё:

*Ғариви шаҳри ту, Ҷомӣ надошт дастрасӣ,
Ҷуз он ки пеши ту ин гуфтаи ғарив овард (20: 372).*

Аз ҷиҳати шакли зоҳирӣ, яъне шумораи байтҳо низ ғазалиёти ҳарду шоир шабехӣ ҳаманд. Ҳарду низ асосан ғазалҳои ҳафтбайти суруда, кӯшидаанд аз ҳамин меъёри шаклӣ дур нараванд. Дуяшон ҳам дар ашъори худ дар ин масъала як хел изҳори назар кардаанд:

Камол: *Маро ҳаст аксар ғазал ҳафт байт*

Чу гуфтори Салмон нарафта зиёд (6.Ч.2: 514).

Ҷомӣ: *Ба бӯстони сухан мурғи табъи ман аксар
Ба ҳафтбайт шавад нагмасозу қоғиясанҷ (20: 790).*

Ҷомӣ ба ҳадде вориди сабки ғазалсароии Камол будааст, ки дар яке аз ғазалҳояш худро шоире медонад, ки аз нигоҳи услуг бун Камоли ғазалҳон дар ҷаманҳои Ҳуҷанд аст:

*Ҷомӣ аз лутфи тараним ба ғазалҳои Камол
Андалебест ҳуҷалҳон ба ҷаманҳои Ҳуҷанд (20: 309).*

Дар ҷойи дигар Ҷомӣ дар ғазал думболарави тарзи Камол будани хешро ба таври возеҳ бозгӯ намуда, ҳамзамон ба ин изҳори орзу мекунад ва худро шоистаи он медонад, ки

дар эчоди газал номаш дар силки газалсарое бузург чун Камол ёд карда шавад:

*Бувад ба таври Камол ин газал зи гуфтаи Чомӣ
Сазад, ки номи вай аз зумраи Камол барояд (20: 334).*

Нуфуз ва асарангезии ашъори Камол ба дигарон дар аспри Чомӣ ба ҳадде будааст, ки дар газал ўзурати суханвари мумтозе чун Чомӣ таҳти шуои ӯ карор доштааст. Ҳамин аст, ки Чомӣ дар чое то андозае бо рашку ҳавас изҳор мекунад, ки ҳарчанд Исфаҳонию Ҳучандӣ нест, шеъраш дар ҳадди камол аст:

*Ёфт Чомӣ камоли шеър, чӣ бок?
Гар Сипоҳонию Ҳучандӣ нест (20: 221).*

Аз ин гуфтаҳою мисолҳо маълум мешавад, ки Абдураҳмони Чомӣ нисбат ба Камоли Ҳучандӣ дарвоқеъ таваҷҷуҳу дилбастагӣ ва ҳусни назар дошта, на танҳо дар бораи тарзи адой ин устоди сухан ва чигунагии шевай шоирии ӯ довариҳо намудааст, балки дар газалсарой ғолибан сабку равиши ӯро баргузидааст.

Асоси назарии таълимоти ирфонии Чомиро низ тавре ки дар ашъори Камол мебинем, ғояи «ваҳдати вуҷуд» ташкил медиҳад. Ӯ низ мисли Камол ақл ва тафаккури мантиқиро дар тафхими ин назар нотавон мешуморад. Аз зовияи диди ҳарду ориф дар расидан ба Ҳақ ҳодии яқин ишқ мебошад. Ҳарду ҳам аз рӯи ақида ахли таҷаллӣ ва баҳусус таҷаллии суварӣ мебошанд. Чомӣ ҳам мисли Камол ҳусну ҷамоли лоязоли маъшуқ, нозу истигно, бениёзиу ҷафокориҳои вай, дарди ҳичрон, орзуи висол, ва монанди онро ба тасвир гирифтааст.

Бояд зикр кард, ки пайгирии Чомӣ аз Камол ба ду навъ сурати ҳастӣ пазируфтааст: 1. Дар бисёр воқеот Чомӣ дар вазну қоғия ва радифи газалҳои Камол шеър гуфтааст. 2. Дар бисёр абёти газалҳояш айни як мазмунро бо андаке тағйир тақрор намудааст.

Барои равшан намудани самти аввали пайравии Чомӣ аз Камол бояд пеш аз ҳама ба «Радоиф-ул-ашъолр»-и Фаҳрии Ҳиравӣ рӯ овард. Дар ин китоб ҳафт газали Чомӣ, ки дар пайравии мустақими Камол сурудааст, чун намуна оварда шудааст (15: 36б; 37а; 116а; 242а; 233а; 310а; 361б; 262а). Аввалини он ҷавоб ба газали зайлӣ Камол аст:

Ин чӣ маҷlis, чӣ биҳшиш, ин чӣ мақом аст ин ҷо,

Умри боқӣ, руҳи соқӣ, лаби ҷом аст ин ҷо.
Давлате, к-аз ҳама бигзашт, аз ин дар нағузашт,
Шодие, к-аз ҳама бигрехт, гулом аст ин ҷо.
Чун дароӣ ба тарафхонаи мо ғами дил,
Ҳама гӯянд маҳур ғам, ки ҳаром аст ин ҷо.
Мо ба боми фалакем, аз бари мо гар бираവӣ,
Бирағ оҳиста, ки ҷому лаби бом аст ин ҷо.
Нест дар маҷлиси мо пешгахӯ саффи ниол,
Шоҳу дарвеш надонанд, қадом аст ин ҷо.
Сифати уд ҳама сӯхтаву гармрӯем,
Ба ҷуз аз зоҳиди афсурда, ки хом аст ин ҷо.
Чанд нурсӣ, чӣ мақом аст, Камол ин ки турост,
Ин мақоме, ки на манзил, на мақом аст ин ҷо (15: в.36б).

Газали ҷавобияи Ҷомӣ:

Тарғи боду лаби ҷӯйу лаби ҷом аст ин ҷо,
Соқиё, хез, ки парҳез ҳаром аст ин ҷо.
Шайх дар савмаа гар маст шуд аз завқи самоъ,
Ману майхона, ки он ҳол мудом аст ин ҷо.
Лаб ниҳодӣ ба лаби ҷому надонам мани маст.
Ки лаби лаъли ту ё бода қадом аст ин ҷо.
Бастаи ҳалқаи зулғи ту на танҳо дили мост,
Ҳар кӯҷо мурғи диле бастаи дом аст ин ҷо.
Мекашӣ тег, ки созӣ дили моро ба ду ним,
Тег бигзор, ки як ғамза тамом аст ин ҷо.
Пеши арбоби хирад шарҳ макун мушкини шиқ,
Нуктаи хос магӯ, маҷлиси ом аст ин ҷо.
Ҷомӣ аз бӯйи ту шуд маст, на май дида на ҷом,
Базми шиқ аст, чӣ ҷойи майу ҷом аст ин ҷо (15: в.36б).

Тавре ки диди мешавад, ғазали ҷавобӣ аз лиҳози вазн, қоғия, радиф, микдори абӯт ва ҳатто мавзӯи тасвир бо ғазали Камол ҳамнавоӣ дорад.

Донишманди зиндаёд А.Афсаҳзод ин ду ғазалро таҳлил намуда аз ҷиҳати бадеяят, шиддати мазмуни доҳилӣ ва тарзи ифода, одилона ғазали Камолро бар ғазали Ҷомӣ тарҷеҳ додаст (4: 153-154). Вокеан ҳам симои қаҳрамони ғазали Камол мушаххастар ва равшантар ба назар мерасад.

Муқоисаи баъзе намунаҳои ғазалиёти ҷавобияи Ҷомӣ бар ғазалҳои Камол гувоҳӣ медиҳад, ки Ҷомӣ бештар ба ҳусусиятҳои услубӣ ва тарзи адои Камол пайравӣ кардааст. Бо зикри матлаи ғазалҳо ҷанд мисоли дигар меорем:

- Камол:** *Ҳазор сарв, ки дар ҳадди эътидол барояд,
Ба қоматат нарасад, гар ҳазор сол барояд* (6.Ч.2:35).
- Чомӣ:** *Хар офтоб, ки аз матлаи камол барояд,
Ҷу моҳи рӯши ту бингарад, ба инфиол барояд* (20:334).
- Камол:** *Эй бод, макаш турраи чононаи моро,
Занҷир мачунбон дили девонаи моро* (6.Ч.1:28).
- Чомӣ:** *Бикишо даре аз теги ҷафо синаи моро
В-аз сина бурун бар гами деринай моро* (20:168).
- Камол:** *Дилам аз шамъи рухат дар табу тоб аст имишаб,
Чонам аз нарғиси масти ту ҳароб аст имишаб* (6.Ч.1:77).
- Чомӣ:** *Зулфи маъшуқ ба дасти дигарон аст имишаб,
Навбати давлати қӯтаҳназарон аст имишаб* (20:183).
- Камол:** *Мо ба фикри зулфи ўдорем имоне дуруст,
Бо бути паймонишкан аҳдеву паймоне дуруст* (6.Ч.1:246).
- Чоӣ:** *Ринди дурдикаш, ки бо май дорад имоне дуруст,
Бар азал бастаст бо паймона паймоне дуруст* (20:281).
- Тавре** ки гуфтем, мушибҳати маъниҳо низ миёни байтҳои газалиёти Камолу Чомӣ дида мешавад.
- Камол:** *Субҳ аст Камолу майу овози дафу най,
Бархезу ғанимат шумор ин як ду-се дамро* (6.Ч.1:55).
- Чомӣ:** *Соқӣ, биёву бода дех акнуни, ки фурсат аст,
Мутриб бизан тарона, ки фурсат ғанимат аст* (20:196).
- Камол:** *Ё дӯст гузин Камол ё ҷон,
Як хона ду меҳмон нағунҷад* (6.Ч.1:383).
- Чомӣ:** *Ба базми васл мову ман нағунҷад,
Ҳама ҷон шуд, ки он ҷо тан нағунҷад* (20:413).
- Камол:** *Қанори обу лаби ҷӯйбору ғӯшии боз,*
Хуш аст бо санами сарвқад ба шарти фарог (6.Ч.2:119).
- Дар** ду газали Чомӣ шабеҳи айни ҳамин мазмун ба назар мерасад:

*Тарфи бозу лаби ҷӯйу лаби ҷом аст ин ҷо,
Соқиё, хез, ки парҳез ҳаром аст ин ҷо* (20:175).

* * *

*Хуш он ки вакти гул лаби ҷӯйе гирифтааст,
Дар поии сарве даст сӯйе гирифтааст* (20:217).

Чунин монандиҳо аз лиҳози мазмун миёни газалиёти Камол ва Чомӣ фаровон аст. Чунонки дида мешавад, Чомӣ дарвоҷеъ ҳам аз пайи тарзи газалсароии Камол рафта, бештар аз ҷиҳати вазн, корбасти қофияву радифҳо, истифодаи санъатҳоли бадей, борикандешӣ, пироябандиҳои лафзӣ ва мазмунсозию маъниофариниҳо Камолро истиқбол кардааст.

Аз ин баррасиҳо натиҷа ин аст, ки Абдураҳмони Ҷомӣ ба аҳволи Камоли Ҳуҷандӣ ва мундариҷаи ашъори вай аз дидгоҳи тариқати нақшбандия назар кардааст ва ўро аз бисёр ҷиҳатҳо мутамоил бо аҳволу ашъори худ диддааст. Сарфи назар аз ин умумиятҳо дар тариқати нақшбандия қарор доштани Камоли Ҳуҷандиро мо наметавонем тасдиқ кунем. Зоро дар маслаки нақшбандия мақоми пир бисёр бузург аст ва муршиди ҳамаи намояндагони ин маслак дақиқ маълум аст. Аммо пири Камоли Ҳуҷандӣ ва маслаки ирфонии ў дакиқан маълум нест. Нависандай ин сатрҳо дар китоби худ «Рӯзгор ва осори Камоли Ҳуҷандӣ» ўро мансуб ба маслаки маломатия дониста ин ақидаи худро бо зикри чандин далелҳо ба субут расонидааст.

АДАБИЁТ

1. Айнӣ С.. Дар 15 ҷилд, - Ҷ. 11.-Китоби якум.-Душанбе:
Наширавтоҷик, 1963. Қуллиёт
2. Алиасгари Ҳикмат. Ҷомӣ. – Техрон, 1320.
3. Афсаҳзод А. Камоли Ҳуҷандӣ.-Душанбе: Дониш, 1976.
4. Афсаҳзод А. Лирика Аబд ар – Раҳмона Ҷисами. Проблемы текста и поэтики.- М.: Наука, 1988.
5. Бертельс Е. Э. Наваи и Ҷисами. –М.: Наука, 1965
6. Камоли Ҳуҷандӣ. Девон. Матни интиқодӣ бо қӯшиши Ш.Хусейнзода ва С Асадуллоев. –Дар 2 ҷилд.-Душанбе: Ирфон, 1986-1987.
7. Камолуддини Козарунӣ. Мачолис-ул-ушиюқ.- Канпур, 1897.
8. Лорӣ, Разиуддин Абдуллағафур. Такмилай ҳавошии «Нафаҳот-ул-унс». - Шарҳи ҳоли мавлоно Ҷомӣ. Бо тасҷехӯ муқобила ва таҳсиии Башрии Ҳиравӣ. - Кобул: Матбааи давлатӣ, 1343.
9. Мухаммадходжаев А. Иделология накибандизма.- Душанбе: Дониш, 1991
10. Раджабов М. Абдураҳман Ҷисами и таджикская философия XV века. -Душанбе: Ирфон, 1968.
11. Раҳим Ҳошим. Ҳайқали бузурги назм.- Душанбе: Ирфон, 1964.
12. Рейнер М.Л. Основные этапы развития газельной лирики на фарси в X-XIV вв. Дис.канд.филол.наук. 10.01.06.-Заҳиҷена 09.05.1980.-М, 1980.
13. Сафо, Забеҳуллоҳ. Таърихи адабиёт дар Эрон.- Ҷ. 3, бахши 2.-Чопи дуввум. – Техрон: Интишороти Донишгоҳи Техрон, 1977.
14. Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе.-М.: Наука, 1989.

15. Фахрии Ҳиравӣ. Радоиф-ул-аиъор. Дастхати рақами 4596 маҳфуз дар ганҷинаи Институти шарқшиносии АУ Ӯзбекистон ба номи Абӯрайҳони Берунӣ.
16. Ҳусейнзода Ш. Муқаддима бар китоби Камоли Ҳучандӣ. Газалҳои мунтажаб.-Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1955
17. Ҷомӣ, Абдураҳмон. Нафаҳот-ул-унс мин ҳазарот-ул-қудс. Бо тасҷех ва муқаддимаи Маҳдии Тавҳидипур.-Техрон, 1336.
18. Ҷомӣ. Абдураҳмон. Баҳористон. Бо қӯшиши А.Афсаҳзод.-Душанбе: Дониш, 1972.
19. Ҷомӣ, Абдураҳмон. Ҳафт авранг. Даствиси рақами 881 маҳфуз дар ганҷинаи ба номи профессор Ш.Ҳусейнзодай ДМТ.
- Ҷомӣ, Абдураҳмон. Девони комил. Бо қӯшиши Ҳошими Разӣ.-Техрон, 1341.
20. Ҷомӣ, Абдураҳмон. Осор. Дар 8 ҷилд.- Ҷ.2.-Душанбе: Ирфон, 1987.

МАВЛОНО АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ ВА ҶАРАЁНИ “НАҚШБАНДИЯ”

Муҳиддин Низомов, дотсенти ДМТ

Нақшбандия аз пешқадамтарин ва сернуфузтарин ҷараёнҳои тасаввӯфӣ дар Осиёи Марказӣ ва Ҳурросон аст, ки дар садаи 14 бо қӯшиши Баҳоуддини Нақшбанди Бухороӣ таъсис ёфтааст. Асосҳои идеявии ин силсила дар заминаи таълимоти орифи садаи 12 Абдулҳолиқи Ғиждувонӣ устувор шуда, Баҳоуддин ва пайравони ў ин таълимотро такмил додаанд. Дар садаи 15, яъне дар давраи Темуриён ин силсила дар ҳудуди васеъе аз манотики тобеи ин ҳукумат интишор ёфт ва таъсири пешвоёни он ба ҳадде буд, ки давлатмардонро низ зери нуфуз қарор дода буд. Аз амир Темур сар карда, хонадони темурӣ ба машоихи кибори сӯфия эҳтиром қоил буданд ва худи Темур ба ҳар шаҳре, ки ворид мешуд, ба зиёрати машоих ва ё мақбараи орифонаи гузашта мерафт. Дар тавсеаи дастгоҳи ҳукумати Темуриён низ нақши машоихи сӯфия, маҳсусан пешвоёну пайравони Нақшбандия басо бузург буд. Ба назари донишманди урупой Леонардо Люзан он чи пояҳои салтанати Темуриёнро қувват бахшид, се ниҳоди иҷтимоӣ-шариат, муассисоти авқоф ва тариқатҳои сӯфия буд.

Иртиботи Мавлоно Ҷомӣ бо тариқат ва пешвоёни силсилаи Нақшбандия, тавре ки худи ў қайд кардааст, ҳанӯз аз даврони қӯдакии ў дар муҳити хонавода ва ошнӣ бо яке аз бузургони ин

силсила Хоча Мұхаммади Порсо оғоз шудааст. Вөхүрии Абдурраҳмони қавон бо Хоча Мұхаммади Порсо умре ұро таҳти таъсир қарор дода будааст. Дар “Нафақот” дар ин бора менависад: “Ва чун дар мұхаррами санаи иснатаін ва ишрин самонамоа юба нияти тавофи Байтұллоҳ ва зиёрати набий алаіхіссалот вассалом аз Бухоро берун омаданд ва ...равон шуданд, ҳама қоғамынан мешінің әкесінен шарифи эшонро мұғтанам шумурданд ва ба икраму әзізі тамом талаққій намуданд. Ба хотир меояд, ки чун аз вилояти Қом мегузаштанд ва ба қиёс чунон менамояд, ки дар авохирі қимодиолаввал ё авоили қимодиолухро буду бошад, аз соли мазкур падари ин ғақір бо қамъе касир аз ниёzmандону мұхлісон ба қасди зиёрати эшон берун омада буданд ва ҳанұз умри ман панч соли тамом нашуда буд. Яке аз мутааллиқонро гүфт, ки маро баро дүш гирифта, пеші мағфаи мағфұф ба анвори эшон дошт. Эшон илтифот намуданд ва як сар наботи кирмөній иноят фармуданд ва имрұз аз он шаст сол аст, ҳанұз сафои тальяты мунаввари эшон дар қашми ман аст ва лаззати дидори мубораки эшон дар дилди ман. Ва ҳамоно, ки робита ихлосу әзітиқоду иродату мұхаббате, ки ин ғақірро нисбат ба хонадони хоңагон воқеъ аст, ба баракати назари эшон буда бошад. Ва умед медорам, ки ба юмни ҳамин робита дар зұмраи мұхібону мұхлісони эшон мағшұр гардам”(6, 397-398).

Агар зиндагии Қомиро ба се давра тақсим кунем, мархилаи аввал давраи күдакиу донишандүй, мархилаи дувум пайвастани ү ба таріқати Нәқшбандия ва мархилаи сеюм ҳосилу дастоварди ду мархилаи аввал, яъне мархилаи таълифу тасніф аст.

Дар мархилаи дувум, пас аз таҳсилі мадрасаву такмили дониш назди донишмандони машхури Самарқанд, Мавлоно Қомй ба Ҳирот баргашта, дасты иродат ба домани Шайх Саъдуддини Кошғарй зад ва мұддате ба риёзату мұichoхидат дар касби мақомоти ирфонй машғул шуд. Дар ин маврид мұридону мұхлісони Мавлоно Қомй ривоятхое сохтаву пардохтаанд (ишқи бебарор дар Ҳирот, бозгашт ба Самарқанд, хоб диданы Кошғарй...). Вале аз ин кори Қомй донишмандони замон ҳайрон ва то ҳадде норозй буданд, вале бузургони Нәқшбандия аз ин хеле шод шуданд. Чунончи, Шайх

Кошғарй пайвастани Ҷомиро ба тариқати Хочагон миннати Илохӣ дониста, мартабаи донишмандии ӯро қадр мекард ва фармуд, ки “имрӯз шаҳбозе ба дом афтод, ки дар ҳама олам касе нест, ки паҳлӯи вай нишинад”(4,221). Ҳамчунин ба ривояти Фахруддин Алии Сафӣ мударриси маъруф Абдурраҳими Кошғарй гуфтааст: “То Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ тарки муомила накаданд ва рӯй ба тариқи сӯфия наёварданд, моро яқин нашуд, ки беҳтар аз мутолия ва таҳсили улуми расмӣ коре дигар мебошад ва фавқи мартабаи донишмандӣ амре дигар мебудааст, вақте вай тариқат дарвешон(Хочагон) ихтиёр кард, бартарии ин тариқат маълум шуд ”(4, 220). Бинобар ин, пешвоёну пайравони Нақшбандия аз вуруди Ҷомӣ ба ҳалқаи эшон шоду муфтаҳар буданд.

Пас аз фавти Кошғарй Мавлоно Ҷомӣ чун ҷонишин бар маснади пешвоии ин тариқа дар Ҳирот нишаст, vale “таҳаммули бори шайхӣ надорам”- гуфта, аз масъулияти тарбияти муридон дурӣ мечуст. Баъди вафоти Кошғарй пири суҳбати Мавлоно Ҳоча Убайдуллоҳи Аҳрор машҳур ба Ҳоча Аҳрори Вали буд. Ихлос ва алоқаи Ҷомӣ ба Аҳрори Вали ба ҳадде буд, ки маснавии “Тухфат-ул-Аҳрор”-ро ба ӯ бахшид ва дар осори дигари худ аз ӯ бисёр ёд кардааст. Ба ҷуз ин ду нафар пирони тариқат ва суҳбат Мавлоно Ҷомӣ аз бузургони дигари тариқати Нақшбандия, чун Баҳоуддини Нақшбанд, Мавлоно Низомуддини Ҳомӯш, Ҳоча Алоуддини Аттор, Ҳоча Муҳамади Порсо, Сайидамири Кулол ва дигарон дар “Нафаҳот” ва дигар осори худ ёдоварӣ ва суханони онҳоро шарҳу тафсир кардааст.

Тавре ки аз осори Мавлоно Ҷомӣ бармеояд, ба ин силсила иродату муҳаббати хос дошт ва “кулли рисолот ва кутубе, ки Мавлоно Ҷомӣ дар тасаввуф таълиф кардааст, бар сабку равия ва таълимоти Нақшбандия аст”(2, 151).

Мавлоно Ҷомӣ доир ба ин силсила рисолаи хурде бо номи “Рисолаи шароити зикр” ё худ “Рисолаи тариқи хочагон”-ро навиштааст. Бояд қайд кард, ки муассисону пешвоёни силсилаи Нақшбандия ташаббусеро, ки Ғаззолӣ пештар дар амри наздик кардани тасаввуф ва ирфон бо шариат анҷом дода буд, идома доданд. Дар амри робитаи ин силсила бо ҷомеа аввалан хидмати Абулҳолиқи Ғиждувонӣ бузург аст ва баъдан Ҳоча Баҳоуддини

Нақшбанд низ ин иқдомро пайгирӣ ва устувор кард. Чунончи, Хоҷа Баҳоуддин мефармояд: “Тариқати мо муҳабbat аст, дар хилват шуҳрат аст, дар шуҳрат оғат аст, пас ҳайрият дар ҷамъият аст ва ҷамъият дар сұхбат аст”(6, 416).

Ин силсила дар миёни тариқатҳои мутааддии сӯфия бештар ҷанбаи иҷтимоӣ дорад. Бузургони ин силсила барои рафъи ноадолатию зулм бар раият ва анҷоми муассиси амр ба маъруф ва нахӣ аз мункар бо салотин ва давлатдорон робитаи устувор барқарор намуданд. Аз ин рӯ, пешвоёни ин силсила дар замони ҳукумати Темуриён иртибот бо салотину ҳокимонро як вазифаи иҷтимоии худ медонистанд.

Усул ва таълимоти Нақшбандия бар ҳашт поя бунёд ёфтааст, ки бо таъбироти зайл ифода ёфтаанд: ҳуш дар дам, хилват дар анҷуман, сафар дар ватан, назар дар қадам, ёдкард, бозгашт, нигаҳдошт, ёддошт. Ин усулҳои бунёдии силсилаи Нақшбандия дар осори пешвоёну пайравони он бо вузӯҳ ва ишораат зикр шудаанд. Мавлоно Ҷомӣ низ дар маснавии “Тухфат-ул-Аҳрор” ин асосҳои таълимии Нақшбандияро дар фасли “Дар манқабати Хоҷа Баҳоулмиллата ва-д-дин ”чунин баён кардааст:

*Роҳнамои сафар андар ватан,
Хилватии доираи анҷуман.

Кам зада бе ҳамдамии ҳуш дам,
Дарнагузашта назараи аз қадам.
Баски зи худ карда ба суръат сафар,
Бознамонда қадамаш аз назар.
Вақти таваҷҷӯҳ шуда ҳам чун камон,
Аз чилаи хилватиён баркарон... (5, 485).*

Усули асосии таълимоти Нақшбандия иборат аз тобеияти комил аз суннати паёмбар(с) дар амал ва эътиқод ба аҳли суннат ва ҷамоат аст. Мавлоно Ҷомӣ дар “Нафаҳот” ба ин пояи бунёдии таълимоти Нақшбандия ишора карда менависад: “Аз зикри баъзе аҳвол ва ақволи ҳонаводай ҳоҷагон ва баёни равиши тариқати эшон, ба тахсис хидмати Хоҷа Баҳоуддин ва асҳоби эшон маълум шуд, ки тариқаи эшон эътиқоди аҳли суннат ва ҷамоат аст ва итоати аҳкоми шариат ва иттабоъи сунани Сайдидулмурсалин ва давоми убудият, ки иборат аст аз давоми огоҳӣ ба ҷаноби Ҳақ субҳонаҳу бе музоҳимати шуъур ба вуҷуди гайре. Пас гурӯҳе, ки нафий ин азизон кунанд, ба воситаи он тавонад буд, ки зулмати ҳаво ва бидъат

зохиру ботини эшонро фурӯ гирифтааст ва рамади ҳасад ва асабият дидай басирати эшонро кӯр сохта, лоҷ арам анвори ҳидоят ва осори вилояти эшонро набинанд ва ин нобинони худро ба ҷ ухуду инкори он анвор ва осор, ки аз машриқ то мағриб гирифтааст, изхор кунанд, ҳайҳот, ҳайҳот!

*Нақшбандия а Ҷаб қофиласолоронанд,
Ки баранд аз раҳи пинҳон ба ҳарам қофиларо.
Аз дили солики раҳ ҷозибаи сүхбаташон
Мебараад васавасаи хилвату фикри чиларо.
Қосире гар занад ин тоифаро таъни қусур,
Хошалиллаҳ, ки барорам ба забон ин гиларо.
Ҳама шерони ҷаҳон бастан ин силсилаанд,*

*Рӯ баҳ аз ҳила ҷӣ сон бигислад ин ин
силсило (6,417).*

Бинбар ин, пешвоёни Накшбандия пайравони худро аз бидъат дур нигоҳ медоштанд. Онҳо дар сайру сулук ва қасби мақомоти сӯфия муридонро аз худнамою риёкорӣ барҳазар медоштанд. Чунончи, ба ҷ ои зикри ҷалӣ, яъне ошкор зикри хуфя, яъне пинҳонро талқин мекарданд, зоро дар зикри ошкор гоҳо осори риёву худнамоӣ зоҳир мешуд ва иҷ тимоъро аз худ мерамонд.

Мавлоно Ҷомӣ низ ҳамин амр, яъне зикри хуфяро тарғибу талқин намуда, онро бар зикри ҷаҳр тарҷӯҳ медиҳад. Чунончи, дар маснавии “Силсилат-уз-захаб”, ки аввалин маснавии шоир аст ва Ҷомӣ дафтари аввали достонро бо таъсир ва барои таблиги оро ва ақоиди нақшбандия навиштааст, дар ин бора менависад:

Зикр ганҷ асту ганҷ пинҳон бех,
Ҷаҳд кун, доди ганҷ и пинҳон дех.
Ба забон гунг шав, ба лаб ҳомӯ ш,
Нест маҳрам дар ин муомила гӯ ш... (5, 80).

Ҷомӣ масъалаи зикри хуфяро дар “Рисолай шароити зикр”, маснавии “Тухфат-ул-Ахрор”, дар баъзе рубоиёт ва охири рисолаи “Шарҳи рубоиёт” аз рӯйи таълимоти Кошгарӣ матраҳ кардааст.

Зикри як нукта баҷ оств, ки Мавлоно Ҷомӣ маснависариро бо “Силсилат-уз-захаб” оғоз баҳшида, аз ишораи ӯ дар “Тухфат-ул-Ахрор” зимни зикри Хоҷа Баҳоуддин ва Хоҷа Ахрор маълум мешавад, ки номи ин асарро бо таъсирни силсилаи хоҷагон гузоштааст:

*Ҳаст ба он қаъбаи сидку савоб
Силсилашон силсилаи зарратоб.
Афканад овозаи ин силсила
Дар сафи шерони ҷаҳон зилзила (5, 486).*

Дигар нуктаи таълимоти Накшбандия пинҳон доштани ибодот ва парҳез аз рақсу самоъ, ваҷ ду тавоҷид мебошад. Дар ҳамин маснавӣ Ҷомӣ ба накуҳиши рақсу самоъ ва аҳли он пардохтааст:

*Рақси ноқис ба сӯйи нақс бувад,
Ҷунбииши комилон на рақс бувад.
Гарчи ҳар рӯз як садову нидо,
Ба ҳавои самоъ ҷаста зи ҷо.
На зи анвори зикрашон шараре,
На зи ҳоли самоашон асаре.
Ҳосили зикр дарди гардану сар,
Асари рақс заъфи пушту камар(5, 85).*

Ҳамчунин дар ин силсила тарки дунё мамнӯъ буда, сӯ фиён маваззаф соҳта шудаанд, ки шуғли дунёй дошта бошанд ва аз ин тарик ҳам худу аҳлу аёлро таъмин созанд ва ҳам ба ниёзмандон кӯ мак расонда тавонанд. Дар ин маврид низ Ҷомӣ ба сӯ фиёне, ки аз ҳисоби мардум муфт меҳӯранду шуғле надоранд, бо назари интиқодӣ менигарад:

*Ҳазар аз сӯ фиёни шаҳру диёр,
Ҳама мардумдаранду мардумхор.
Корашон гайри хобу ҳӯрдан не,
Ҳе ҷаишон фикри рӯзи мурдан не(5, 231).*

Аз мавқеи тариқати нақшбандия ва пирони он дар замони Ҷомӣ робита бо дарбор амали солех ва василаи хуби расидан ба мақсадҳои динию дунявӣ хонда шудааст. Аз бузургтарин чеҳраҳои ирфонии замони Абдурраҳмони Ҷомӣ Ҳоча Убайдуллоҳи Аҳрор дар дарбори Темуриён нуфузи баланд дошт ва бар ин ақида буд, ки «салтанат низ мартабаи рафъе аст, қариб ба мартабаи нубувват. Баъд аз нубувват ҳеч мартбае ашроф аз салтанат нест..» (2,66).

Мавлоно Ҷомӣ низ дар номае, ки ба Шайх Наҷмуддини Заргари Ироқӣ навишааст, таъқид мекунад: «Қурби подшоҳ, ҷунончи бар ҳушмандони равшандил зоҳир аст, беҳтарин василаест дар таҳқими муродати динию дунявӣ ва таҳқими саодати сувариву маънавӣ» (3,87).

Ба истиноди Лорӣ ва Боҳарзӣ Ҳоча Аҳрор аз мuloқоти нахустин бо Ҷомӣ ўро ба қурбати подшоҳ ва робита бо дарбор ташвиқ кардааст. Ва Ҷомӣ аввалан ба дарбори Абӯсаид ва баъдан Султон Ҳусайнӣ Бойқаро робитан устуворе пайдо кард, ки дар ин миён иродати Мир Алишери Навой бо Ҷомӣ ин алоқаро мустаҳкам кард, то ҳадде, ки ба қавли Ҳиравӣ «Пас аз он ки Ҷомӣ аз сафари Ҳичзор баргашт, ҳамроҳ бо Султон Ҳусайнӣ Мирзо ва Амир Алишери Навой мусалласи ҳукumatore бозофарид, ки дар зулъи он

дар дарбор қарор доштанд ва як зульаш дар миёнаи хонақоҳу мадраса...» (4,71). Ҳамчунин, Ҷомӣ бо салотини туркманони Оқкуюнлу ва Қарокуюнлу, султони Туркияи Усмонӣ (Султон Муҳаммади Фотех) ва давлатмандони Ҳинд (Маликуттоҷор) робитай қавӣ дошт..

Чунончи, дар ин бахш дар баробари он ки шоҳро тибқи ақидаи маъмул сояи Худо дар рӯи замин меҳонад, ўро ба шубон монанд кардааст, ки барои ҳимояи мардум (рама) аз гург (яъне золим) сайд намояд:

*Шоҳ бошад шубону ҳалқ рама,
Рамаву гурги он рама залама.
Баҳри он аст ҳою ҳуи шубон,
То биёбад рама зи гург амон.
Чун шубон созгори гург бувад,
Рамаро оғате бузург бувад.
Лутф бо гург кори бехирад аст,
Марҳамат бар рама ба ҷои худ аст. (5, 74).*

Ҷомӣ бо истифода аз мавқеъе, ки дошт, пайваста ба шоҳони замон насиҳат мегуфт ва онҳоро ба адлу дод, нигаҳбонии раият, риояти инсоғ, ғамхории аҳли илму адаб раҳнамун месоҳт. Ҷомӣ аз мавқеи шариат ба шоҳ хитоб менамояд:

*Чист, донӣ, ба зери ҷарҳи асир,
Ҳикмат андар вуҷуди шоҳу амир.
То бувад пушт бепаноҳонро,
То дӯҳад дод додҳоҳонро.
Адолро пешвои худ созад,
Корҳоро ба адл пардозад. (5,75).*

Шоир ҳар тавсияе, ки дар боби сиёсату адолат пешниҳод менамояд, онро аз мавқеи шаръ эрод менамояд:

*Чист адл, он, ки бигзарӣ зи фузул,
Накунӣ аз тарики шаръ удул.
Шаръро насби айни худ созӣ,
Чашм бар гайри он напардозӣ.
Аввал онро ба шаръ созӣ рост,
Он гаҳ орӣ ба ҷой бе каму кост (5,76).*

Ва ғояи шоҳи одил ва маърифатпарварро Ҷомӣ дар достони “Хирадномаи Искандарӣ”, бешак, бо таъсири ҳамин ақидаи нақшбандия ироа намудааст.

Аз нигоҳи мабодӣ ва маорифи ирфонӣ бузургони силсилаи Накшбандия ҳама пайрави мактаби “ваҳдати вуҷуд”-и Ибни Арабӣ буданд ва Ҷомӣ низ бо пайравӣ ба эшон муътакид ба мактаби Ибни Арабӣ буд. Вай дар сухбатҳое, ки бо Ҳоҷа Аҳорор

дошт, бештар мавзӯ и сұхбати әшон осори Ибни Арабӣ, баҳусус “Футӯ ҳоти Маккия” ва “Фусус-ил-хикам” буд. Худи Җомай низ бар “Фусус-ал-хикам”-и Ибни Арабӣ шарҳ навиштааст. Рисолаи “Шарҳи рубоиёт”-и ӯ низ дар шарҳи ақоиди вахдати вүч үд иншо шудааст. Инчунин “Рисолаи ноия”-и Мавлоно Җомай дар шарҳи байтайни “Маснавӣ”-и Мавлоно ба шеваи мактаби Ибни Арабӣ навишта шудааст. Рисолаҳои “Ашъатул-ламаот” дар шарҳи “Ламаот”-и Ирокӣ ва “Лавоех”-ро низ бо машраби Ибни Арабӣ навиштааст. Ин ҳама нишондиҳандаи он аст, ки пайвастани Җомай ба силсилаи Накшбандия ва хидмати ӯ дар ин росто такмили ин тариқа ва баланд бардоштани ҷанбаи илмии он шуд.

Ҳамин тариқ, Мавлоно Җомай дар осори худ мухимтарин мабодии таълимоти Накшбандияро мундариҷ сохта, барои тарвичи ҷанбаҳои мусбати ин таълимот дар миёни ахли фазлу адаб ва алоқамандони тасаввуфу ирфон хидмати бузург намудааст. Ҳамчунин такмили ҷанбаҳои назарии таълимоти Накшбандия дар шарҳу тафсирҳои Җомай бар осори сӯфия, баҳусус Ибни Арабӣ ва пайравони онҳо боиси баланд гаштани сабғаи илмии он гардид.

Манобеъ ва маоҳиз:

1. Абдулҳусайн Зарринкӯб. Дунболаи ҷустуҷӯ дар тасаввуфи Эрон.-Текрон, 1378.
2. Алиасгари Ҳикмат. Җомай: мутазаммини таҳқиқот дар таърихи аҳвол ва осори манзуму мансури хотам-үишишваро Нуруддин Абдурраҳмони Җомай.-Текрон: Интишороти Тус, 1379.-407с.
3. Аълоҳон Афсаҳзод. Җомай - адаб ва мутафаккир.-Душанбе:Ирфон, 1989.- 384с.
4. Нақиб Моили Ҳиравӣ. Шайх Абдурраҳмони Җомай.- Текрон: Тарҳи нав, 1377.-341с.
5. Нуруддин Абдурраҳмони Җомай. Маснавии «Ҳафт авранг». Ҕилди аввал. Муқаддима аз Аълоҳон Афсаҳзод. Зери назари «Дафтари нашири «Мероси мактуб»».- Текрон: Маркази мутолеоти эронӣ, 1378.- 912с.
6. Нуруддин Абдурраҳмони Җомай. Нафаҳот-ул-унс. Муқаддима, масҷҳеъ ва таълиқоти Маҳмуди Обидӣ. – Текрон: Суҳан, 1386.- 1216с.

М. Саломов

кандидат филологических наук, доцент,
декан филологического факультета
Таджикского национального университета

**Фразеологические
единицы и трудности их перевода в поэтическом
тексте**

Фразеологические единицы являются одним из важнейшими лексическими категориями служащими средствам выражения экспрессивно-аллегорических значений в каждом языке. Эта лексическая категория, прежде всего оформляется посредством приобретения переносного значения лексем и отличаются от других лексических значений своей целостностью.

Наряду с экспрессивным выражением ФЕ свойствен весьма важней художественный аспект,

служащий как образное и выразительное средство передачи лексем писателей в языке художественного произведения.

Другими словами, без ФЕ язык художественного произведения не может приобретать образность. Именно такое выразительное значение ФЕ стало причиной того, что ими широко пользуют поэты в творческом процессе, а в необходимых случаях сами создают фразеологических оборотов.

Как следует из научных источников, ФЕ тесно связаны с жизнью и бытом говорящим на том или ином языке или являются частью народного языка. В них отражены образ жизни, нравы и обычаи, религиозное мировоззрение, веры и убеждения народа, их история, культура и другие качества, а культура и быт каждого народа в той или иной степени отличаются от других, и, таким образом эти отличительные черты отражаются в лексико-семантической структуре ФЕ. Поэтому возникают определённые трудности при переводе ФЕ с одного языка на другом: при их буквальном переводе нарушается их первоначальное значение,

которое приводит к неправильному пониманию их содержания. В таких случаях переводчики вынуждены искать соответствующие выражение ФЕ в языке, на котором они переводятся или для более точной передачи содержания этих единиц они должны наряду с глубоким знанием языка вникать в глубину истории, быта, обычаяев и верований народа, на языке которого изложен оригинальный текст, ибо поэты всегда опирались на народном языке, для создания своего произведения тесно общались с народом, изучили тонкости и изящества своего народного разговорного языка, а жемчужные и мудрости просторечия всегда использовали в качестве языкового материала.

Язык таджикской классической литературы тесно связан с именем устода Рудаки. Именно его творческая практика в течение более тысяча лет послужила персоязычным поэтом в качестве **прилора** художественного творчества, а его творческий стиль особенно в области применения лексических категорий, особенно использования ФЕ стало объектом подражания персоязычным поэтом всех поколений.

Этот аспект пользуются важным фактором для того, чтобы переводчики больше других обращались к его творчеству.

В 2008 году в связи с празднованию 1150 годовщины рождения устода Рудаки его творчество было переведено на русский язык, и в этих переводах чувствуются трудности передачи ФЕ языка оригинала.

Перевод поэтического творчества с одного языка на другой дает возможность иноязычным читателям знакомиться в творческим талантам поэтов, историей, культурой, нравами и обычаями разных народов. Более точный и, изящный и плавный перевод текста художественного произведения может иметь благоприятное влияние на расширение творческих взаимосвязей между народами говорящими на разные языки.

Некоторые сравнение ФЕ поэзии устода Рудаки и особенности их переводов:

Оригинал	Перевод
----------	---------

<p>1.Дило то кай хамчуи манеро,¹ Чи дори дуст харза душманеро Чаро чуи вафо аз бевафое (31) Чи куби бехуда сард оханеро</p>	<p>Доколе жить ты будешь, сердце своей любовью и собой Зачем <i>холодное железо ковать</i> упорно рукой (33)</p>
<p>ФЕ охани сардро куфтан</p>	<p>Холодное железо ковать (перевод дословный)</p>
<p>2.Исо ба рале дид яке күшта фитода, Хайрон шуду <i>бигрифт ба дандон сари ангушт.</i> (46)</p>	<p>Убитого узрел Иса однажды на пути, И палец прикусил пророк, унынем объят. (47)</p>
<p>ФЕ ба дандон сари ангушт газидан</p>	<p>палец прикусил (перевод дословный)</p>
<p>3.Чони гироими ба падар боздод, Колбади тира ба падар супурд. (60)</p>	<p>Но мать-земля взяла угаснувшую плоть, А душу небосвод: он был его отцом (63)</p>
<p>ФЕ чон додан-умерет</p>	<p>А душу небосвод: он был его отцом (63) (перевод по содержанию)</p>
<p>4.Сарсари хачри ту, эй сарви bland, Решаи умри ман аз бех биканд (64)</p>	<p>Самум разлуки налетел – нет тебя со мной! С корнями вырвал жизнь мою он из земли родной (65)</p>

¹ Рудаки (стихи).-Душанбе-Ирфон, 2008, 176 с.

ФЕ Решаи умр бикандан – умерет	С корнями вырвал жизнь (превод дословный)
5.Модари майро бикард бояд курбон, Бачаи уро гирифту кард ба зиндон (87)	Нам надо мать вина сперва предать мученью, Затем само дитя подвергнуть заключенью (103)
ФЕ Модари майро бикард бояд курбон	мать вина сперва предать мученью (дословный перевод)
6.Ман муйи хешро на аз он мекунам сиёх, То боз навчавон шаваму нав кунам гунох Чун чомахо ба вакти мусибат сиях кунанд Ман муй аз мусибати пири кунам сиёх (113)	Не для того свои седины я крашу в черный цвет Чтоб молодым считаться снова, грешить на склоне лет: Кто скорбно плачет об умершем, тот в <i>черное одет</i> , Скорбя о юности, седины я крашу в черный цвет (113)
ФЕ чомахо ба вакти мусибат сиях кунанд	черное одет (превод по содержанию)

Арзииш шарҳнигории Мавлоно дар «Маснавии маънавӣ»

Солеҳов М. дотсенти ДМТ

Ирфони исломӣ ва шеъру адаби урафо дар рӯзгори Мавлоно Ҷалолуддин маҳз тавассути осори ӯ олитарин мароҳили камолот паймудааст. «Ҳар чи дар фунуни ирфону тасаввуф, - менависад профессор Абдулмансони Насруддин, - баъди Мавлоно ва муосирони ӯ арзи ҳастӣ кард, асосан шарҳу такрори матлабҳосест, ки дар аҳди Мавлоно ва миқдоре пештар аз замони ӯ арзёбӣ гашта буданд».⁴³

Ҷаҳони андеша, нерӯи фикрӣ, маҳзани зеҳнӣ, иртифои тафаккур ва ҳофизаи таърихии ин симои ирфонӣ-адабӣ шомили нобу нодиртариҳ луготу таъбирот, тарокибу ифодоти мармузу муқанно ва самбулиқӣ аст, ки маърифати аҳдофи эҷодкор на ба ҳар кас муюссар мегардад.

Ин аст, ки тайи 800 сол донишмандони Шарқу Уарб аз осори заволнопазири ин нобигаи афлокшаън розҷӯихову асроркашвкунӣ намудаанд ва раванди мазкур уме даст, ки мутадовил хоҳад монд. Ба андешаи донишманди тҷик, профессор А. Насруддин, осори шарҳу тафсир ва тавзеҳоти «Маснавӣ» шомили се

---

⁴³ Ниг. А. Насруддин. Маънишиносии сухани Мавлоно ва вижагиҳои шарҳнависӣ бар он // Офтоби маърифат.. Д.: 2007. Сах.72.

марҳала буда, аввалан мағоҳими калидӣ ва баъзе авъоди лугавию мусталеҳотӣ мисли «Дақоик-ул-ҳақоик»-и Аҳмади Румӣ, «Чавоҳир-ул-асрор»-и Камолуддини Хоразмӣ, «Шарҳи мушкилоти «Маснавӣ»-и Муҳаммад ибни Яхӯи Лоҳиҷӣ ва монанди инҳост.

Марҳалаи сонӣ тайи асрҳои 11-13 ҳичрӣ роич буда, муҳтассоти он тавъам бо шурӯҳот тасҳехи мутун низ будааст. Аз силки осори донишмандони ҷодаи мазкур «Латоиф-ул-лӯғот»-и Абдуллатиф ибни Абдуллоҳи Аббосӣ, «Шарҳи «Маснавии маънавӣ»-и Мирзоҳон Баҳлули Баракӣ, «Шарҳи «Маснавии маънавӣ»-и Абулалии Баҳрулӯум, «Кунуз-ул-ирфон»-и Муҳаммадсолехи Қазвинӣ ва ғайра мебошанд.

Марҳалаи сеюм, ки аз оғози асри XX то кунунро фаро мегирад, вусъати ҷуғрофиёи шарҳнигорӣ буда, дар Ӯарб низ нақди мутун ва шарҳҳои мукаммал рӯи кор меоянд ва ин аз қасби иштиҳори рӯзафзуни осори ин нобигаи самои ирфонию адабӣ шаҳодат медиҳад. Манзур дар ин бахш таъкиди осори Рейналд Николсон, Бадеъуззамони Фурӯзонфар, Абдулбоқии Гулпинорлӣ, Карими Замонӣ ва дигарон мебошад.⁴⁴

Бояд таъкид намуд, ки маърифати абёти «Маснавӣ» ва дарки маънии он бидуни Каломи шарифу аҳодиси набавӣ ғайриимкон аст. Бехуда

---

⁴⁴ Ҳамон асар.

нест, ки Шайх Баҳоуддини Омулӣ (1547-1622) дар тавсифи «Маснавӣ»-и Ҷалолуддини Балхӣ гуфта буд:

*Ман чӣ гӯям васфи он олицаноб,
Нест пайгамбар, vale дорад
китоб.*

*«Маснавии маънавӣ»-и
Мавлавӣ,
Ҳаст Қуръон дар забони
паҳлавӣ.*

Тавъам бо табақабандии мароҳил ва анвои шурӯҳот, ки то кунун фузун аз 160 шарҳ бар ин асари Мавлоно («Маснавӣ») ошкор гардидааст, як навъи дигари шарҳ низ манзур мегардад, ки дар қиёс бо қулли шурӯҳот арзишманҷарин пазируфта шудааст. Ин навъи шарҳи пурагишиштарин шарҳи худи эҷодкор бар эҷоди хеш аст, ки дар интиҳои баёни мармузу муқанно ва самбулиқӣ аз ҷониби эҷодкор тавзеху шарҳ дода мешавад. Чун намуна аз санъати шарҳнигории Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ ҳикояtero зикр намуда, шарҳи худи мутафаккиро низ, ки ҳамагӣ дар интиҳои ҳикоят бо ҷанд байт оварда шудааст, пешкаш ҳоҳем кард, то ҳонанда аз он ҳунари орифи беҳамто огоҳии бештаре дошта бошад. Чунончи, дар дафтари дуюми «Маснавӣ» ҳикояте бо номи «Маломат кардани мардум шахсеро, ки

модарашро күшт ба тұхмат» оварда шудааст, ки дар маңнин зохирии он ақли инсоній чун маркаб дар ваҳал дарменонад. Бояд ёдовар шуд, ки Мавлавій дуюмин әчодкор аст, ки тавассути әчоди бадеъ ба қатли чунин симои адабій иқдом мегузорад. Қаблан мо нахустикдомро дар ин чода дар ашъори устод Рұдакій дучор мешавем, ки устод дар жанри қасоиди мадхій ба ин мавзұй рұ оварда буд. Устод Рұдакій модарро ба қатл ва насли үро ба зулмот ҳукм карда буд. Чаро?! Маншаи ин тарзи масъалагузорій ва роҳи ҳаллу фасли он чист? Албатта, маншаи он тақаддуси исломист, ки дар яке аз аходиси Расули Ақрам (с.) таҳти унвони «Уммулхабоис» омадааст ва барои он модар ном гирифтааст, ки хусусиёти зояндагі (афзояндагі) дорад. Яъне насли ү хубсу хабоис – хисоли разила бо кулли құзъиёти маҳуфу манфур ва манхусу мустабид аст. Пас уммулхабоис – модари бадиҳо буда, ҳадаф аз мағхуми мустаор – май, шароб аст, ки рабояндаи хираду ақл ва тирагари раъю андеша мебошад. Аз ин рұ, устод Рұдакій қатъан ҳукм мекунад, ки:

*Модари майро бикард бояд
құрбон,*

Баччаи ўро гирифт кард ба зиндон...

Манзур тасфияи маънавиёти чомеъа ва тазкияи ахлоқи инсонҳост, ки мутааллик ба марҳалаи дуюми шариат – муомилат саҳт марбут аст.

Бузургвор Ҷалолуддини Балхӣ, ки бузургтарин симои урафои эҷодкор аст, чунин хисоли хабосатзоро дар нақши нафси амора дармеёбад ва ворастагӣ аз онро дар тасфияи сару тазкияи қалб медонад. Чунончи, ў мегӯяд:

Он яке аз хашим модарро бикушт,

Ҳам ба заҳми ҳанҷару ҳам заҳми мушт.

Он яке гуфташ, ки аз бадгавҳарӣ,

Ёд н-овардӣ ту ҳаққи модарӣ.

Ҳай, ту модарро ҷаро қушиӯӣ бигӯй,

Ў ҷӣ кард оҳир, бигӯй, ай зиштҳӯй.

Гуфт: Коре кард, к-он ори вай аст,

Қушиӯмаш, к-он хок саттори вай аст.

*Гуфт: Он касро бикуш, ай
мұхташам,*

*Гуфт: Пас ҳар рұз мардеро
кушам.*

*Күштам ұро растам аз хунқоу
халқ,*

*Ноу ү бурам беҳ аст аз нои
халқ.*

Албатта, дарёфти ҳадаф, идроки мақсад, баёни муроди эчодкор дар ҳикояти фавқуззикр то ба ҳаддест, ки ба касе даст намедиҳад, зеро аҳдоғи эчодкор муканнову мармұз буда, баёни шоир басо мастуру маҳчуб қобили вүкӯй шудааст.

Дар интиҳои ривоят шарҳи худи мутафаккир омадааст, ки шояд чунин тарзи тавзехи матн ба нафаре аз шореҳон даст намедиҳад. Чунончи, ориғи шоир дар интиҳои ривояти фавқуззикр матлаби хешро чунин тавзеху шарҳ медиҳад:

*Нафси my он модари
бадхосият,*

Ки фасоди үст дар ҳар ноҳият.

*Хин бикуш онро, ки баҳри он
данӣ,*

Ҳар даме қасди азизе мекунӣ.

*Аз вай ин дунёи хуш бар туст
танд,*

Аз нау ў бо Ҳақу бо ҳалқ ҷанг.

*Нафс қушишӣ, бозрастӣ з-
эътизор,*

*Кас туро душман намонад дар
диёр.*

*Гар шикол орад қасе бар гуфти
мо,*

Аз барои анбиёю авлиёй.

*К-анбиёро не, ки нафси қушиш
буд,*

*Пас ҷароишон душманон буду
ҳусуд.*

*Гӯши неҳ, ту ай талабгори
савоб,*

*Биишав ин ашколу шубҳатро
ҷавоб.*

Беҳуда нест, ки олимӣ машҳур
Бадеъуззамони Фурӯзонфар, ки худ 44 сол ба
тадқиқу тасҳехи осори Мавлоно иштиғол
доштааст ва ҳатто миёни 160 шурӯҳу тавзеҳот

шарҳи ин муфассир тарҷеҳ дода мешавад, ба миён оварда, шарҳи худи эҷодкор – Мавлоноро ба кулли шурӯҳот, ки бар «Маснавӣ»-и шариф навишта шудаанд, тарҷеҳ медиҳад.

Ёхуд ҳикояти «Кабудӣ задани Қазвииӣ бар шонагоҳ сурати шер ва пушаймон шудани ў ба сабаби заҳми сӯзан»-ро (аз дафтари аввал) Мавлоно худ чунин шарҳ медиҳад:

*... Сӯи даллоке бишуд Қазвиие,
Ки кабудам зан, бикун шириние.
Гуфт: Чӯи сурат занам, ай паҳлавон,
Гуфтӣ: Барзан сурати шери жаён.
Толеъам шер аст, нақши шер зан,
Чаҳд кун, ранги кабудӣ сер зан.
Гуфт: Бар чи мавзеат сурат занам,
Гуфт: Бар шонагаҳам зан он рақам.
Чун ки ў сӯзан фурӯ бурдан гирифт,
Дарди он дар шонагаҳ маскан гирифт.
Паҳлавон дар нола омад, к-ай санӣ,
Мар-маро қуштӣ, чӯи сурат мезанӣ.
Гуфт: Охир шер фармудӣ маро,
Гуфт: Аз чӯи узв кардӣ ибтидо.
Гуфт: Аз думгоҳ оғозидаам,
Гуфт: Дум бигзор, ай ду дидаам.
Шери бедум бош, гӯ: Ай шерсоз,*

*Ки дилам сустӣ гирифт аз захми гоз.
Чониби дигар гирифт он шахс захм,
Бе муҳобою мувосоеву раҳм.
Бонг кард ў, к-ин чӣ андом аст аз ў,
Гуфт: Ин гӯши аст, ай марди накӯ.
Гуфт: То гӯшаши набошад, ай ҳаким,
Гӯшро бигзору кӯтоҳ кун гилем.
Чониби дигар халиши оғоз кард,
Боз қазваниӣ фиғонро соз кард:
К-ин савум ҷониб чӣ андом аст низ,
Гуфт: Ин аст ишками шер, ай азиз.
Гуфт: То ишкам набошад шерро,
Гашт афзун дард, кам зан захмҳо.
Хира шуд даллоку пас ҳайрон бимонд,
То ба дер ангушт дар дандон бимонд.
Бар замин зад сӯзан аз хаим устод,
Гуфт: Дар олам касеро ин фитод?
Шери бе думу сару ишкам кӣ дид?
Инчунин шере Худо худ н-оғариd.*

Сипас мутафаккир шарҳи абёти фавқуззикро
меорад:

*Ай бародар, сабр қун бар дарди неш,
То раҳӣ аз неши нафси габри хеш.
К-он гурӯҳе, ки раҳиданд аз вуҷуд,
Чарҳу меҳру моҳашон орад суҷуд.*

*Ҳар кү мурд андар тани ў нафси габр,
Мар варо фармон барад хуриеду абр.*

Шурӯҳоти фавқуззикр агар ин ва ё он ҳикоёти мармұзро фаро гирад, Мавлоно баъзан байтҳои ҷудогонаро низ бо як ё ду байти дигар ташреҳу тавзеҳ медиҳад, ки аз ҷиддитарин муҳтассоти сабкии «Маснавӣ» маҳсуб мешавад. Чунончи:

*Дар замини мардумон хона макун,
Кори худ кун, кори бегона макун.*

Байти мазкур дар шарҳи шореҳон муҳталиф маънидод гардидааст. Вале ғолибан шореҳон ба зоҳири аҳдофи эҷодкор ғавр кардаанд.

Моҳияти маркази аҳдоф дар байти фавқуззикр ба қазовати Муҳаммадтақии Ҷаъфарӣ⁴⁵ «Истиқлоли худро ҳифз кунед» буда, «Ин яке аз он муаммоҳои шиносоии инсонӣ ва

---

⁴⁵ Тафсир ва нақлу таҳлили «Маснавӣ»-и Ҷалолуддин Муҳаммади Балхӣ. Муҳаммадтақии Ҷаъфарӣ. Ҷилди аввал, дафтари дуюм. Техрон. 1366. сах. 209.

ташхиси боистагиҳои ўст, ки ҳамаи мутафаккиринро дар ҳайрат фурӯ бурдааст».⁴⁶

Доктор Низомуддини Нурӣ⁴⁷ дар шарҳи тарокиби байти мазкур менависад, ки: «Дар замини дигарон хона кардан»- ба корҳои орияти пардохтан⁴⁸ ва ҳамчунин вожаи бегонаро – ношинос, ғариф⁴⁹ маънидод мекунад, ки ғавр ба самбулик нест.

Баъзе шореҳон аз нигоҳи ҳикмати урафо сари аҳдоф омадаанд ва такя бар қазовати эҷодкори «Маснавӣ» намудаанд. Тафовут дар он зоҳир мешавад, ки шореҳон вожаҳои чудогонаи байтро дар алоҳидагӣ низ тавзех додаанд. Фаразан дар китоби «Шарҳи кабири Анқаравӣ бар «Маснавии маънавӣ» омадааст: «Дар замини мардум хона масоз, зоро агар дар замини дигарон хона бино кунӣ ва он чоро макони худ қарор дихӣ, соҳибонашон чун вафо ва отифа надоранд, туро берун мекунанд. Пас дар ранҷу изтироб мемонӣ».⁵⁰ Ҳамин шореҳ бо такя бар

---

⁴⁶ Ҳамон саҳ.

⁴⁷ Фарҳанг луготи «Маснавӣ». Низомуддини Нурӣ. Ҷилди дуюм. Техрон – 1387. саҳ. 89.

⁴⁸ Ҳамон саҳ.

⁴⁹ Ҳамон асар. Саҳ. 45.

⁵⁰ Шарҳи кабири Анқаравӣ бар «Маснавии маънавӣ». Тарҷумаи доктор Исмат Сатторзода. Ҷузви якум аз дафтари дувум. Техрон: Механ. Саҳ. 110.

абёти тавзехии байти фавқуззикр боз менависад, ки: «Ин маъно ҳам ҷоиз аст, яъне мурод аз замини мардумон ин дунё бошад, пас дар ин дунё алоқа бо хонаву макон набанд».⁵¹ Шореҳ таъкид мекунад, ки: «Кори худро бикун ва кори бегонаро макун. Мурод аз бегона чӣ қасест?

*To ту танро ҷарбу шириин медиҳӣ,
Ҷавҳари худро набинӣ фарбехӣ.*

Модом ки вучуди худро бо ҷарбиву шириинӣ парвариш медиҳӣ, ҳаргиз ҷавҳаратро фарбех наҳоҳӣ дид, яъне рӯҳатро қавӣ ва бисёр нуронӣ наҳоҳӣ кард».⁵²

Мавлоно барои маърифати байти мавриди назар басо ихчаму мӯъказ шарҳи зеринро раво мебинад:

*Кист бегона? Тани хокии ту,
Қ-аз барои ўст гамнокии ту.*

---

⁵¹ Ҳамон ҷо.

⁵² Ҳамон ҷо.

Умуман шурӯҳоти мутафаккир ирфонӣ буда, танҳо чанд байтро фаро мегирад ва ҷанбаи рамзкушӣ дорад.

Шурӯҳоти орифи шоирро метавон падидай илмӣ дар эҷоди бадеъ номид.

Мутафаккир ба маънои лексикӣ-семантикийи қалимаҳо, мазомини таъбироту мақолу зарбулмасалҳо аслан эътибори ҷиддӣ, ки ба хотири мазмунсозӣ ва намоиши ҷилои хунарӣ бошад, намедиҳад.

Шеваи ташреҳи Мавлоноро, ки танҳо хоси сабки эҷоди ў дар «Маснавӣ» аст, шарҳи дохилӣ номидан мувоғики мақсад аст.

**Создание Национального корпуса
таджикского языка:
проблемы и пути решения
Искандарова Д.М.
Д.Ф.н., профессор, зав.кафедрой
теоретического и
прикладного языкоznания РТСУ
[\(iskandarova@hotmail.com\)](mailto:iskandarova@hotmail.com)**

Корпусная лингвистика, разрабатывающая общие принципы построения лингвистических корпусов данных с использованием современных компьютерных технологий, связана с оптимизацией гносеологической функции языка и является одной из перспективных областей прикладной лингвистики. Кроме собственно конструирования корпусов данных, корпусная лингвистика занимается созданием компьютерных инструментов, предназначенных для их обработки. Частным случаем корпуса данных является корпус текстов. В качестве единиц последнего выступают тексты или их достаточно значительные фрагменты.

Иначе говоря, корпус текстов – это собрание текстов в электронной форме, представляющих данный язык (на определенном этапе его

существования), отображающий данный язык во всем многообразии жанров, стилей, территориальных и социальных вариантов и т.п.[3].

Национальный корпус создается лингвистами, специалистами по корпусной лингвистике, для научных исследований.

Большинство языков мира имеет свои национальные корпуса, составлены они с различной степенью полноты и обработанности (Британский национальный корпус, Чешский национальный корпус и т.п.). Несколько лет назад запущен также проект «Национальный корпус русского языка». Созданию Национального корпуса русского языка предшествовало создание пробных («пилотных») корпусов современного русского письменного языка с автоматической морфологической разметкой и последующим ручным снятием грамматической омонимии, давшее возможность протестировать различные форматы морфологической разметки и различные программные средства автоматического морфологического анализа.

Национальный корпус имеет две важные особенности. Во-первых, он характеризуется представительностью, или сбалансированным составом текстов. Это означает, что корпус

содержит по возможности все типы письменных и устных текстов, представленные в данном языке (художественные разных жанров, публицистические, учебные, научные, деловые, разговорные, диалектные и т.п.), и что все эти тексты входят в корпус по возможности пропорционально их доле в языке соответствующего периода. Следует иметь в виду, что хорошая представительность достигается только при значительном объеме корпуса (десятки и сотни миллионов словоупотреблений). Планируемый составителями объем Национального корпуса русского языка — 200 млн. слов[4].

Традиция построения подобных корпусов на таджикском языке также находится в процессе становления.

Как отмечают по этому поводу создатели одного из последних корпусов текстов таджикского языка: «В настоящее время компьютерный корпус таджикского языка в самом Таджикистане либо совсем маленький, либо еще находится в стадии планирования или развития. Между тем университет Хельсинки уже конкретно располагает корпусом из 87 654 слов, а Мардумиён и Парвоз анонсируют корпус даже из 500 000 слов. Самый большой и единственный корпус в свободном

доступе предлагается в проекте Leipzig Corpora Collection, который состоит из 100 000 таджикских предложений, что соответствует приблизительно 1,8 млн. словам. Иранский лингвист Хамид Хасани заявил, что подготавливает таджикский корпус в 1 млн. слов. Имеется также информация, что и Академия наук Таджикистана уже владеет корпусом из 10 млн слов. К сожалению, по крайней мере, последний из упомянутых корпусов не отвечает многим предъявляемым к ним требованиям»[1,36].

Последний из упомянутых проектов представлен на сайте Терминологического комитета АН РТ (www.termcom.tj), где размещены корпусы классиков таджикско-персидской поэзии Рудаки, Фирдавси, Мавлоно, Хафиза, Саъди Шерази, а также современных таджикских поэтов Лоика Шерали и Мумина Каноата. Создатели и разработчики корпуса отмечают, что Комитет по терминологии при Академии наук Республики Таджикистан совместно со Школой информационной и коммуникационной технологии проектируют и создают корпус национального таджикского языка. Намечается построить корпус таджикского языка на базе не менее 10 миллионов слов таджикского текста.

По замыслу создателей корпуса национального таджикского языка в нем размещаются прежде всего тексты, отражающие активную лексику современного таджикского языка [2]. В корпус будут включены различные тексты, охватывающие все аспекты и сферы действия современного таджикского языка, в частности:

- образцы текстов наследия самых знаменитых и любимых поэтов классического периода (Рудаки, Фирдавси, Хайям, Хафиз, Руми и др);
- различные жанры прозы и поэзии современной литературы;
- тексты, выпущенные в эфир по программам таджикского радио и телевидения;
- тексты газет и информационных бюллетеней;
- тексты журналов;
- научные и научно-популярные тексты;
- учебные тексты;
- тексты официального, административного и юридического делопроизводства;
- тексты известных таджикских толковых словарей и двуязычных словарей;

■ тексты бытового назначения (переписка, общения)».

Выскажем несколько замечаний и мыслей, возникших при знакомстве с корпусом Рудаки.

Разработчиками отмечено, что: «В основу корпуса заложены тексты стихов великого поэта. С помощью новейшей информационной и коммуникационной технологии составлен ряд словарей по текстам стихов Рудаки, в том числе частотный словарь, алфавитный частотный словарь с увеличением и с уменьшением частоты использования слов в наследии Рудаки. Составлен также обратный словарь текста наследия поэта. В корпусе приведена обширная литература, библиография книг, посвященных жизни и творчеству Рудаки, исследовании различных аспектов наследия великого поэта»[2].

Нас особенно заинтересовали словари, составленные на основе корпуса и, в частности, частотный словарь и презентация материала в данном словаре. При работе со словарем мы отталкивались от исследования темы концептов «мард» и «мардӣ» в произведениях Рудаки. Само исследование данных концептов мы вынесем за рамки данной статьи и ограничимся здесь анализом

репрезентации материала в корпусе и словаре, а также его лингвистической обработки.

Приведем сразу замечание технического характера: словарем не совсем удобно пользоваться, поскольку для того, чтобы найти какое-либо слово, приходится несколько раз нажимать на кнопку «далее» для того, чтобы наконец попасть на ту страницу, которая вам необходима (конкретнее, пришлось 27 раз нажать на кнопку «далее» при просмотре сразу по 100 слов, сортировка по алфавиту возможна только в порядке убывания, сортировка по возрастанию теоретически существует, но игнорируется, соответственно приходится искать в обратном алфавитном порядке, начиная с буквы **я**, что не совсем удобно).

В результате поиска мы обнаружили, что слова **мард** и **мардӣ** фигурируют в нескольких словарных статьях с указанием частоты использования, а именно:

1. мард -6
2. марде – 1
3. марди – 12
4. мардро – 2
5. мардии -1

6. мардī -4

Представим выборку:

мард -6:

Не, ки Хотам нест бо чуди ту род,
Не, ки Рустам нест дар ҹанги ту **мард**.
Май орад шарафи **мард** мепадид,
Озданажод аз дирамхарид.

марде – 1:

Зан чу ин бишнида шуд, хомӯш буд,
Кафшгар конову **марде** лӯш буд.

марди- 12:

Шояд, ки **марди** пир бад-ин гаҳ шавад ҷавон,
Гетӣ бадил ёфт шабоб аз пайи машиб.

Марди ҳарас кафкҳош пок бигирад,
То бишавад тирагишу гардад рахшон.

мардро – 2:

Аз фаровонӣ, ки хушкомор кард,
З-он ниҳон мар **мардро** бедор кард.
Мардро наҳмор ҳашм омад аз ин,
Ғовшанге ба каф овардаш гузин.

мардī -4:

Гар бар сари нафси худ амирий, **мардī!**

Бар күру кар ар нукта нагирий, **мардī!**

Мардī набувад фитодаро пой задан,

Гар дasti фитодае бигирий, **мардī!**

мардии- 1:

Чу мир дид сухан, дод доди **мардии** хеш,

Зи авлиёш чунон, к-аз амир фармон буд.

Из приведенной выборки видно, что более правильным было бы представить в словаре следующие данные:

слово **мард** – 24

слово **мардī** - 2, а не

мард -6, марде – 1, марди – 12, мардро – 2,
мардии -1, мардī -4

Совершенно очевидно, что форма **мардī** в 3 строках:

Гар бар сари нафси худ амирий, **мардī!**

Бар күру кар ар нукта нагирий, **мардī!**

Гар дasti фитодае бигирий, **мардī!**

не может быть отнесена к словарной статье **мардī** «благородство» при подсчете частотности, поскольку должна быть отнесена к словарной статье **мард** (мардī в данном случае переводится как «ты благороден», или «будешь благороден» в стихотворном переводе В Левика⁵³), так же как и наличие изафета –и, послелога –ро и других не может быть основанием для вынесения слова за рамки собственно словарной статьи **мард**.

А концепт **мардī** «благородство» представлен всего лишь двумя формами в строках:

Мардī набувад фитодаро пой задан, ... и

Чу мир дид сухан, дод доди **мардии** хеш...

Иначе говоря, по всей видимости, тексты в корпусе не снабжены морфосинтаксической разметкой, т.е. помимо морфологической информации, приписанной каждому слову текста, для каждого предложения не задана также его

---

⁵³ Слепую прихуть подавляй – и будешь благороден!
Калек. слепых не оскорбляй – и будешь благороден!
Не благороден, кто на грудь упавшему наступит.
Нет! ты упавших поднимай – и будешь благороден!

синтаксическая структура, что нарушило истинную картину подсчета частотности словоупотребления.

Напомним, что **главное отличие** корпуса от электронных библиотек именно в том, что такие библиотеки в необработанном виде для научных исследований языка пригодны очень ограниченно. Как правило, виртуальные библиотеки создаются теми, кому интересно в большей степени содержание текстов, чем их языковые качества. Для составителей Национального корпуса такие факторы, как увлекательность или полезность книги, ее высокие художественные или научные достоинства представляются важными, но не первостепенными. Национальный корпус, в отличие от электронной библиотеки, — это не собрание «интересных» или «полезных» текстов; это собрание текстов, интересных или полезных для изучения языка. Корпус должен содержать особую дополнительную информацию о свойствах входящих в него текстов (так называемую разметку, или аннотацию) [4]. Разметка — главная характеристика корпуса; она отличает корпус от простых коллекций (или «библиотек») текстов, представленных в современном Интернете. Чем богаче и разнообразнее разметка, тем выше научная и учебная ценность корпуса.

В Национальном корпусе русского языка, например, в настоящее время используется четыре типа разметки: метатекстовая, морфологическая, акцентная и семантическая; в ближайшее время планируется также внедрение синтаксической разметки.

Несомненно, корпусная лингвистика проходит у нас в стране период становления, создание Национального корпуса таджикского языка является важнейшей из задач. В этих условиях создание корпуса устода Рудаки и других корпусов является настоящим прорывом в данной сфере и совершенно очевидно, что само программное обеспечение корпуса и созданные на основе корпуса словари могут иметь какие-то погрешности. Очевидно, для решения таких задач, как разметка текстов, потребуется время и усилия специалистов по созданию необходимых программ, учитывающих особенности таджикского языка. Кроме того, значительная часть лингвистических задач требует выявления исторических изменений в функционировании языковых явлений – например, изменений значения слов, частоты использования тех или иных синтаксических конструкций и т.д. Более того, корпус Рудаки относится к корпусу поэтических текстов,

поскольку включает стихотворные произведения. Соответственно, помимо обычных семантической и морфологической разметки должна быть предусмотрена специальная стиховедческая разметка. Таким образом, станет возможным поиск текстов, написанных различными стихотворными формами и т. п. по заданным параметрам.

Для нахождения и устранения подобных недостатков и погрешностей несомненно важна обратная связь – отзывы пользователей данных корпусов и словарей, это позволит усовершенствовать работу в данном направлении.

В заключение следует упомянуть о последних разработках в данной области. Группой ученых Масарикова университета (Чехия) совместно с таджикским ученым Гулшаном Довудовым совсем недавно построен корпус современного таджикского языка, содержащий более 50 млн. слов. Авторы проекта отмечают, что все тексты этого корпуса взяты из Интернета. Для получения данных для формирования корпуса использованы два различных подхода:

1. первая часть корпуса собрана путем сканирования нескольких новостных порталов на таджикском языке. «Если в этих порталах статьи были нумерованы, мы постарались загрузить все

номера, в противном случае, мы получали список ссылок либо с портала, либо из кэша Google. Чтобы получить максимально соответствующую информацию, то есть правильные заголовки, даты публикации, рубрики и т.д., каждый портал обрабатывался отдельно» [1,36].

2. автоматически отсканированная часть. «Для автоматической загрузки документов на таджикском языке из Интернета был использован SpiderLing- веб-сканер для текстовых корпусов. Мы начали сканирование с использованием 2570 веб-адресов (из 475 различных доменов), который собран с использованием Corpus Factory. В течение трех дней веб-сканер загрузил 9.5 GB HTML данных с около 300.000 документов» [1,38]

Авторы проекта также отмечают, что два частичных корпуса были объединены, и полученный результат проверялся на предмет дублирования с использованием программы Onion. В результате получен корпус таджикского языка, состоящий из более 50 млн. таджикских слов и более 60 млн. токенов (слова, числа, знаки пунктуации) [1,39].

Исследования и работы прикладного характера в данной области продолжаются, возможно есть и другие значимые результаты,

которые, на наш взгляд, должны обязательно координироваться, поскольку проекты такого рода должны иметь статус государственных.

Легкость доступа к массивам лингвистического материала при помощи информационных технологий безусловно должна привести к качественно новым результатам в научно-исследовательской и учебной работе, но эти результаты должны отражать реальное состояние языка. Корпус, в силу своего определения, может и должен служить исходным речевым материалом, легко доступным для любой его обработки в соответствии с той или иной научной задачей и предоставлять для этого соответствующие программные средства. Однако сама деятельность по созданию и использованию национального корпуса текстов неизбежно требует разработки и тщательного обсуждения соответствующего **набора категорий, учитывающих национальную традицию**. И только в таком случае станет возможным обсуждение и сравнение реальных и потенциальных результатов любого исследования корпуса. Необходимо внимательнее изучать и учитывать связи между внутренними свойствами корпуса, содержащего исходный речевой материал исследования, и внешними обстоятельствами,

содержательно соотнесенными с задачами национальной филологической традиции и общественно-языковой практики.

Литература:

1. Гулшан Довудов, Ян Помикалек, Вит Сухомел, Павел Шмерк. Об автоматизированном создании корпуса таджикского языка// Материалы круглого стола «Перспективы развития фундаментальных и прикладных лингвистических исследований в РТ. Автоматизация лингвистических исследований». - Душанбе, 2012. – СС.36.
2. Корпус Рудаки. -
[URL: http://termcom.tj/index.php?menu=bases&page=base_rudaki&lang=rus](http://termcom.tj/index.php?menu=bases&page=base_rudaki&lang=rus)
3. Прикладная лингвистика// Энциклопедия «Кругосвет». - URL:
http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/PRIKLADNAYA_LINGVISTIKA.html?page=4,2
4. Что такое корпус// Национальный корпус русского языка. - URL:
<http://www.ruscorpora.ru/corpora-intro.html>

Абдучамол Ҳасанов,
доктори илмҳои
филологӣ, профессор

ҚАЙДХОИ ЗАБОНШИНОСӢ ДАР БАРХЕ ОСОРИ ТАРҖУМАВИИ АҲДИ СОМОНИЁН

Забоншиносии тоҷик таърихи тӯлониву бой дошта, решаҳои он ба даврони пеш аз истилои араб мерасад. Ҳанӯз дар аҳди Сосониён дар иддае аз лугатномаҳо, мисли «Фарҳанги оим-евак» қайдҳои сарфию нахвии фаровонеро метавон дучор шуд. Ниёғони мо на танҳо дар таҳлилу баррасии вижагиҳои лугавӣ, овозӣ ва сарфиву нахвии заони хеш ишораҳои ҷолиб кардаанд, балки боз бунёдгузорони илми баъзе ақвоми ғайриэронӣ низ маҳсуб мешуданд. Ба ҳамагон маълум аст, ки нависандагону муаррихони асримиёнагӣ чун Ибни Сино, Форобӣ, Ибни Муқаффаъ, Бадеъуззамони Ҳамадонӣ, Фахри Розӣ, Ҷурҷонӣ, Истаҳрӣ ва даҳҳо фузалои дигари эронинажод роҷеъ ба инъикоси ҳусусиятҳои грамматикаи забони арабӣ хизмати шоистаэро ба ҷо овардаанд. Дар ағлаби осори ҷунин аҳли илми асрҳои миёна ҳодисаҳои ҷудогонаи забон шарҳу эзоҳ дода шуда, мақсади эшон омӯзонидани қироати бегалати матн, мавридишиносона истифода кардани воҳидҳои лугавӣ, огоҳона баён намудани андеша ҳангоми тарҷумаи ибораву ҷумлаҳо ва монанди инҳост. Аз ин ҷиҳат дар гузашта ҷанбаи амалии илми забоншиносӣ пурқувват буда, тадриҷан ҷиҳати назарии он нерӯ пайдо кард. Раванди бештар қувватгирӣ самти назарии онро дар назар дошта, проф. Д. Ҳоҷаев овардааст, ки «... дар натиҷаи баҳрабардорӣ аз мактабҳои забоншиносии дигар тамоюли назарӣ, ҷанбаи таҳлилии илми забоншиносии форсу тоҷик низ қавӣ гашта, бисёр донишмандон оид ба масъалаҳои

чудогонаи он андешаҳои илмии судбахш иброз доштаанд» (3, с. 8).

Дар гузашта, ба хусус аҳди Сомониён ин гуна қайдҳои арзишманд на танҳо дар таълифоти ба форсии тоҷикӣ эҷодгашта, балки дар осори тарҷумавии таърихиву динӣ низ бисёр дучор меоянд. Аз ин ҷиҳат чунин осор на танҳо манбаи гаронбаҳои аҳбори таъриҳӣ, ҷуғрофӣ, мардумшиносӣ ва динӣ ҳастанд, балки аз ҷумлаи сарҷашмаи мӯътабари маълумоти забоншиносӣ низ ҳастанд. Муаллифон ва мутарҷимони ин гуна таълифот гоҳ ба таври муфассал ва гоҳе муҳтасар ба масъалаҳои забону забоншиносӣ низ даст зада, кӯшиши ташрехи маънову вазифаҳои унсурҳои алоҳидай забонӣ, эзоҳи сайри таърихии вожаҳо, вазифаҳои хоссаи ҳуруфи арабиасоси тоҷикӣ, мансубияти забонии унсурҳои лугавӣ ва гайраҳоро кардаанд. Дар ин мақола имкони ба таври густарда шарҳу эзоҳ додани тамоми ин гуна вижагиҳои чунин осор нест. Бино бар ин, дар заминай маводи фактологии ду асари тарҷумавии бузургҳаҷми давраи Сомониён: «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ ва тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» ҷанде аз ин гуна қайду ишораҳои забоншиносиро зикр карданӣ ҳастем: 1) **Ишораҳо оид ба пайдоиши забонҳои дунё.** Пайдогардии забони инсоният яке аз масоили марказӣ ва печидаи забоншиносӣ мансуб мешавад. Роҷеъ ба зуҳури забон ва инкишофи баъдии онҳо фарзияҳои гуногун вучуд дорад, ки назарияҳои тақлиди овозӣ, нидой, тобишҳои меҳнатӣ, гуфтушуниди иҷтимоӣ аз ҷумлаи онҳост (ниг. 6, с. 176-178). Аз баъзе қайду ишораҳое, ки дар ҳар ду асари мавриди таҳлил омадаанд, маълум мешавад, ки ин масъала таваҷҷӯҳи ниёғони моро ҳанӯз ҳазор сол қабл ба ҳуд ҷалб карда будааст. Балъамӣ дар «Таърихи Табарӣ» ва гурӯҳи тарҷумонҳо дар тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» дар ин хусус овардаанд, ки «ва он манораи (манораи Намруд-Ҳ.

А.) дигар рӯз аз бун бияфтод. Ва халқ ҳама битарсиданд ва хуш аз мардумон бишуд аз ҳавли он ва забони худро фаромӯш карданд. Ва забони эшон сурёнӣ буд. Чун ба хуш омаданд, ҳар касе сухан ҳамегуфт, аз фазаъ ва тарс, то ба ҳафтоду ду забони мухталиф сухан гуфтанд, ки ҳеч кас забони якдигарро надонистанд. Ва он рӯз боз забонҳои мухталиф ба ҷаҳон андар бисёр шуд» (2, ч.1, с. 118). «Ва бад-он вақт, ки он манора (манораи Намсруд-Ҳ.А.) биюфтод, то чиҳил фарсанг овози он бирасид ва ҳар кучо он овоз бирасид, ҳар кӣ бишнид, аз саҳми он бехуш гашт ва биюфтод. Ва дар забонҳои халқ балбала даруфтод, чунон ки ҳеч кас забони худ бознамедонист. Ва ҳар кас чизе мегуфтанд. Ва ин забонҳои мухталиф аз туркиву хиндӣ ва румӣ ва аз ҳар забоне, ки ҳаст, аз он вақт боз аст, ки он манора биюфтод...» (7, ч.1, с. 42).

Албаттa, ишораҳои тазаккурёфта ҳақиқати масъаларо ошкор наҳоҳад кард, vale барои мо ин чиз мухим аст, ки дар онҳо муаллифон қӯшиши ҳаллу фасли зуҳури забонҳои дунёро кардаанд.

2) Ишораҳо роҷеъ ба пайдоиши этиологияи вожаҳо. Дар ҳар ду асар метавон бо қайдҳои фаровони этиологӣ дучор омад, ки дар онҳо қӯшиши шарҳи таърихи баромади унсурҳои луғавӣ ба назар мерасанд. Аксари чунин қайду ишораҳо заминаи илмӣ надошта, муаллифону мутарчимони ҳар ду асар силсилаи зиёди ин гуна вожаҳоро дар заминаи этиологияи ҳалқӣ шарҳ доданд. Чунончи, дар порҷаи зер сабаби номи дигар доштани «Қуръон», яъне «Фурқон» чунин эзоҳ дода шудааст: «Ва Ҳудои таоло Ҷабраилро сӯи Мӯсо фиристод ва ўро ба муноҷот хонд, то Таврот» ўро диҳад. Ва «Таврот» ҳама ба як бор бар Мӯсо фиристод, на чун «Қуръон». Ва ин «Қуръон» аз баҳри он «Фурқон» хонанд, ки Ҳудои таоло гуфт: «Таборакал-лазӣ наззала-л-фурқона ало абдиҳи», зеро ки муфаррак омад

пароканда, на ба چумла, зеро ки фарқ кард миёни ҳақку ботил» (2, ч. 1, с. 262).

Ин гуна қайдҳо тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» камтар, вале дар «Таърихи Табарӣ» зиёд ба мушоҳида мерасанд. Ба силсилаи онҳо ташреҳи вожаву ибораҳои эрониаслу арабӣ, амсоли Каюмарс (2, ч.1, 5, 58), Балх (2, ч.1, с. 62), Қаряи Айуб (2, ч.1, с. 198), Замзам (2, ч. 1, с. 123), Яъқуб (2, ч.1, с. 158; 7, ч.1, с. 615), Исроил (2, ч.1, с. 159; 7, ч.1, с. 616, 650), Зулманорайн (2, ч.1, с. 215), Мӯсо (2, ч.1, с. 222), Масех (2, ч.1, с. 416; 7, ч.1, с. 211), Хизр (2, ч.1, с. 283; 7, ч.1, с. 758), Заббо (2, ч.1, с. 453), Абраш (2, ч.1, с. 456), Кай (2, ч.1, с. 317), Хира (2, ч.1, с. 393), Дороб (2, ч.1, с. 394), Шопур (2, ч.1, с. 488), Акбор (2, ч.1, с. 444), Самарқанд (2, ч.1, с. 463, 536), Баҳроми Гӯр (2, ч.1, с. 508), Баҳроми Чӯбин (2, ч.1, с. 591), Бӯчаҳл (2, ч.1, с. 748), Окила-ту-л-нибод (2, ч.1, с. 797), умрат-ул-қазо (2, ч.2, с. 851), ҳичҷат-ул-видоъ (2, ч.2, с. 901), Фазв-ул-ҳинта (2, ч.2, с. 854), куббат-ул-ҳазро (2, ч.2, с. 864), Атиқ (2, ч.2, с. 982), лайлат-ул-ҳадид (2, ч.2, с. 1000), зу-л-ҳичоб (2, ч.2, с. 1037), қаср-ул-лусус (2, ч.2, с. 1046), Озарбойгон (2, ч.2, с. 1053-1054), Зиллу-ш-шайтон (2, ч.2, с. 1250), Қутайба (2, ч.2, с. 1277), Кирмонӣ (2, ч.2, с. 1381, 1394), Набатӣ (2, ч.2, с. 1312), Ашаҷҷ (2, ч.2, с. 1326), ғазв-ут-тин (2, ч.2, с. 1353), Язид ибни Ноқис (2, ч.2, с. 1378, 1379), Саффоҳ (2, ч.2, с. 1437), Давоникӣ (2, ч.2, с. 1438), Абӯдавоникӣ (2, ч.2, с. 1484), Бӯдавоникӣ (2, ч.2, с. 1484), пасфардо (2, ч.2, с. 1491), Зуляишнайн (2, ч.2, с. 1553), Ҳавво (7, ч.1, с. 46), Арафот (7, ч.1, с. 53, 675), Толут (7, ч. 1, с. 134), Мосух (7, ч.1, с. 174), Ҳавориён (7, ч.1, с. 196), Сари ҷоҳи Бадр (7, ч.1, с. 212), Муҳаммад (7, ч. 1, с. 282, 691; ч.2, с. 176, 180), Ҳаштодҳона (7, ч.1, с. 601; ч.2, с. 317), Зулавтод (7, ч.1, с. 630), Одам (7, ч.1, с. 774), Ажидаҳоқ (7, ч.2, с.60) доҳил мешаванд. Аз рӯи шумори мо, чунин эзоҳи таърихи калимаву ибораҳо дар тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» дар понздаҳ маврид, вале дар «Таърихи Табарӣ» дар чилу

панҷ ҳолат дучор омад. Лозим ба таъкид аст, ки дар ҳар ду асари ёдшуда фақат дар заминаи халқӣ эзоҳ ёфтани ин гуна унсурҳои забонӣ дида нашуда, шарҳои инъикоскунандай ҳақиқати илмӣ низ ба назар мерасанд. Масалан, эзоҳи этимологияи вожаи Чамшед дар тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» далели равшани чунин иддао буда метавонад: Ва аз баҳри он «Чамшед» хонанд ўро, ки «чам» ба забони эшон «рӯшнӣ» бувад ва «шедо» Офтоб бувад ва ба забони паҳлавӣ ҳамин бошад» (7, ч.1, с. 354). Ин шарҳ ба истиснои баъзе ҷузъиёти он инъикоскунандай ҳақиқати илмист. Вокеан, вожаи мавриди таҳлил аз ҷузъҳои **уам** ё **jam** ба маъни «тавъамон» ва *shēt* ё *shēd* ба маъни «дурахшон» иборат аст (8, с. 252). 3) **Инъикоси вижагиҳои забонҳои дунё.** Дар ҳар ду асари тазаккурӯфта метавон бо қайдҳое дучор омад, ки дар онҳо хусусиятҳои лугавии забонҳои алоҳида эзоҳ ёфтаанд. Масалан, дар порчаҳои зайл вижагиҳои муайяни лугавии забони арабӣ ишора гардидааст: «...андар лугати араб бисёр бувад, ки лафзро ном баранд ва маънӣ чизе дигарро хоҳанд» (2, ч.1, с. 267). «Ва андар лугати араб бисёр ояд, ки лафз яке бувад ё ду ҷамоатро хоҳад. Ва аммо лафзи ҷамоат, ки маъни як танро хоҳад, кам ояд ба қалом андар ва ба шеър андар» (2, ч.1, с. 128). «Ба лугати араб андар «савм»-ро «самт» хонанд» (2, ч.1, с. 419). «Чунин гӯянд, ки ин сухан лафзи араб аст ва арабро одат он аст андар лугате, ки чун ду ҷизро ном барад яке бузургтар ва яке хурдтар, нахуст хурдтарро ном барад, чунон ки гӯянд: «Мо индӣ қалилун ва ло қасирун». Нагӯяд, ки: «Мо индӣ қасирун ва ло қалилун» (7, ч.2, с. 121).

Дар «Гаърихи Табарӣ» Абӯалии Балъамӣ дар ҷараёни баёну воқеаву ҳодиса роҷеъ ба рӯйдоди баъзе сактаҳо дар забони ашҳоси алоҳида ишораҳои ҷолиб дорад. Маълум аст, ки барҳе мардум ҳангоми суханронӣ дар талафғузи ҳамсадои **р** очизӣ мекашад ва бар ивазаш

ҳамсадои л-ро истифода мекунад. Балъамӣ дар як маврид ҳодисаи ба ҳамин монанди гуфтори бархе ашхосро зимни баёни нақле овардааст: «Ва яке духтари дигар буд ўро, аз ин ҳама неҳтар, номи ў Чория аз бинои Имриилқайс ал-Калбӣ. Ва сесола буд. Ва чун Алӣ бинишастӣ, ў миёни мардумон берун омадӣ ва бар канори разия-л-Лоҳу анҳу биншастӣ. Ва забонаш андар гаштӣ ба лом. Ва чун лом хостӣ гуфтан, дол гуфтӣ. Ва чун гуфтандӣ: «Модарат аз қадом қабила аст?» Хостӣ, ки гӯяд «аз Калб», «аз Кадб» гуфтӣ. Пас донист бад-он курдӣ, ки он ҳато аст. Аз паси он чун гуфтандӣ: «Модарат аз қадом қабила аст?» На Калб гуфтӣ ва на Кадб, Гуфтӣ: «Вав, вав»-яъне Калб. Ва ў аз саг иборат кардӣ. Ва мардумон аҷаб доштандӣ, инчунин фитнат ва зеҳн аз қӯдаке хурд» (2, ч.2, с. 1158). 4) **Зикри мансубияти забонии вожаҳо**. Эзоҳи воҳидҳои луғавӣ аз лиҳози мутааллиқ буданашон ба забонҳо дар тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» гоҳ-гоҳ, вале дар «Таърихи Табарӣ» дар ағлаби маворид ба мушоҳида мерасад. Соҳибони ҳар ду осор дар ҷараёни нақли воқеат аз ҳусуси шакли паҳлавии аносирӣ луғавӣ (7, ч.2, с. 63; 2, ч.2, с. 1053), гунаҳои паҳлавиву порсии онҳо (2, ч. 1, с. 636), суратҳои сурёниву тозиашон (2, ч.1, с. 21), вариантҳои тозиву ибронияшон (2, ч.1, с. 83) ва монанди инҳо мулоҳизаронӣ кардаанд: «Ва Аҷам оташро «озар» ҳонанд ба забони паҳлавӣ. Аз баҳри он Озарбойгон ҳонанд, ки асли оташҳои Аҷам он ҷо парастидӣ...» (2, ч.2, с. 1053-1054). «Ва дарахт ба забони паҳлавӣ «алам» бошад» (7, ч. 2, с. 63). «Он ки ба Машриқ аст, номи ў ба сурёнӣ Барҷасо ва ба тозӣ-Ҷобулсо» (2, ч.1, с. 21). Ва «ҳонӣ» ба забони паҳлавӣ ва порсӣ он бувад, ки «бинишин». Ва мулуки Аҷам ва акобир ин забон гуфтандӣ. Ва «ҳомурз» он бувад, ки «бархез» (2, ч.1, с. 636). 5) **Ифодай маъно бо ҳуруфи арабиасоси тоҷикӣ**. Дар тӯли беш аз ҳазор сол дар назму насири форсӣ-тоҷикӣ

ифодаи маъноҳои муайян на бо усули зикри худи аносирӣ луғавӣ, балки тавассути ҳарфҳои алоҳида сурат мегирифт. Лозим ба таъқид аст, ки чунин равиши ифодаи матлаб аз «Қуръон» сарчашма гирифтааст. Силсилае аз оётҳои «Қуръон» маҳз бо ёрии ҳамин гуна ҳуруф ифода шудаанд. Дар ин замина бархе пажӯшишгарон ишора намудаанд, ки бисту нӯҳ сурай «Қуръон», ки ба гайр аз Бақара ва Оли Имрон ҳама маккианд, бо ин гуна ҳарфҳо оғоз мешаванд. Ин навъ оёт гоҳе бо як ҳарф, ба мисли «нун», «қоғ», «сад», гоҳе бо ду ҳарф «ё, син», «то, ҳо», гоҳе бо се ҳарф «алиф, лом, мим», «алиф, лом, ро», «то, син, мин» ҳамин гуна то панҷҳарфӣ омаданд» (4, с. 49; инг 1, с. 8). Аз қайду ишораҳое, ки дар тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» омадааст, мусаллам мегардад, ки тавассути ҳар қадоми чунин ҳуруф маъноҳои муайян ифода гаштаанд. Чунончи, ҳарфҳои «алиф, лом, мим» дорои чунин маъноҳо будаанд: «Алиф, лом, мим, ин алиф ва лом ва мим аз ҳуруфи мӯъчам аст ва андар ҳуруфи мӯъчам бисёр хилоф аст. Гурӯҳе гӯянд, «алиф» номи Худованд аст, чунон ки гӯй «Аллоҳ» алиф нахустин ҳуруф бошад аз Аллоҳ ва «лом» номи Ҷибрил. Ва «мим» номи Муҳаммад аст, чунон ки мими миёнагӣ аз Муҳаммад» (7, ч.1, с. 37).

Ин матлаб дар ҷои дигар ба таври муфассал ин гуна эзоҳ ёфтааст: «Аммо алиф, лом, мим аз ҳуруфи мӯъчам аст ва он худ бигуфта омадааст ба ин китоб ба ҷанд ҷойгоҳ ва ҳиссаи ин гуфта омадааст, ки чӣ гуна аст. Ва гурӯҳе гӯянд, ки «алиф» номи Худой-худои азза ва ҷалла аст ва нахустин ҳарф аст аз Аллоҳ ва ин ишорат аст бад-он-к Худои азза ва ҷалла яке аст ва вайро ҳамто ва анбоз нест ва ӯро ёр нест. Ва «лом» номи Ҷабраил, алайҳи-с-салом, аст ва охири номи Ҷабраил аст, ҳамчунон ки «лом» пайваста бошад ба ҳуруфҳои дигар, Ҷабраил бо ҳама пайғамбарон, алайҳиму-с-салом пайваста бошад, ки рисолати ҳама пайғамбарони мурсал,

алайхиму-с-салом, бад-ӯ ва бар дасти ӯ омад бад-эшон аз осмон. Ва «мим» номи пайғамбари мо аст, сала-л-Лоҳу алайҳи ва салам ва аввали ҳарфи номи Муҳаммад аст ва ин чаҳор ҳарф аст, аввал «мим» аст. Ва Ҳудои азза ва ҷалла Одам, алайҳи-с-салом, ки биёғарид, бар мисоли номи пайғамбари мо, сала-л-Лоҳу алайҳи ва салам оғарид. Сарашро бар мисоли мими аввал оғарид в аду дасташ бар мисоли «ҳо» оғарид, шикамош бар мисоли «мим»-и миёнагӣ оғарид в аду поиш бар мисоли «дол» оғарид» (7, ч.2, с. 176-177).

Аз чунин иқтибоси тӯлонӣ аён мегардад, ки ҳуруфи дигари дар оёти «Қуръон» омада низ дар адой матлабҳои дигар мавриди истифода қарор доштаанд.

6) **Тағсири маъни** **воҳидҳои луғавӣ**. Ин гуна маъниидоди аносирӣ луғавӣ дар «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ ба мушоҳидати мерасад. Муаллиф дар мавридҳои бисёр дар ҷараён андешаронӣ ин ё он вожаро зикр мекунад ва ба эзоҳи маъни он мепардозад. Ба ин тарз ӯ қалимаҳои Иблис (2, ч.1, с. 32), дурӯғ (2, ч.1, с. 114), ашудд (2, ч.1, с. 168), фахшо (2, ч.1, с. 170), бизъа (2, ч.1, с. 176), сумма (2, ч.1, с. 204), вазир (2, ч.1, с. 235), сарҳ (2, ч.1, с. 348), моида (2, ч.1, с. 431), ҳайтол (2, ч.1, с. 518), исфаҳбад (2, ч.2, с. 1053) ва монанди инҳоро шарҳ додаст: «Ва маънии «Иблис» навмед бувад...» (2, ч.1, с. 32). «Ва «ашудд» аз ҳаҷдаҳ бувад то чиҳил» (2, ч.1, с. 168). «Ва маънии «вазир» муъин бувад» (2, ч.1, с. 235). «Ва «моида» таом бувад ороста маар ҳӯрданро, ё бар хон, ё бар суфра ё бар дастор» (2, ч.1, с. 431). «Ва исфаҳбад сипоҳсолор бувад, ба забони порсӣ сипоҳбар гӯянд, яъне сипоҳ барад аз чое ба чое» (2, ч.2, с. 1053).

Дар баъзе мавридҳо Абӯалии Балъамӣ зимни маъниидоди вожаҳо мансубияти маҳаллии онҳоро низ ишора менамояд. Масалан, роҷеъ ба унсури луғавии ҳайтол ӯ чунин менависад: «Ва Ҳаётила ҷамъи «ҳайтол»

бошад ва «ҳайтол» ба забони Бухоро марди қавӣ бошад» (2, ч.1, с. 518).

7) Зикри воқеоти марбут ба сахлангорӣ дар тарҷума. Маълум аст, ки вижагиҳои ин ё он забонро ба эътибор сарфи назар карда тарҷума намудани калима, ибора, чумла ва умуман матн боиси дар забон рӯй додани ҳарчу марҷо хоҳад гашт. Академик М. Шакурӣ кайҳост, ки муносибати ҷиддӣ зоҳир кардани аҳли қаламро ба ин масъала гӯшрас намуда буд. Бино ба таъкиди ў, аз сарватҳои бепоёни забонҳои дигар «оғоҳона истифода кардан аҳамияти калон хоҳад дошт» (9, с. 17). Аз ин ҷиҳат қайду ишораҳои дар сарчашмаҳои ниёғони мо зикрёфта барои мо намунаи ибрат бошад. Чунончи, дар «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ ҳикоёте оварда шуда, дар он тарҷумай қўрқўона мавриди мазаммати муаллиф қарор гирифтааст: «Ва ҷавоби нома кард ба лутф ва кассир бигуфт: «Бигўй маликро, ки ин дуҳтарро на чунон ёфтам, ки шоистаи малик боша два андар нома бинавишт: «Фӣ маҳо-л-Ироқи ла мандуҳатал-малики ан саводи аҳли-л-араб». Ва ин сухани латиф аст ва некӯ, валекин Зайд ба тарҷума кардан зишт гадонид аз баҳри он ки «маҳо» ба тозӣ ғови кӯҳӣ бувад ва низ гӯянд, ки андар ҷаҳон аз мардум ва ҷаҳорпой ҳеч ҷизро ҷашм аз он ғови кӯҳӣ некӯтар набошад ва араб занони ғовчашмро «маҳо» хонанд ва ба ҷашми ғов изофат қунанд бад-ин маънӣ, «ассадон» сиёҳон боша два «суд» меҳтарӣ бувад ва «сайийд» меҳтар бошад. Маъни ин сухани Нӯъмон он аст, ки ў гуфт: «Ва инно фӣ маҳо-л Ироқи ла мандуҳатан ан судони-л-араб». Ва ба маънӣ эдун бувад, ки маликро ба Ироқ ҷандон фароҳчашмон ва сиёҳчашмон ҳастанд, ки ўро ба сиёҳони араб ҳоҷат набошад. Зайд ин маънӣ ба тафсир бигардонид ва «маҳо» модаговон гуфт ва чунон бознамуд, ки эдун ҳамегӯяд, ки модаговони аҷаммаликро ҷандон ҳастанд, ки меҳтарзодагони араб ба кор наёянд... Кисроро ҳашм

омад ва савганд хӯрд, ки...Нӯъмонро бикӯшам ё ба хидмати хеш хонам» (2, ч.1, с. 63). Ба ин тариқ, дар радифи сарчашмаҳои дигари даврони гузашта осори тарҷумавӣ низ яке аз манбаъҳои арзишманди қайдҳои забоншиносӣ маҳсуб шуда, гирдоварӣ кардану манзури хонандагон намуданашон боиси афзудани тасаввуроти эшон роҷеъ ба таърихи забоншиносии тоҷик ҳоҳад гашт. Қайдҳои дар ин гуна осор дарҷёфта барои такмил ёфтани маводи фактологии фарҳангҳои тафсирӣ, этиологияӣ, грамматикий мадади калон ҳоҳад расонд.

ФЕХРИСТИ ОСОРИ ТАҲҚИҚӢ

1. Абдусаттор А. Фазоили «Қуръон». –Душанбе: Ориёно, 1992.
2. Балъамӣ А. Таърихи Табарӣ. Ҷилдҳои 1-2. Бо муқаддима ва тавзеҳоти М. Умаров ва Ф. Бобоев. –Техрон: Замон, 1380/2001.
3. Давлатбеки Хоҷа. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна. –Душанбе: Диловар-ДДМТ, 1998.
4. Майбудӣ А. Шукуфаҳои қуръонӣ-Гузидай тафсири «Кашф-ул-асрор ва узнату-л-аброр»-и Майбудӣ. Интихоб ва тавзеҳоту таълиқот аз Ф. Насриддинов. –Хуҷанд: Ношири, 2011.
5. Нисорӣ Х. Чаҳор гулзор. Таҳиягарони матн, муаллифони пешгуфткор ва мураттибиони лугату тавзеҳот У. Назир ва Д. Хоҷа. –Душанбе: Шарқи озод, 1998.
6. Норматов М. Муқаддимаи забоншиносӣ. –Душанбе: Матбуот, 2007.
7. Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ». Ҷилдҳои 1-2. Таҳия ва таълиқоти Н. Ю. Салимов, Н. Ш. Зоҳидов, Н. И. Фиёсов, А. А. Ҳасанов, А. Самеев. –Хуҷанд: Нури маърифат, 2007.
8. Ҳусайнӣ Шаҳиди Мозандаронӣ. Фарҳангӣ «Шоҳнома». Балх. 1377.

9. Шуқуров М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад. –Душанбе: Ирфон, 1985.

**С. Фаниева – н. и. ф.,
дотсенти кафедраи
забони тоҷикии ДДХ
ба номи академик
Бобоҷон Ғафуров**

АКТУАЛИЗАЦИЯ МАҶНОЙ

Имконияти дучонибаи маҶноии калимаи муштақ, асосноккунӣ дуҳелаи он бо масъалаи сершумории асосноккунӣ зич алоқаманд аст ва тадқиқи актуализатсиия маҶноии формантҳои калимасозро ба миён меорад. Ба ибораи дигар, тадқиқи таъсири мутақобилаи маҶноии формантҳо дар доираи калимаи муштақ имкон медиҳад, ки масъалаи актуализаторҳои маҶноии системаи калимасозӣ таҳлил карда шавад.

МаҶнои аксари формантҳои калимасоз танҳо дар ҳайати калимаи муштақ якҷоя бо асоси маҳраҷӣ актуалий мегардад. Ҷанбаи актуализатсиия чумла ба тарзи дигар сохта шудааст. Дар ин ҷо принципи «ҳокимијат» ҳукмрон аст. Аломати марказият дар худи ядро-ҳабар ҷойгир буда, амали он ба тамоми гуфтор паҳн мешавад. Дар ҳолати аввал ҷузъи тобеъ шаклан суратгирифта мебошад, дар ҳолати дуюм ҷузъи асосӣ (ниг. ба: 5, 33). Ба фикри мо, ин оппозитсия (зиддият), яъне дар чумла мавқеи марказиро ишғол кардани ҷузъи тобеъ, вале дар охири чумла омадани он ва дар таркиби универб аввал ҷой гирифтани ҷузъи актуалишуда (ҳабар) ба ҳам робита доранд, яъне муҳолифати ду пайдарҳамӣ дар сатҳи воҳиди синтаксисӣ ба муҳолифат дар сатҳи универб оварда мерасонад: ин ҷо, чун дар дигар ҳолатҳо, актуалияти баъзе шаклҳо боиси сохта шудани калимаи нав мегардад.

Ғайр аз ин, афзалияти синтагматикии мубтадо бо тобеъ набудани он («шоҳи чумла») ва баръакс, марказияти ҳабар («хӯҷаин») бо мавҷудияти

актуализаторъо дар он ифода шудаанд. Дар чумла вучуд доштани чузъи мутлако мустақил ва звеной марказый дуузва шудани сохтори ядрои онро ба вучуд меорад, ки чузъи аз ҷиҳати синтагматикий тобеъ мавқеи марказий дорад (ниг. ба: 5, 33).

Зимнан қайд мекунем, ки дар маводи таҳлилии мо универбхое, ки бештар ҳиссаҳои рематикиро фаро гирифтаанд, сермаҳсуланд ва бешубҳа, бо омилҳое, ки дар боло нисбат ба воҳиди синтаксисӣ зикр гардиданд, робита доранд. Яъне азбаски унсурҳои актуалишаванда дар таркиби хабар мебошанд, инъикоси худро, албатта, дар универб пайдо менамоянд. Дар айни замон универбхое мавриди баррасӣ қарор мегиранд, ки ҳиссаҳои таркибиашон бо ҳиссаҳои рематикии тафсири маънӣ айният доранд.

Самти ономасиологии ин типи универбҳо вобаста ба муносабати маъноии базис ва аломати ономасиологӣ хеле гуногун буда, универбҳо дорои асосноккунандаҳои зерин мебошанд:

а) “он чӣ, ки аз ҷизе таркиб ёфтандро ифода кунад”: **гулқанд** (гулшакар)-навъе мураббо, ки баргҳои гули сурху шакар (ё қанд) дар офтоб парвариш диханд ва ба манзури таквив ба линати мизоч таҷвиз мешуда (9, 3373);

б) “он чӣ, ки дорои ин ё он аломат бошад”: **парпой**-кабӯтареро гӯянд, ки бар рӯи устухони кафи пояш парҳои фаровон мавҷуд бошад (9, 718), **бедбарг**-навъе аз пайкон, ки ба сурати барги бед бошад: (4, 154), **раҳанҷом**-аспи тезрафтор ва маркаб ва қосид, ҷаро ки роҳро ба анҷом мерасонад (4, 383);

в) “он чӣ, ки вазъияту ҳолатро ифода мекунад”: **шоҳшона**-қисме аз ҳила ва таҳди迪 гадоён, ки шоҳи гӯспандро ба як даст ва шонаи гӯспандро ба дасти дигар гирифта, он ҳар дуро бо ҳам бо унвоне мемоланд, ки садои ғарib аз он бармеояд (4, 453);

г) “оне, ки дорои ин ё он аломат бошад”: **шевозабон**-фасех ва балег, теззабон (4, 479), уштурхӯй-оне, ки бар сифати уштур бувад (9, 278), **палангтӯш**-оне, ки паҳлавонсина аст (4, 167), **пилболо**-баланду бузург ба қомати пил (4, 171), **душманком**-касе, ки ба ҳасби муроди душманон харобу камбаҳт ва залил бошад (4, 337).

Чунон ки аз таносуби воҳидҳои синтаксисӣ ва универбҳо бармеояд, дар айни замон дар ҳамаи универбҳои зикршуда, ба ғайр аз универбҳои **шоҳшона**, **гулқанд**, **раҳанҷом**, ки ҷойивазкунии ҷузъҳои актуалишудаи таркиби маънӣ мушоҳида намешавад, лаҳзай вожгунаи соҳторӣ ба амал омадааст.

Ҳангоми аз мавқеи ономасиологӣ таҳлил намудани универб бояд ҳамаи вижагиҳои он ба эътибор гирифта шавад. Таносубан ба ин нукта, таҳлили универб бояд на танҳо ҷавобгӯи он бошад, ки универб чӣ ҳусусиятҳоро доро мебошад, балки барои чӣ соҳта шудааст ва бо қадом ҳусусиятҳои худ аз воҳиди маҳраҷӣ тафовут дорад, ки дар натиҷа мақоми номи навро гирифтааст.

Дар як идда матнҳои забони тоҷикӣ ҳам қалимаи нави соҳташуда ва ҳам асосноккунандай он оварда мешаванд, ки дарки қалимаи навро осон мегардонанд ва имкон медиҳанд, ки қадом маънои қолаби маъҳазии синтаксисиро ба худ гирифтани универб мӯқаррар карда шавад. Чунончи, дар як байти зерини устод Рӯдакӣ:

Ба зулфи ҷавгон нозиш ҳамекунӣ ту бад-ӯй,
Надидӣ он гаҳ ӯро, ки **зулфҷавгон** буд (7,

118)

дар назари аввал, ҳангоми сатҳӣ назар кардан универби **зулфҷавгон** натиҷаи раванди усули қалимасозии факки изофа аз ибораи **зулфи ҷавгон**, ки дар мисраи аввали байт аст, ба шумор меравад. Вале ин қалимаро маҳсули ҳодисаи факки изофа ҳисобидан ва онро дар радифи универбҳои дар натиҷаи факки изофа соҳташудаи

сохибмаърифат (сохиби маърифат), **сархат** (сари хат), **мироб** (мири об), **тухмбирён** (тухми бирён) гузоштан чоиз нест, зеро дар ибораи изофии **зулфи чавгон** ифодаи предмет бо аломати он, дар универби **зулфчавгон** бошад, тасвири аломати шахс бо рохи чудо кардани он аз гуруҳи ҳамшабеҳ ба амал омадааст. Яъне категорияҳои ономасиологии, ки ибораи изофии зикршуда ва ин универб ифода мекунанд, гуногунанд: яке – категорияи предметро, дигаре – категорияи аломати шахсро далолат мекунанд (**зулфчавгон**-он, ки зулфи ҳамидаву қаҷ дорад). Ин формула аз таъсири мутақобилаи маъноҳои асливу маҷозии калимаи **чавгон** бармеояд: 1. ҷӯбдасти саркаҷ (аз ин ҷо дар натиҷаи ассотсиатсия аломати предмет – қаҷии он дар тафсир баргузида шудааст ва 2. киноя аз зулфи ҳамида (8, 518).

Дар универби мазкур базиси ономасиологӣ, ки сохиби аломат аст, берун аз таркиби ономасиологӣ ҷойгир буда, дар таркиби универб танҳо ҳиссаи рема бокӣ мондааст. Сипас, универби **зулфчавгон** аз баҳамоии ду ҷумлаи соддаи мустақили “Зулф чавгон аст” ва “Ӯ зулфи чавгон дорад” ба вучуд омадааст, ки яке аз аломат ҳабар медиҳаду дигаре аз сохиби аломат. Муқоиса кунед: дили реш-дилреш (он, ки дили решу ҷароҳатнок дорад).

Чунон ки бармеояд, универб дуаъзогӣ, таркиби синтаксисӣ бошад, сеаъзогӣ аст. Ин ҷиҳати воҳиди синтаксисиро дарк намуда, Э. Бенвенист қайд карда буд, ки “таркиби синтаксисӣ, ғайр аз аъзоҳои дар калимаи мураккаб ифодашуда боз аъзои зарурӣ-сохиби аломат (ӯ)-ро, ки ҳусусияти таркиби ономасиологии калимаи мураккабро инъикос мекунад, низ фаро мегирад” (2, 251).

Бояд зикр кард, ки типи мазкур дар забоншиносӣ бо номи баҳувриҳи маълум буда, аз баҳамваслшавии танҳо исму исм, исму сифат ва баръакс сохта шудааст.

Аввалин забоншиносе, ки маълумоти ҳаматарафа ва амиқи забоншинохтӣ нисбат ба ин тип додааст, Э. Бенвенист мебошад. Ба гуфти ў, он “аъзои ногузир, vale ифоданашуда”-и калимаи мураккаб, ки маҳз базиси ономасиологии универбҳои типи баҳувриҳиро ташкил меқунад ва берун аз таркиби ономасиологӣ ҷойгир аст, бо қолаб дода шудааст ва ба осонӣ муайян карда мешавад. Сабабҳои асиметрияи воҳиди синтаксисӣ ва калимаи мураккабро ў дар табииати қолабҳо мебинад, ки аз баҳамоии ду воҳиди синтаксисии гуногун ташаккул ёфта, яке чумлаи предикативии сифат ва дигаре чумлаи предикативии соҳибият ба шумор меравад (ниг. ба: 1, 247).

Он ду навъи предикатсия-предикатсияи сифат ва соҳибият, ки аз тарафи Э. Бенвенист дар типи баҳувриҳи муайян карда шудааст, аз нигоҳи фалсафай грамматика чунин сурат гирифтааст: “Паул чунин ақида пешниҳод меқунад, ки адъюнкт як навъ хабари заифшуда аст; айнан ҳамин тарз Шеффилд арз меқунад, ки адъюнкт зимнан “бандаки ниҳонӣ”-ро дар назар дорад. Ин гуфта чунин маъний дорад, ки, масалан, ибораи гули сурҳ ба чумлаи “гуле, ки сурҳ аст” мувозӣ мебошад ё ин ки аз он ба вучуд омадааст, аз ин лиҳоз, семаи **сурҳ** ҳамеша як навъ предикати ба худ хос аст. Набояд фаромӯш кард, ҳамин тарик ба таркиби ибора ноаён ҷонишини нисбии “оне, ки” (wich) ворид мешавад ва он тамоми ибораро ба муайянкунанда табдил медиҳад” (3, 130). Муқоиса кунед: зулфе, ки чавгон аст=зулфи чавгон < оне, ки зулфи чавгон дорад.

Дар универбҳои типи **монавитабъ**, **лайлисафат**, **алихикмат**, **юсуфрӯ**, **набисират** тавсиф аз рӯи қиёси як предмет бо предмети дигар дар асоси ин ё он аломати умумӣ, ки дар таркиби универб ифодаи худро наёфтааст, муқаррар мегардад. Дар таркиби ономасиологии универбҳои зикршуда на ҷузъи ифодакунандаи аломат,

балки номи худи предмети муқоиса актуалӣ мешавад: **монавитабъ** (Табиат ба монанди Монӣ ва Ӯ табиати ба Монӣ монанд дорад) (7, 152), **лайлисифат** (Сифат ва хислат ба Лайлӣ монанд ва Ӯ дорои сифат ва хислати Лайлӣ аст) (7, 137), **алихикмат** (Донишу хирад чун Алӣ аст ва Ӯ дар донишу хирад чун Алӣ аст) (7, 24), **юсуфӯ** (Дар рӯ чун Юсуф ва Ӯ дар рӯ чун Юсуф зебост) (7, 291), **набисират** (Хулқу ҳӯй, сират пайгамбарона аст ва Ӯ хулқу ҳӯй пайгамбарона дорад) (7, 160).

Дар универбҳои **савсанбаногӯш** (Баногӯш чун савсан сафед аст ва Ӯ баногӯши чун савсан сафед дорад) (7, 214), **гулруҳ** (Рух чун гул зебост ва Ӯ руҳи чун гул зебо дорад) (7, 79) низ дар таркиби тафсири маънӣ ҳиссаи ифодакунандай аломати предмети муқоиса (зебо, сафед) ифода нагардида, дар таркиби универб худи предмет таҷассум ёфтааст.

Қайд кардан ҷоиз аст, ки тафсирҳои маъноии гуногун, ки асосноккунандаҳои универб ба шумор мераванд, дар муайян намудани муносибати тема ва универб мавқеи муҳим дошта, барои мушаххас намудани воҳиди маҳраҷӣ ёрӣ мерасонанд. Чунончи, дар универби **бозигӯш** (тифле, ки гӯш бар овози бозии тифлони дигар дорад) (4, 111); касе, ки ҳамвора ба фикри бозӣ ва тафреҳ бошад (9, 457) аз тафсири маънӣ танҳо қисмати рематикий бοқӣ мондааст. Базис ва аломати ономасиологӣ ба маънои аслӣ омада, категорияи аломати шаҳсрӯи ифода кардаанд.

Дар равиши дарки универб ҳамчун воҳиди маҳраҷӣ ибораи фразеологии **гӯш бар овоз** (ба маънои “мунтазири вусули ҳабар”) муайян мегардад. Аз таркиби тафсири маънӣ низ синтагмаи “гӯш бар овоз дорад” (9, 3451) алоҳида таҳлил шуда, яке аз аъзоҳои чумла-ҳабари номиро бевосита ташкил додааст.

Албаттa, дар забони тоҷикӣ ибораҳои **гӯш доштан** ва **гӯш бар овоз** мавҷуданд, вале ҷизи наве, ки актуалӣ

мегардад, семаи **бозӣ** аст, ки объекти боиси шунавоиро муайян мекунад ва бинобар ин, чун ҳиссаи рема дар универб бοқӣ мондааст.

Гузашта аз ин, дар тафсири “Фарҳанги форсӣ” воҳиди маҳрации ибораи фразеологии **гӯш доштан** ба маънои “дар хотир доштан” (9, 305) омадааст, дар тафсири маъноии “Фиёс-ул-лугот” бошад, воҳиди маҳрации ибораи фразеологии **гӯш доштан** ба маънои “мунтазир будан ба ҷизе” омадааст (4, 111). Сипас, дар раванди дарки универби **бозигӯш** тафсири маъноии “Фиёс-ул-лугот” мувофиқтар мебошад. Дар айни хол асоси истехсолкунанда ё воҳиди маҳраҷӣ дар қолаби ибораи фразеологӣ зина ба зина ба вучуд омадааст: а) гӯш доштан; б) гӯш бар овоз доштан; в) гӯш бар овози бозӣ доштан.

Файр аз ин, дар равиши дарки универби **бозигӯш** беихтиёр воҳиди фразеологии “гӯшу ҳуш доштан” низ ассотсиатсия мешавад, чунон ки байтҳои зерини Саъдӣ ба он равона месозанд:

Нагӯянд аз сари бозича ҳарфе,
К-аз он панде нагирад соҳиби ҳуш.
В-агар сад боби ҳикмат пеши нодон
Бихонанд, оядаш бозича дар гӯш (8, 125).

Чунон ки аз мисраи охири байтҳои боло бармеояд, шояд ки универби **бозигӯш** бо ихтисорёбии пешоянди **дар** ва суффикси **ча** аз қолаби синтаксисии “бозича дар гӯш” ҳосил шуда бошад.

Дараҷаҳои гуногуни ихтисоршавии тема ба сермаъноии универбҳо оварда мерасонад, ки ҳангоми дарки онҳо таркибҳои маъноии гуногунро барқарор намудан ногузир мешавад. Чунончи, дар универби **дӯстком** (касе, ки ба ҳасби муроди дӯстон мақсади ў ҳосил бошад) (4, 348) танҳо ҳиссаи рематикӣ актуалий шудааст. Ҳангоми ташаккули универб аз таркиби тафсири маъной барои ҷаззобтар гардонидани универб

сионими семаи мурод – ком интихоб шудааст, ки ба ин таркиби ибораи фразеологии “коми дил баровардан” (ба маъни “касеро ба мурод расонидан”) (8, 559) сабаб гардидааст.

Дар тафсири маъноии “Фарҳанги форсӣ” универби **дӯстком** ҳамчун “амре (коре), ки ба ком ва муроди дили дӯст бошад” (9, 1577) оварда шудааст, ки муқоисаи он бо тафсири “Фиёс-ул-лугот” ба чунин натиҷа меорад: универби **дӯстком** сермаъно буда, ҳам ба маъни аломати шахс ва ҳам ба маъни номи амал истифода мешавад. Илова бар ин, дар таркиби маъноии тафсири “Фарҳанги форсӣ” ҳам калимаи **ком** ва ҳам калимаи **мурод** истеъмол шудааст. Шояд аз ин сабаб универбҳои **дӯстком** ва **Дӯстмурод** ба маъни аломат ва номи шахс пайдо шуда бошанд. Бо он ин гуфтаро қавӣ мешуморем, ки дар забони тоҷикӣ ибораҳои фразеологии **коми дил** (муроди дил) ва **коми дил баровардан** (8, 559) мавҷуданд. Ба назари мо, бо универби **дӯстком** нахуст, маъни амал ифода шуда, сониян, соҳиби аломати амал (кор) зухур ёфтааст, ки далели он дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” оварда шудани универби **дӯстком** ҳамчун “касе, ки кораш мувофиқи мурод ва хоҳиши дӯстон бошад” аст (8, 410).

Дар аналогияи универби **дӯстком** универби **душманком** соҳта шудааст, ки асосноккунандай он “касе, ки ба ҳасби муроди душманон ҳаробу камбағал ва залил бошад” ҳисоб мешавад ва ба сифати воҳиди маҳраҷӣ ибораи “коми душман” хизмат мекунад, чунон ки дар байти зерин оварда шудааст:

Зи Рустам чаро бим дорӣ ҳаме?

Чаро коми душман нахорӣ ҳаме?
(Фирдавсӣ, 9, 2867).

Дар универбҳои гурӯҳи зерин низ ҳиссаи рематикий актуалий гардида, мавқеашон дар онҳо бо тафсири маънӣ айният дорад, яъне ташаккули универбҳо бе

чойивазкуниву вожгунаи сохторӣ ба амал омадааст. Асосноккунандаҳо ва самти ономасиологии онҳо чунин аст:

а) “он чӣ, ки дорои ин ё он аломат аст”: **ширмаст**-бачай бузу оҳу, ки аз бисёр ҳӯрдани шири модари худ масти гардад (4, 478), **шабҷароғ**-гавҳаре бошад қиматӣ, ки ба шаб монанди ҷароғ рӯшани дихад (4, 478), **гулгаз**-рангест сурҳи моил ба андак қабудӣ, дар урӯ онро аబбосӣ номанд ва он рангест, ки мушобех ба гули газ бошад (4, 195).

б) “он чӣ, ки аз ҷизе таркиб ёфтандро ифода кунад”: **сиркангубин**-шарбате, ки аз сирка ва ангубин бо шакар ва қанд созанд: (9, 1900), сикоҳан-ранге бошад сиёҳ, ки онро аз сирка ва оҳан созанд: сик ба маъни “сирка” бошад (4, 431).

в) “оне, ки дорои ин ё он аломат бошад”: **сурмачашм**-шахсе, ки сурма ба ҷашм қашидааст (4, 422).

Равиши дарки универбҳоро тасвир мекунем. Дар универби **шабҷароғ** базиси ономасиологӣ берун аз таркиби ономасиологӣ ҷой гирифтааст, универб категорияи ономасиологии предметро ифода намуда, ҳоли замон ва ҳоли монандӣ аз таркиби тафсири маънӣ дар он актуалий гардидаанд.

Воҳиди маҳрации универби мазкур ибораи **гавҳари шабҷароғ** мебошад, ки дар натиҷаи бисёр истеъмол шудан аз таркиби он муайяншаванда эллипсис шуда, муайянкунанда ба ифодакунандаи худи предмет табдил ёфтааст. Чунончи:

Бар он ҳар яке гавҳари **шабҷароғ**,
Дурахшанда ҳар як чу дар шаб ҷароғ.

(Хоҷу, 8, 557).

Зинаи ташаккули универбро инчунин аз ҳиссаҳои охири мисраи дуюми байти боло (чу дар шаб ҷароғ) дарёфтан низ мумкин аст, ки дар натиҷаи барҳамхӯрии

алоқаи ҳамроҳӣ фишурдашавии ҷузъҳои **шаб** ва **чароғ** ба амал омадааст.

Чунон ки аз матн (байти боло) бармеояд, “аксар вақт номи таркибӣ ин ё он тарз дар матни пешина ифода мейбад ва кӯшояндай маъно чунин номи таркибиро ба калимаи мураккаб табдил дода, имкон дорад, ба он матн, ки дарки аники калимаи мураккабро таъмин менамояд, такя намояд. Дар ин маврид дар матни пешина ҳам ҳиссаи рема ва ҳам ҳиссаи тема ифода шуда метавонанд” (6, 29).

Забоншинос Ф. Амонова универби **шабчароғ** ба қатори калимаҳои мураккаби аномалий, ба мисли **офтобзард, дастнамоз** ворид кардааст (ниг. ба: 1, 264), ки аз ҷиҳати ташаккули маъно ва ҷараёни калимасозӣ мутобиқат надорад. Ба фикри мо, ба гурӯҳи аномалий универбҳоеро бояд мутааллик донист, ки на танҳо аз баҳамгузории маъноии ҷузъҳои онҳо, балки аз воҳиди маҳраҷӣ ё ин ки тафсири маъноии онҳо ҳам дарки маънои умумӣ хеле душвор аст.

Аз ин рӯ, азбаски дар таркиби тафсири маъноии универби **шабчароғ** ҳиссаҳои рематикий мавҷуданд ва аз радифи онҳо ҳолҳои замону монандӣ дар таркиби ономасиологии универб актуалий гардидаанд, метавон қайд кард, ки универби мазкур дар натиҷаи универбизатсияи воҳиди муайяни синтаксисӣ ба амал омадааст, ҳарчанд баҳамгузории маъноии ҷузъҳо аз маънои калимасозии универб дараке намедиҳад.

Чунон ки қайд намуда будем, дар мавридҳое, ки тема аз таркиби маънӣ ихтисор мешаваду асосҳо бо роҳи алоқаи табиии мантиқӣ ба ҳам васл мешаванд, барои дарки универб мавқеи ҷузъҳо дар таркиби воҳиди синтаксисӣ моҳияти муҳим дорад. Чунончи, аз таркиби тафсири маъноии универби **сиркангубин**, нахуст, семаи **сирка**, сониян, семаи **ангубин** дар универб ҷой гирифтааст, зоро, чӣ хеле ки аз воҳиди нахвии маъҳазӣ

бармеояд, ба таркиби моei сирка ангубин ва шириниҳои дигар низ ҳамроҳ карда мешаванд.

Бетагийр мондани мавқеи ҷузъҳои тафсири маънӣ дар таркиби ономасиологии универбоз аз он ҷиҳат аст, ки ҷузъҳо баробарҳукуқ буда, чида шуда омадаанд. Дар универби мазкур категорияи ономасиологии предмет ифода ёфта, пуркунандаҳои бавосита актуалий шудаанд. Бо мақсади мутобиқгардонӣ ба қоиди универбҳо – бо як зада ифода шудан ва ҳамнишинии овозҳо – ҳарфи “а”-и таркиби семаи **сирка** ихтисор шудааст.

Қобили қайд аст, ки тафсири маънӣ аз ҷиҳати соҳт чӣ андоза мураккаб бошад, тема ҳангоми универбизатсия ҳамон қадар бештар ба ихтисоршавӣ дучор меояд. Масалан, дар универби **гулгаз** воҳиди маъхазии синтаксисӣ хеле мураккаб буда, аз таркиби асосноккунандаи он тема ихтисор шуда, ҳиссаи рематикий бοқӣ мондааст.

Азбаски дар он ибораи **гули газ** маълумоти наверо дар бар мегирад, таркиби ономасиологии универброташкил додааст. Дар ин ҳол дар натиҷаи факки изофа аз ибораи изофи **гули газ** универб ба вучуд омада, муайянкунандаи ибора худ ифодакунандаи номи ашё шудааст. Муқоиса кунед: аспи аблак-аблақ, аспи бодподободпо.

Аз таркиби маънӣ муайяншаванда (ранг) эллипсис шуда, ба дарки он қалимаи дар таркиби маънӣ будаи “мушобех” далолат мекунад. Ин универб шояд дар аналогияи қалимаи **гулнор** пайдо шуда бошад: Рангаш чӣ гуна? Сурҳ. –Чӣ барин? Ранги гули анор барин. Барои ифода намудани мушаххасии ранг ва ихчамбаёнӣ аз таркиби воҳиди синтаксисӣ маҳз семаҳои **гул ва газ** актуалий гаштааст, зоро бо қалимаи **аббосӣ** ба соҳибони забон агар, аз як тараф, фаҳмидани навъи ранг душвор мешуд, аз тарафи дигар, бо ифодай “ранги сурҳи

моил ба кабудӣ” сарфакорӣ ва сабукбаёни аз байн мерафт. Гузашта аз ин, аз ибораи (ранги) **гули газ** анику саҳех дарк намудан мумкин аст, ки дар айни замон маҳз ранги моил ба сафед дар назар дошта шудааст, чунон ки “Фарҳанги форсӣ” тафсир медиҳад: газ-дараҳтчаест аз тираи газҳо, 30 хел мебошад. Баргҳои ин гиёҳ рез ва ба ҳам фишурда ва гулҳояш... сафедранг аст (9, 3300). Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” тафсири семаи **газ** чунин аст: **газ**-бутта ё дарахти хурд, дорои ҳӯشاҳои гулҳои гулобиранг, баргҳояш монанди барги сарв мебошад (8, 250). Муқоиса кунед: хинг-ранги хокистарии моил ба сафед.

Ҳамин тавр, тадқиқоти гузаронидашуда доир ба масъалаи умдаи зикршудаи универб нишон дод, ки актуалий шудани ҳиссаҳои тематикиву рематикий ба ҳусусияти асосноккунандаҳо вобастагии калон дорад, зоро ҷиҳати маъноии онҳо роли ҳалқунанда мебозад. Аз ҷумла, дар он асосноккунандаҳое, ки воҳидҳои тасвиршаванда дар мувофиқати якмаъной мебошанд, ҳам ҳиссаи тема ва ҳам ҳиссаи рема дар универб актуалий мешавад; дар он асосноккунандаҳое, ки воҳидҳои тасвиршаванда дар мувофиқати думаъной (ва зиёда) мебошанд, ҳиссаҳои рематикий актуалий гардида, тема ихтисор мешавад.

АДАБИЁТ:

1. Амонова Ф. Р. Опыт ономасиологического исследования деривационной системы современного персидского языка. –Душанбе, 1996
2. Бенвенист Э. Синтаксические основы именного сложения//Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974
3. Есперсен О. Философия грамматики/Под ред. и. с предис. Б. А. Ильиша. –М.: Иностр. лит., 1958.
4. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-лугот: иборат аз се ҷилд/Таҳияи А. Нуров. –Душанбе: Адиб, 1977-1988

5. Общее языкознание: Внутренняя структура языка/ Отв. ред. Б. А. Серебренников.-М.: Наука, 1972
6. Сахарный Л. В. Структура слова-универба и контекст//Словообразовательные и семантико-синтаксические процессы в языке. –Пермь, 1977
7. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ/Таҳияи А. Нуров. –Душанбе, 1990
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ: Иборат аз ду ҷилд. –М.: Сов. Энсиклопедия, 1969
9. Фарҳанги форсӣ/Таълифи Ҳасан Амид. –Чопи шашум. –Техрон, 1351.

МУНДАРИЧА

I. АФКОРИ НАЗАРИИ ЗАБОНШИНОСӢ

1. *Хоҷаев Д. Афкори забоншиносии тоҷикӣ дар асрҳои XVII – XVIII.....*
2. *Назарзода С. Забони тоҷикӣ ва раванди ҷаҳонигароӣ.....*
3. *Ҳалимов С. Забони адабии тоҷикӣ дар Ҳиндустон.....*
4. *Зайниддинов М. Чехраи шинохтаи мактаби шарқшиносии Қазон.....*
5. *Курбонов Н. Шинохти Шамси Қайси Розӣ аз нигоҳи Маҳинбонуи Санеъ.....*

II. ВОЖАШИНОСӢ

6. *Расулов С. Баъзе ҳусусиятҳои вожаҳои иқтибосии арабӣ дар аиъори Туғрал.....*
7. *Саъдуллоев У. Сарнавишти вожаи «замон».....*
8. *Талбакова Ҳ. Вожаҳои муқаддас – обу оташ дар таркиби воҳидҳои зарбулмасалу маколҳо.....*
9. *Ҳалимова С., Вожаҳои ифодагари соҳаи гозургарӣ дар достони «Толиб ва Матлӯб» - и Фитрати Зардӯзии Самарқандӣ.....*

III. ЗАБОН ВА УСЛУБИ БАЁН

10. *Ҳалимов С. Забон ва услуби мирзо Абдулқодири Бедил.....*
11. *Ҳалимова С. Баъзе вижагиҳои забони маснавии “Толиб ва Матлӯб”-и Фитрати Зардӯзии Самарқандӣ*
12. *Ҳалимова С. Шарҳи як силсилаи муродифоти фразеологӣ дар ғазалиёти Сайдон Насафӣ*
13. *Ҳомидов Д. Шарҳи чанд вожаи баёнгари эҳтиром.....*
14. *Камолов Х. Забони модариамонро омӯзем?*

IV. ОНОМАСТИКА

15. *Ҳомидов Д., Асоева Б. Номвожаҳои ҷуғрофии водии Фарғона ва вижагиҳои забонии онҳо дар «Зафарномаи хусравӣ»....*
16. *Мирбобоев А. Ҷаҳони эрони бостон аз дидгоҳи Ж. Маркварт.....*

17.Офаридаев Н. Корбурди варианты геногуни топонимии и языковой дар забоны мусори точкӣ....

V. САРФИЁТ

18.Гулназарова Ж. Феълҳои таҳзирӣ дар панду ҳикматҳои Абдурраҳмони Ҷомӣ.....

19.Хошимов С., Сохтори сарфии исмҳои хос.....

20.Амлоев А. Калимасози пасванди «-гар» дар насири бадеи Фазлидин Мухаммадиев.....

VI. НАҲВИЁТ

21.Норматов М.Корбасти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар дастонҳои М. Турсунзода.....

22.Шарифова Ф. Бархе аз вижагиҳои ҷумлаи сода дар осори асрҳои IX -X.....

VII. ЗАБОНШИНОСИИ ҲУҚУҚӢ

23.Шокиров Т. Юрислингвистикаи точик ва такмили забоны ҳуқуқ

24.Ҳаитова Ш.Корбурди истилоҳоти ҳуқуқӣ дар забонҳои форсии дастон ва миёна

VIII. ФАРҲАНГШИНОСӢ

25.Каримова С. Нақши хат ва осори хаттӣ дар таҷассуми дастовардҳои таъриҳӣ ва фарҳангии тоҷикон

X. ЗАБОНШИНОСИИ ҚИЁСӢ

26. Мухторов З. Об особенностях присоединительной связи в тексте.....

27.Шосафарова Г. Основные функции порядка слов в простых двусоставных предложениях таджикского и русского языков.....

28.Обретелова Я. Participant reference in the narratives text in the wakhi language.....

X. АДАБИЁТШИНОСӢ

29. Мақсадов Б. Мавлоно Ҷомӣ ва шайх Қамол аз мавқеи диди нақибандия.....

30. Низомов М. Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ ва ҷараёни “нақибандия”.....

31. Абдуҷамол Ҳасанов, Қайдҳои забоншиносӣ дар бархе осори тарҷумавии аҳди сомониён.....

32. С. Фаниева Актуализация маънӣ .....

